

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Nationalmuseets Arbejdsmark

1974

Nationalmuseets Arbejdsmark

1974

Redaktion: Henning Nielsen
Lay-out: Jens Lorentzen
Reproduktion: Bernhard Middelboe's Reproduktionsanstalt
Tryk: Andelsbogtrykkeriet i Odense
Copyright © Nationalmuseet, København 1974
ISBN 87 480 0039 6

Omslaget gengiver et udsnit af bagsiden af den kinesiske
mands-kaftan af gult silkeatlask broderet med guld og farvet silke.
Jfr. artiklen side 5 f.

Indhold

Helge Larsen: Nationalmuseets Kinasamling 5

Tove Clemmensen: Interiørerne fra 1797 i Brede Hovedbygning 17

Ole Alkær sig: Farveundersøgelserne og restaureringen af Brede Hovedbygning 3

Svend E. Albrethsen: Bjergby – en jernaldergravplads på Mors 48

Ulla Haastrup: Det store bloktryk fra Dråby kirke 59

*Knud J. Krogh: Kunstvanding – hemmeligheden bag
Grønlandsbispens hundrede køer 71*

Ole Schmidt: Anholt-kanonen 80

*Otto Mørkholm: Athen og Alexander den Store.
Fra bystat til guddommeligt kongedømme 89*

Jørgen Steen Jensen: Trolle-hornets vej til Dresden 96

Robert Egevang: Historiske huse i købstadsmiljøer 102

*Erik Brinch Petersen: Gravene ved Dragsholm.
Fra jægere til bønder for 6000 år siden 112*

Marianne Zenius: Knipleskolen fra Nørre Sejerslev 121

Søren Dietz: Profil af en mørk tidsalder 131

Keld Hansen: Tikeraat – de der kommer på besøg 143

Jørgen Barfod: Churchill – Danmark 150

Glimt fra arbejdsmarken 156

Fig. 1. Stenrelief forestillende apsara, buddhistisk nymfe. T'ang perioden (618-906). Gave fra Augustinus' Fond.

Nationalmuseets Kinasamling

Af HELGE LARSEN

Tyve år efter at Danmarks geniale museumsmand, Christian Jürgensen Thomsen, havde ordnet de danske oldsager efter tre-periode systemet, gav han sig i kast med endnu en epokegørende bedrift, nemlig grundlæggelsen af verdens første etnografiske museum. Anledningen var, at han i 1838 var blevet ansat som medhjælper og året efter som leder af det i 1825 oprettede Kunstmuseum, der havde til huse i Dronningens Tværgade, og som blandt andet bestod af samlinger, der var overført fra det nedlagte Kunstkammer. Af Kunstmuseets fem afdelinger var den etnografiske samling med 1228 stykker den største, og det var navnlig den Thomsen viede sin store interesse og energi. Det skyldtes nok, at han straks så, hvilke muligheder der lå i at udbygge denne samling til et museum omfattende alle de kulturformer, der fandtes uden for den europæiske kulturkreds. Ideen om et almindeligt etnografisk museum havde han fra den franske geograf E.-F. Jomard, men det blev Thomsen der førte ideen ud i livet.

Thomsen indså klart og gav ved flere lejligheder udtryk for, hvad der krævedes af et etnografisk museum, og hvorved dette adskilte sig fra Kunstkammeret. Mens dette fortrinsvis bestod af sjældne og kostbare ting, skulle man til det etnografiske museum samle på og udstille almindelige ting, der anvendes af alle mennesker, således at de kunne give en ide om de forhold, hvorunder disse mennesker levede. Med dette mål for øje gik Thomsen straks igang med at samle ind. Som den praktiske mand han var, begyndte han med at interessere administratorerne i Grønland og de danske kolonier i Afrika og Indien for sagen. Da korvetten „Galathea“ i 1845 skulle ud på en jordomsej-

ling, skaffede han en bevilling på 4000 rigsdaler til indkøb af etnografiske genstande, og han købte og tilbyttede sig ting fra hele verden. Resultatet af hans anstrengelser blev, at han ved sin død i 1865 kunne efterlade sig Det Kongelige Ethnographiske Museum, som det kom til at hedde, med samlinger der var seks gange så store som dem, han overtog med Kunstmuseet.

Har museet nu udviklet sig efter de retningslinier, dets stifter havde afstukket for det? På visse punkter kan man nok svare bekræftende på dette spørgsmål. Det hører stadigvæk blandt de største etnografiske museer i verden, og det er et af de mest alsidige. Museets ledelse har bestræbt sig for at udbygge de områder der var dårligst repræsenteret, og takket være museets tidlige start har det været muligt at skaffe samlinger fra egne af jorden, hvor det nu ikke er muligt. Med hensyn til at samle på „det almindelige“ er svaret ikke så klart. Kravet er tilgode-set i de tilfælde, hvor der fra museets side er foretaget systematiske indsamlinger, men det er kun en lille del af museets samlinger, der er skaffet til veje ved egne indsamlinger på stedet. De fleste samlinger er erhvervet ved køb eller bytte med andre museer, eller de er modtagne som gaver, og derved begrænses mulighederne for at skaffe netop de genstande, der er nødvendige for at kunne give et billede af et folkeslags kultur. Det har også været uundgåeligt, at flere af museets samlinger bærer præg af, at visse kategorier af genstande, særlig inden for kunst og kunstindustri, våben og antikviteter, er samlerobjekter og derfor oftere bliver tilbudt museerne end „de almindelige ting“.

Vort museum har en efter forholdene stor samling fra Kina. Med 326 genstande

var kinasamlingen den største af de regionale samlinger, Thomsen overtog med Kunstmuseet, og siden er den vokset til at omfatte henimod 7000 stykker. Alligevel er det ikke muligt med genstande at give den besøgende blot et lille indtryk af, hvordan den almindelige kineser, bonden, håndværkeren og den småhandlende lever eller rettere levede, for langt de fleste stykker stammer fra det 18. og 19. årh. Når det drejer sig om et land så stort som Kina og med en kultur så gammel og så stærkt differentieret som den kinesiske, kan man ikke forvente i et museum at få alle facetter repræsenteret, men det er alligevel forbavsende, at samlingen med meget få undtagelser udelukkende viser sider af den kinesiske overklassens kultur, med hovedvægten lagt på kunst og kunstindustri. Forklaringen herpå er simpelthen, at ingen har interesseret sig for at samle på den almindelige kinesers beskedne bohøje, klædedragt og redskaber, mens på den anden side den kinesiske kunsts og kunstindustris frembringelser gennem århundreder er faldet i europæiske samleres smag og i tusindvis er havnet i private samlinger og museer. Som vi skal se i det følgende, stammer langt den største del af museets kinasamling fra privatsamlinger, der for de flestes vedkommende er skænket til museet af ejerne, eller de er erhvervet til museet, helt eller delvist betalt af fonds eller, i et enkelt tilfælde, af staten. Det kan ikke nægtes, at museet i det store og hele er kommet let til sin kinasamling, idet museets egen indsats hovedsagelig har bestået i at opsøge og skaffe penge til erhvervelsen af stykker, der på grund af kunstnerisk kvalitet eller sjældenhed var for kostbare til, at museet kunne erhverve dem ved egne midler. Takket være de mange værdifulde donationer af samlinger og enkeltstykker samt de meget betydelige beløb, der fra fonds og anden side er ydet til anskaffelser, har museet idag en kinasamling, som vel nok ikke kunstnerisk kan måle sig med de internationalt anerkendte kunstsamlinger, men som vi godt kan være bekendt. Den indeholder et rigt udvalg af de tal-

rige former for kunst og kunsthåndværk, der gennem mere end tre årtusinder er fremstillet i Kina, og som i hvert fald kan give den besøgende fornemmelsen af dette lands gamle og højtstående kultur. Der skal her ved nogle eksempler vises, hvorledes denne samling er blevet til.

Grunden til kinasamlingen, såvel som til andre af museets regionale samlinger, blev lagt i Kunstammeret, hvor den havde til huse i „Det indianske Kammer“. Dette indeholdt oprindeligt 104 genstande fra Kina, Japan, Nord- og Sydamerika, Afrika og Rusland, men ved år 1700 var der alene 100 kinesiske. Blandt disse var der stykker, som oprindeligt havde været i Museum Wormianum, og som ved Ole Worms død i 1654 blev overført til Kunstammeret. Et af disse stykker kan identificeres som et såkaldt geomantisk kompas, der benyttedes af sandsigere til at udfinde heldige pladser til opførelse af huse, anlæggelse af grave o.lign. (Fig. 2). Mærkeligt nok fandtes der blandt Kunstammerstykkerne, der var indgået før 1674, et andet geomantisk kompas af samme størrelse og udseende som det førstnævnte.

Af tingene fra før 1700 kan også nævnes en siddende figur, der i kataloget for 1690 er betegnet som „Marie med det liden barn Jesus“. Figuren, der er af hvidt porcelæn, det såkaldte blanc-de-Chine fra provinsen Fuchien, forestiller i virkeligheden Kuan-Yin, barmhjertighedens guddom, der i Kina opfattes som kvindelig. Der er i samme katalog nævnt ikke mindre end 5 tepotter, hvilket tyder på, at tedrikning da var indført i Danmark. I England kom brugen af te først op omkring 1666. Hvorledes kinatingene var kommet til Danmark vides ikke med sikkerhed, men der er flere muligheder. Christian IV havde i 1616 oprettet „Det ostindiske Kompani“, som ikke blot besøgte Indien og de ostindiske øer, men også Kina og Brasilien, så tingene kunne være bragt hjem på danske skibe, men der var også andre muligheder. Portugiserne havde allerede i 1557 sat sig fast på øen Macao nær udløbet af Canton-floden;

i 1575 fulgte spanierne efter, og senere kom hollænderne og englænderne til. Der var altså muligheder nok for at få kinesiske ting til Europa. Teen var Canton-egnens hovedprodukt og den vigtigste udførselsvare, men hertil kom nanking (et tykt bomuldsstof), silke og porcelæn. Ikke mindst det sidste optræder i stort tal i Kunstkammerets fortegnelser. Kuan-Yin figurer som den forhen omtalte findes i flere eksemplarer, nogle af dem beskrevne som „siddende indianske fruentimmer“, og af samme hvide porcelæn „5 løver eller indianske dyr“, i virkeligheden eksempler på de såkaldte fo-hunde, der har deres plads på alteret som holdere for røgelsespinde. Nævnes skal også nogle store vaser med blå underglasur, som idag er stærkt eftertragtede af samlere. Disse såvel som andre porcelæner fra Kunstkammeret har en særlig værdi, derved at deres alder ikke kan diskuteres. Som så mange kinesiske porcelæner har de i bunden et kejsermærke, der skulle datere dem. Imidlertid sættes ofte et kejsermærke fra en god periode på et senere stykke, så man ikke altid kan stole på dem. To engelske eksperter i kinesisk porcelæn, som betvivlede rigtigheden af etiketten på disse stykker, der sagde, at de var lavet i K'ang-Hsi-perioden (1662–1722), måtte bøje sig, da de i kataloget kunne overbevise sig om, at stykkerne var kommet til Kunstkammeret i 1701.

Efter en for Kunstkammeret tilsyneladende stille periode i begyndelsen af det 18. årh. markerer en tilvækst i 1732 indledningen til den danske kinahandels storhedstid, og dermed også en forøget vækst af Kunstkammerets kinasamling. Den direkte anledning var, at et skib „Cronprintz Christian“ var kommet hjem med en righoldig ladning efter en toårig rejse til Kina. Det gav stødet til oprettelsen af „Det Kongelige Octroyerede Danske Asiatiske Compagnie“, som fik monopol på handelen med Indien og Kina. Handelen gik i begyndelsen strålende, i 1783 havde kompagniet 9 store kinafarere i søen, og kinesiske varer strømmede til Danmark. Nu var det ikke blot kongen,

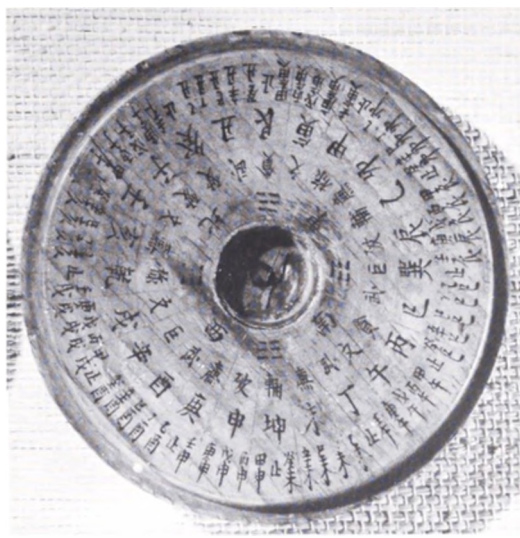

Fig. 2. Geomantisk kompas. Indgået i Ole Worms museum før 1653.

der skaffede sig ting til sit Kunstkammer, kinesiske pryde- og brugsgenstande fandt også vej ind i velhavende borgeres hjem og på herregårdene. Man spiste på kinesisk porcelæn fremstillet på bestilling, man indrettede kinesiske værelser og byggede kinesiske lysthuse i haver og parker.

Af de mange „kineserier“, der i denne tid indgik i Kunstkammeret, skal her blot omtales to kategorier, nikkedukker og finere „legetøj“. Ved en af de auktioner, der afholdtes ved hver kinafarers hjemkomst, indkøbtes i 1777 til Kunstkammeret 24 ca. 34 cm høje figurer i fornemme dragter og med fint modellerede hoveder, der uden tvivl har portrætlighed. Det usædvanlige ved dem er, at de sidder løst og er forsynet med en kontravægt, så de ved et lille skub giver sig til at nikke og bliver ved med det et stykke tid. De 24 figurer, der betegnes som „Hoffet i Peking“, udgør faktisk to grupper med 12 i hver. I hver gruppe er der, som man kan læse sig til på dansk, en kejser og en kejserinde samt forskellige hofffolk og medlemmer af den kejserlige familie. Ligheden i de to kejserindefigurers ansigts-træk er så stor, at der næppe kan være tvivl om, at det er den samme kejser og kejserinde i de to grupper, men i en ældre og yngre udgave. Figureerne er erhvervet i Ch'ien-Lung-perioden (1736–95), men

Fig. 3. Nikkedukker af brændt ler forestillende gammelt mandarinpar. Indgået i Kunstammeret 1779.

det er tvivlsomt, om det er Ch'ien-Lunghoffet. Efter dragterne at dømme går de tilbage til Ming-tiden. I 1779 kom der yderligere 8 nikkedukker til Kunstammeret, de udgør fire par, antagelig ægtepar, alle klædt i kostbare dragter. (Fig. 3). De er gennemgående større end figurerne i „Hoffet i Peking“, de største er 125 cm høje. Alle figurerne havnede i

Etnografisk Museum, og det er antagelig der, H. C. Andersen har fået ideen til den gamle kineser i „Hyrdinden og Skorstensfejeren“, der kunne nikke og påstod, han var hyrdindens bedstefader.

Som et andet eksempel på kinesernes kunstfærdighed skal nævnes to modeller af huse udskåret i elfenben og en model af en sampan af elfenben og perlemor, der sammen med andre kinesiske ting i 1772 overgik til Kunstammeret som en

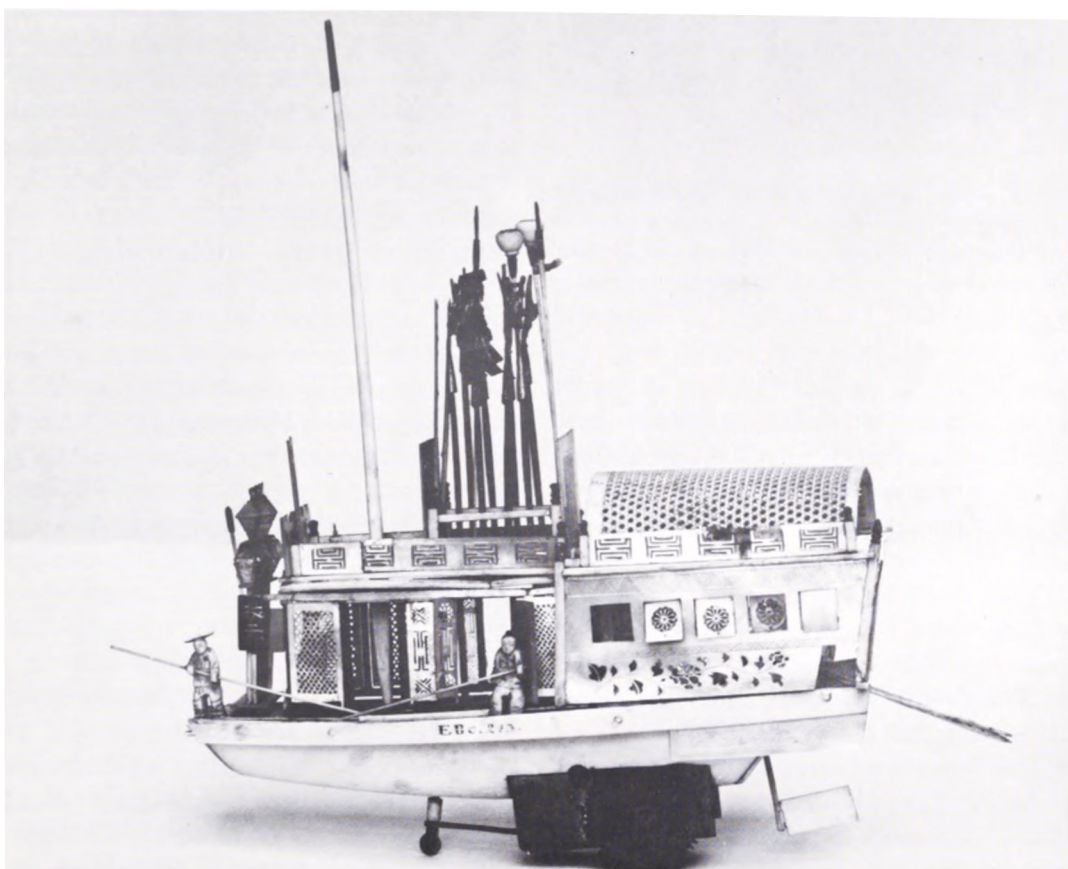
testamentarisk gave fra enkedronning Sophie Magdalene. Skibet er forsynet med et urværk, så det har kunnet bevæge sig. (Fig. 4). Det er sikkert anskaffet som underholdning for slottets børn, men man kan vanskeligt forestille sig, at dette fremragende stykke kunsthåndværk har været fremstillet med henblik på at blive benyttet som legetøj for børn. Det har snarere været kunstnerens mening at demonstrere sin dygtighed som udskærer. Det er virkelig forbavsende at konstatere, at kinesiske kunsthåndværkere idag er beskæftiget med at fremstille nøjagtig den samme type skibe, og det ser ud til, at de er mindst lige så dygtige som deres landsmænd for 200 år siden.

Den første større forøgelse af kinasamlingen, efter at den var overgået til Etnografisk Museum, var en samling på 80 numre, der var hjembragt fra „Galathea“, og som er indgået i museet i 1848. Som tidligere nævnt havde Thomsen udvirket en bevilling på 4000 rigsdaler til indkøb

af etnografika, hvilket efter den tids forhold var et meget betydeligt beløb. Efter de i Kina indkøbte sager at dømme har Thomsen før afrejsen givet besked om, hvilke slags sager han ønskede, for i stedet for kunstgenstande består den af dragter, deriblandt en kulidragt, musikinstrumenter og et dagligt spisestel, som kineserne brugte det. Thomsen sørgede også for, at der blev købt ind på auktioner, og han har antagelig været medvirkende til, at danske bosatte i Kina, som konsul Duus i Hong-Kong, konsul A. F. Wolff i Manila og grosserer Alexander Levysohn i Canton, sendte sager hjem som gaver til museet.

Nogen større samlet tilvækst var der dog ikke tale om, før museet i 1872 kom i forbindelse med Peter A. Kierulff, der var købmand i Kina fra 1859 til 1894, og som skulle blive den største donator, museet har haft til dato. Kierulff var født i

Fig. 4. Model af sampan udskåret i elfenben og perlemor. Indgået i Kunstammeret 1772.

Fig. 5. Mands-kaftan af gult silkeatlask broderet med guld og farvet silke. Farven og de broderede emblemer med en femkloet drage angiver, at den har tilhørt kejseren eller en af den kejserlige familie. Skænket 1892 af Peter A. Kierulff.

Slagelse i 1838 og var altså kun 21 år, da han begyndte som købmand i Kina, først i Chefoo, dernæst i Tientsin og fra 1874 i Peking. Begyndelsen til museets mangeårige kontakt med Kierulff var yderst beskeden, idet hans første gave bestod i et lille relief af ler, men da han på sin anden rejse til Europa i 1885 besøgte Etnografisk Museum og blev vist rundt af direktør Worsaae, udtalte han sin forundring over den ubetydelighed, museet besad af kinesiske „curiositeter“ og lovede, at han ved sin tilbagekomst til Kina ville samle for museet. Når han kunne love det, var det, fordi han siden sit første besøg

havde slået sig ned i Peking, hvor han havde endog særdeles gunstige betingelser for at skaffe sig curiositeter, som han kaldte dem. I et brev til Sophus Müller i 1892 fortæller han, at hans forretning er vel bekendt blandt alle de højere embedsmænd, samt hoffet og prinserne, som køber europæiske varer hos ham. Man kan gå ud fra, at Kierulff til gengæld købte kinesiske curiositeter af dem, og af de mængder, der havnede i Etnografisk Museum, der i 1892 var blevet til Etnografisk Samling, kan man slutte, at det var en livlig handel.

Man kan også på sagernes art se, at det var fine kunder, der kom i Kierulffs forretning, således er et af de otte stykker, han medbragte i 1885, en skål af jade, som efter hans opgivelse skulle stamme fra Sommerpaladset i Peking, og det er jo nok tænkeligt. I 1890 skriver Kierulff, at „gamle, gode kinesiske curiositeter bliver desværre nu mere og mere sjældne og ere selvfølgelig stegne så enormt i værdi, at de er vanskelige at erhverve“. Helt galt kan det nu ikke være, for i samme brev meddeler han, at han har sendt 18 kasser med sager, og fem var modtagne nogle år før. En ide om datidens priser får man af et andet brev, hvori han tilbyder museet en lakeret skærm for 800 kr., den pris han selv havde betalt for den. Skærmen, der er meget stor og består af 12 fløje, er et virkeligt pragtstykke, som Kierulff havde fået fra et af de prinserlige paladser. Den stammer antagelig fra det 17. årh. og er usædvanlig derved, at udkæringerne på skærmens forside forestiller muhamedanere, der frembærer tribut. Sådanne pragtskærme opstilledes i fornemme huses modtagelsesværelse lige over for indgangen og dækkede en dør, der førte ind til den bagved liggende beboelseslejlighed. På sæder anbragt foran skærmen modtog værten sine gæster.

Skærmen var det sidste stykke, Kierulff solgte til museet, resten var gaver, og de var talrige. Den første store donation bestod af en væsentlig del af indholdet af de omtalte 23 kasser, som Etnografisk Samlings daværende leder, Kristian Bahnson,

havde fornøjelsen af at pakke ud i november 1892. De blev katalogiseret det følgende år og omfatter 342 numre. Langt det største antal er porcelæn, men der er også lak- og emaljearbejder og, hvad der er særlig grund til at nævne, en pragtfuld mands-kaftan af gul silke, som antagelig har tilhørt et medlem af kejserhuset. (Fig. 5). Den har sin egen kasse af sandeltræ, hvis låg er helt dækket af udskæringer. I 1894 opgav Kierulff sin forretning og slog sig ned i Hellerup, hvor han boede til sin død i „Villa Peking“. Han må have bragt meget store samlinger med sig hjem, for i 1899–1900 skænkede han 700 stykker til museet, og der var stadig ligeså meget tilbage i villaen. Af de 700 stykker er de 120 gudebilleder af bronze, porcelæn og træ, og resten fordeler sig på hovedgrupper som bohaver, dragter, brugsgenstande og kunst og kunsthåndværk i mangfoldige former og forskellige materialer. At Kierulff helst havde set, at hele hans samling var endt på Nationalmuseet, fremgår af flere breve til Sophus Müller. Ja, der findes i museets arkiver hele to gavebreve fra 1905 gående ud på, at han skænker hele sin samling til „Det Kongelige Ethnographiske Museum“, dog med det forbehold, at samlingen indtil hans død skulle forblive i „Villa Peking“. Forskellige forhold gjorde, at museet alligevel ikke fik hele samlingen; 663 stykker blev solgt på en auktion efter Kierulffs enkes død i 1913. Forinden havde dog fru Kierulff efter sin mands død i 1909 skænket over 100 stykker, navnlig dragter, broderier og billeder. De kierulffske samlinger, der gennem årene var tilgået museet, og som omfatter ca. 1300 museumsnumre, har ved deres indhold yderligere forstærket det indtryk af et kunst- og kunstindustrimuseum, som stammede fra Kunst-kammeret.

Samme år som Kierulff døde, knyttede museet kontakt med en anden kinafarer og velgører, hvis liv på visse punkter formede sig som Kierulffs, men som på de fleste andre var stærkt afvigende. Manden hed Sophus Black og var ansat i Det Store Nordiske Telegraf-Selskab. Han var

Fig. 6. Legemstort portræt af Ch'ien-Lung kejseren malet på silke. Gave fra fru Minna Black.

født i Marstal, var uddannet som telegrafist og kom som 20-årig til Kina i 1902. Efter nogle år i Shanghai, Chefoo og Tientsin kom han i 1907 til Peking, hvor han boede til han i 1930 vendte hjem til Danmark som pensioneret telegrafbestyrer. Sophus Black blev tidligt stærkt optaget af kinesisk kultur og kunst, han lærte kinesisk og boede både som ungkarl, og da han i 1915 var blevet gift, i et stort kinesisk hus og havde kinesisk tjenerstab. Hans interesse for kinesisk kunst førte til, at han begyndte at samle, og med årene blev han hvad man må kalde storsamler. Han var det dog på en helt anden måde end Kierulff. Mens denne var forretningsmand og i hvert fald til slut utvivlsomt meget velhavende, var det begrænset, hvad Black som lønmodtager og familieforsørger finansielt kunne tillade sig at ofre på sin hobby. Når det alligevel lykkedes ham at skabe en stor og værdifuld

samling, var det fordi han, som det hed sig, kendte de 800 af Pekings 850 „curio dealers“ og forstod at handle med dem. Han havde den tilstrækkelige tålmodighed, han talte deres sprog og havde efterhånden erhvervet sig et godt kendskab til tingene. Hans økonomiske forhold tillod vel ikke de helt store og kostbare ting, men det blev til en righoldig og mangesidet samling præget af hans interesse for og kærlighed til kinesisk kunst og kultur. Blandt de ting, han med for­kærlighed købte, var buddhistiske figurer og ganske særlig den tykke, glade Putai eller Darduse, som han også kaldes. Black var særlig glad for Darduse, der stod for samkvem og forståelse mellem jordens børn, og der er vist ingen tvivl om, at det var Black, der inspirerede Johs. V. Jensen, som i 1913 besøgte Kina, til at skrive skuespillet „Darduse“, der blev opført på Det kongelige Teater med Johannes Poulsen i hovedrollen. Et andet resultat af Johs. V. Jensens besøg i Kina var, at Black for alvor gav sig til at samle på kinesiske aneportrætter, store rullebilleder malet på silke, af hvilke han efterhånden fik en meget betydelig samling.

I 1930 flyttede familien Black til Danmark og slog sig ned i en villa i Rungsted, hvor de ved hjælp af deres samling skabte et stykke Kina i Danmark. Her samledes kinainteresserede, hvoriblandt museets folk, som drog nytte af den viden om kinesiske ting og forhold, som hr. og fru Black med glæde stillede til deres rådighed. Der skete også det, at flere og flere stykker fra samlingen i årenes løb fandt vej til museet, de fleste som gaver, enkelte som køb. Det vil føre for vidt at gå i detaljer, men det skal dog nævnes, at de fleste af museets aneportrætter stammer fra Blacks samling. I mange tilfælde står hele familien som givere, og også efter at Sophus Black i 1960 var afgået ved døden, har museet med visse mellemrum modtaget gaver fra familien. Så sent som i fjor modtog museet en meget værdifuld gave fra fru Minna Black, nemlig et stort maleri forestillende selveste Ch'ien-Lung kejseren. Maleriet, som Black selv har be-

Fig. 7. Stor porcelænsfigur forestillende krigsguden Kuan-Ti. Fra generaldirektør Vilhelm Meyers samling.

tegnet som perlen i sin samling, viser den berømte kejser iført en strålende, farverig hofdragt prydet med den femkloede drage, symbolet på den kejserlige magt. (Fig. 6). Det bør få den værdige plads i museet, der tilkommer det, ikke alene som kunstværk, men også for at markere den betydning, familien Black har haft for museet.

I november 1935 modtog museet som gave fra grevinde Thea Ahlefeldt-Laurvig og frøknerne Rose Marie, Anette og Marie Louise Meyer en betydelig samling af kinesisk kunst til minde om deres forældre, generaldirektør Vilhelm Meyer, der var død samme år, og hans hustru, der var afgået ved døden kort forinden. Vilhelm Meyer var kommet til Kina i 1902, først med ansættelse i Ø.K. i Shanghai, senere

i en bank, indtil han og to landsmænd i 1906 startede deres eget firma, som han senere blev eneindehaver af og drev frem til en betydelig virksomhed. Samlingen består af ca. 150 stykker, hvoraf flere udfyldte lakuner i museet. Det gælder således nogle ca. 75 cm høje lerfigurer, der stammer fra grave fra T'ang-tiden (618–906), og det gælder en rytterfigur af glaseret ler, der har siddet på en tagrygning, og som stammer fra Ming-perioden (1368–1644). Det værdifuldeste stykke er en 70 cm høj figur af hvidt porcelæn forestillende krigsguden Kuan-Ti. (Fig. 7). Figuren, der også er fra Ming-tiden, har haft plads i et tempel og er indrettet sådan, at den ved særlige lejligheder kan bæres i procession. I øvrigt indeholder samlingen figurer og tempelkar af bronze samt et betydeligt antal porcelænsvaser og skåle.

Samtidig med Vilhelm Meyer, nemlig fra 1904 til 1933, var der en anden dansk familie i Shanghai, der samlede på kinesisk kunst. Thorkild Bülow-Ravens var civilingeniør og ansat i det kinesiske toldvæsen i en chefstilling, der gav ham anledning til at rejse vidt omkring og til at komme i nær kontakt med kineserne. Da han og hans hustru havde fattet en dyb interesse for og kærlighed til kinesisk kunst, benyttede han lejligheden til på sine rejser at købe stykker, der faldt i hans smag. Ledet af en sikker smag og fornemmelse for kvalitet opbyggede de gradvis en stor og værdifuld samling bestående af porcelæner, gamle bronzer, jade- og laksager, malerier m.m. (Fig. 8). Som de fleste andre samlere var der visse kategorier af kunst, de havde særlig forkærlighed for; i deres tilfælde var det blanc-de-Chine figurer og Sung porcelæn, af hvilke der findes nogle meget fine eksemplarer i samlingen.

Efter ingeniør Bülow-Ravens' død i 1935 bosatte fru Bülow-Ravens og datteren Margarete sig i Danmark, hvor deres samling blev meget beundret og ofte repræsenteret på udstillinger. Denne samling, bestående af henved 400 stykker, var museet så heldig at erhverve i 1968,

Fig. 8. Udkåret laksager fra Ming-dynastiet (1368–1644). 7,7 cm i diameter. Fra Bülow-Ravens' samling.

dels med støtte fra Ny Carlsbergfondet, dels ved hjælp af en særlig bevilling fra staten. Samlingen er ikke færdigregistreret og har derfor endnu ikke været tilgængelig for publikum.

Fig. 9. Stensulptur forestillende en sovende præst. Gave fra direktør Henrik V. Jacobsen.

Fig. 10. Stor krukke med muhedanerblå dekoration. Mærke og periode: Chia Ching (1522–66). Fra Valdemar og Johanne Kleins samling.

De fire store samlinger, der er omtalt i det foregående, er langtfra det eneste, danske har indsamlet i Kina, og som er havnet i museet. Hvis pladsen tillod det, burde navnene nævnes på de mange, der med større eller mindre gaver har bidraget til kinasamlingens vækst. Her skal blot nævnes nogle ganske få. Tidligere direktør i Ø.K., Henrik V. Jacobsen var en stor samler af kinesisk kunst og en trofast støtte af museet. Fra hans samling stammer bl.a. en pragtseng fra Ch'ien-Lung-perioden, rigt udskåret og oplyst af fem sjældne, malede hornlygter, samt fem monumentale gravfigurer fra T'ang-dynastiet og en kinesisk stenfigur forestillende en sovende præst. (Fig. 9).

To danske, der var knyttet til Manchuria Christian College i Mukden, cand. mag. Carl Rasmussen og ingeniør Johs. Witt, sørgede for, at kollegiet skænkede museet den legemstore figur af Kuan-Yin støbt i bronze og delvis forgyldt og bemalet, der nu er centrum i museets alteropstilling, samt udstyr fra det tempel, hvori figuren oprindeligt havde stået, men som var blevet revet ned.

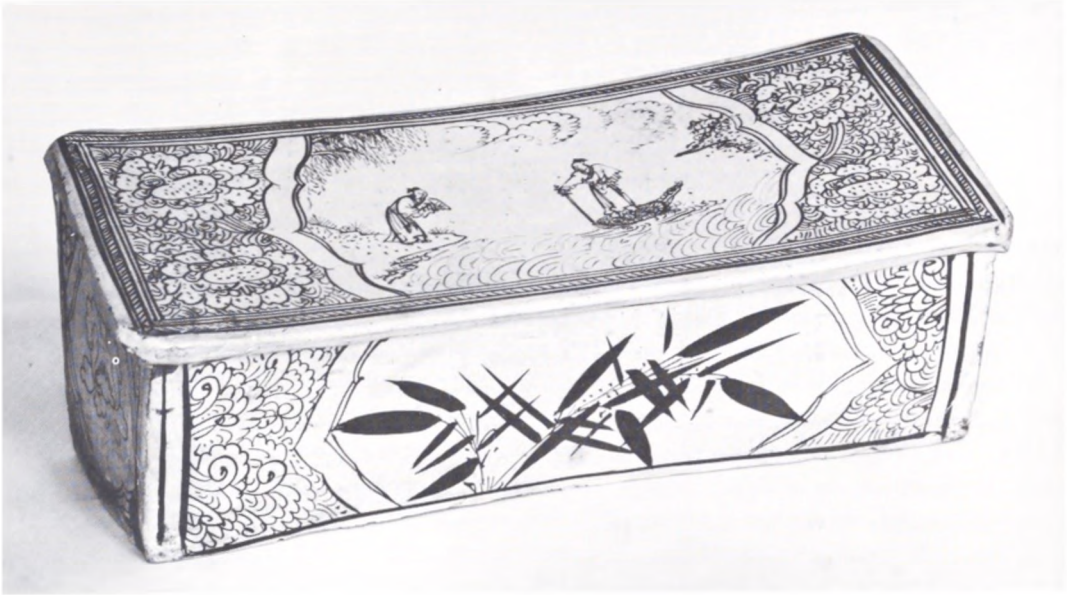
Nævnes bør også arkitekt J. Prip-Møller, der, mens han opholdt sig i Kina for

at studere buddhistisk arkitektur, ligeledes foretog indsamlinger til museet. Hans og fru Prip-Møllers samling udmærker sig ved i modsætning til næsten alle andre at bestå af „almindelige ting“ som værktøj, lægeinstrumenter og en buddhistisk munks dragt og andet udstyr.

En samling, der delvis er erhvervet i Orienten, delvis i Danmark, er Prinsesse Marias samling af orientalske gudebilleder. Prinsesse Marie, der var gift med prins Valdemar, havde tilvejebragt en samling hovedsagelig bestående af gudefigurer, som efter prinsessens død i 1909 havde været opbevaret i prins Valdemars hjem, „Det gule Palæ“. Efter prins Valdemars død i 1939 besluttede prins Valdemars og prinsesse Marias børn at skænke den store samling til Nationalmuseet. 137 af de ca. 400 numre stammer fra Kina og omfatter flere forskellige guddom-

Fig. 11. Bronzebæger af chih-type fra Shang-dynastiet (ca. 1525–1027 f. Kr.) 12,9 cm høj. Gave fra Ny Carlsbergfondet.

Fig. 12. Nakkeskammel af Tz'u-Chou-stentøj med brunsort dekoration. Sung-dynastiet (960-1279). Gave fra Ny Carlsbergfondet.

me, af hvilke det synes, som om prinsessen har haft forkærlighed for den tykmavede og glade guddom, Putai.

At man ikke behøver at bo i Kina for at skabe sig en samling af kinesisk kunst, men ligeså godt kan gøre det i Danmark, er der flere eksempler på, men skal samlingen bestå af gode, gamle eller sjældne stykker, er det absolut en hobby for velhavere. I 1947 havde Nationalmuseet den glæde at modtage en stor og værdifuld samling som testamentarisk gave fra lægerne Valdemar og Johanne Klein. Ægteparret gik lige stærkt op i deres samling, læste alt hvad de kunne få fat på af litteratur om kinesisk kunst og havde lange notater om hvert af samlingens 200 stykker. Med det kendskab til tingene de efterhånden havde erhvervet sig, og med tilstrækkelige midler til at købe det bedste på markedet, var det selvsagt en meget værdifuld samling, de testamenterede til museet. Samlingen omfatter såvel bronzer som porcelæner. Af bronzerne skal nævnes et offerbæger (*ku*) fra Shang-dy-

Fig. 13. Bodhisattva af sandsten, 65 cm høj. Sui-dynastiet (581-618). Erhvervet med støtte fra Ny Carlsbergfondet, George Jorcks Fond, Magasin du Nord og Sparekassen København-Sjælland.

nastiet (ca. 1600–1027 f.Kr.), et offerkar (*ting*) på fire ben, og to klokker m.m. fra Chou-dynastiet (ca. 1027–221 f.Kr.), samt flere bronzer fra Han-perioden (206 f.Kr.–220 e.Kr.). Af keramik er der bl.a. vaser og skåle fra Han og T'ang-dynastierne, men de fineste stykker findes blandt det senere porcelæn. Her skal nævnes en stor kumme med muhamedanerblå dekoration (fig. 10) samt en righoldig samling af familie-verte og familie-rose porcelæn.

Med de priser, der efterhånden er kommet på top-stykker inden for kinesisk kunst, er det udelukket, at museet kan skaffe sig sådanne ved egne midler. Heldigvis eksisterer der et Ny Carlsbergfond, som gang på gang er trådt til, når museet har ansøgt om støtte til køb af stykker, der lå i en prisklasse over museets formåen. Antallet af kinesiske kunstgenstande Ny Carlsbergfondet i årenes løb har skænket til Nationalmuseet er så stort, at det ville føre til en opremsning, hvis alt skulle nævnes. Her skal blot omtales nogle ganske få stykker, der viser rækkevidden af fondets gaver. Fig. 11 viser et vinbæger af bronze af typen *chih*, der er udgravet ved Shang-dynastiets gamle hovedstad Anyang og som er typisk for den ældste kinesiske bronzealder i sidste halvdel af 2. årtusinde f.Kr. Nakkeskamlen (fig. 12)

er af stentøj (Tz'u-Chou) med lyst overtræk, hvorpå der er malet en brunsort dekoration. Den er fra Sung-perioden (960–1279). Ny Carlsbergfondet har også bidraget til anskaffelsen af den sjældne stensulptur fra Sui-dynastiet (581–618) forestillende en bodhisattva (fig. 13).

Også andre fonds og privatpersoner har støttet Etnografisk Samling med tilskud til køb af kinesisk kunst, således konsul George Jorck, der har skænket det store porcelænsfad (fig. 14) dekoreret i familie-rose farver, der stammer fra den berømte Johanneum-samling i Dresden, grundlagt af August den Stærke omkring år 1700. Senere har George Jorck Fondet ydet tilskud til købet af den oven for nævnte bodhisattva. Augustinus' Fond skænkede i 1961 det kinesiske stenrelief fra T'ang-perioden (fig. 1) forestillende en buddhistisk nymfe. Til slut skal det nævnes, at selskabet „Etnografisk Samlings Venner“ ved flere lejligheder har støttet museet med gaver til kinasamlingen.

Hvordan fremtiden vil forme sig for Nationalmuseets kinasamling er vanskeligt at forudse. Vil den fortsætte som kunst- og kunstindustrimuseum for Kina, eller vil man følge de af Thomsen fastlagte retningslinier og samle på „almindelige ting“? Tiden vil vise det.

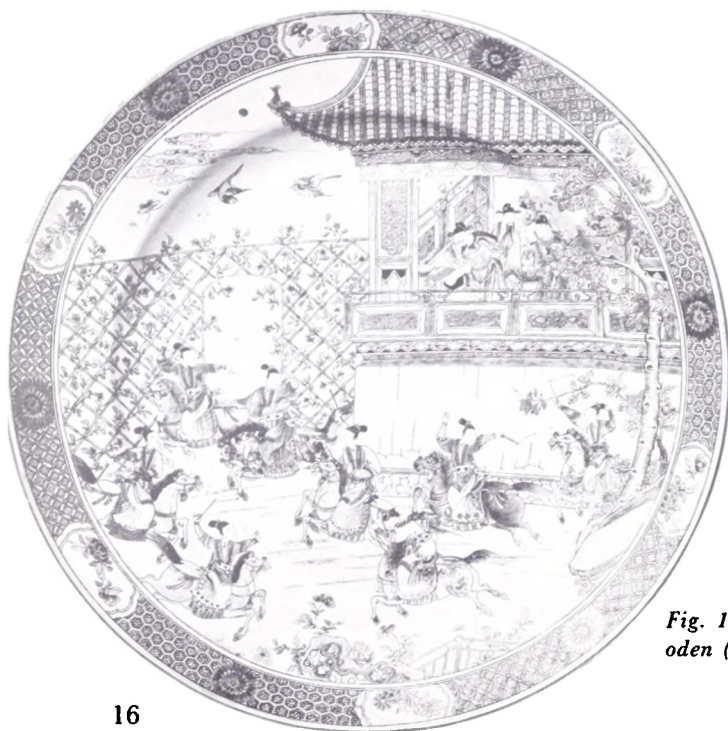

Fig. 14. Stort porcelænsfad fra Yung Chên-perioden (1723–35). Gave fra konsul George Jorck.

Interiørerne fra 1797 i Brede Hovedbygning

Af TOVE CLEMMENSEN

Storkøbmanden, etatsråd Peter van Hemert (fig. 2) opførte i 1795 en ny hovedbygning (fig. 1) på sin ejendom Brede Kobber og Messing Værk. Årstallet findes over indgangsdøren. Her ville han bo om sommeren med sin familie. Navnet på husets arkitekt kendes ikke, men til at indrette sine nye stuer valgte van Hemert datidens førende interiørarkitekt, hofdekoratør Joseph Christian Lillie. Denne var også møbeltegner og ejer af et stort snedkerværksted. En af hans regninger oplyser, at han leverede spejle og konsoller til van Hemert på Brede i foråret 1797. Den første juni samme år blev huset beskrevet med henblik på brandforsikringen. Interiørerne stod da fuldt færdige „forskønnet med smukke Malerier“. August Hennings, der besøgte van Hemert på Brede fem år senere, noterer i sin dagbog, at det var Lillie, som havde udført disse dekorationer.

Etatsråd van Hemert gik fallit allerede i 1805, og ejendommen kom på nye hænder. Hovedbygningen fortsatte imidlertid som bolig for de vekslende fabriksejere i mere end halvandet hundrede år, indtil staten erhvervede det store område i Brede for at overlade det til Nationalmuseet. Kort efter at det var sket, skrev Axel Steensberg i „Nationalmuseets Arbejdsmark 1959“ om kobberværkets historie og de planer, man nærede om at møblere hovedbygningens ældste interiører. Samtidig foretog arkitekt Ester Andersen en undersøgelse af huset og gav forslag til en restaurering af værelserne. Man håbede, at de nævnte opgaver kunne klares på relativt kort tid. Det var dog alt for optimistisk. Der opstod talrige problemer af økonomisk, teknisk og museumsmæssig art, hvis løsning krævede langvarige forberedelser.

Alle disse vanskeligheder blev dog overvundet efterhånden, så at Brede Hovedbygning kunne åbnes for publikum i sommeren 1974. Her kan de besøgende nu stifte bekendtskab med et landsted fra den danske handels „florissante tid“. Interiørerne viser, hvordan et medlem af det velhavende handelsaristokrati indrettede og udsmykkede sin bolig i slutningen af 1790'erne. Man kan aflægge visit både i de repræsentative rum i stueetagen og soveværelserne på første sal. Undervejs får man lejlighed til at glæde sig over de genfundne dekorationer og de mange nyklassicistiske møbler, der viser den raffinerede stil, som herskede i denne epoke.

Inden vi på de følgende sider fører læseren gennem Peter van Hemert's stuer, skal vi give en fremstilling af restaureringsarbejdets forløb og de metoder af videnskabelig og praktisk art, som det bygger på.

Der gik, som nævnt, flere år, inden man kunne fortsætte, men da de nødvendige midler blev bevilget, kom man i gang igen. Kgl. bygningsinspektør, arkitekt Preben Hansen overdrog det bygningsmæssige arbejde til arkitekt Kurt Moll, der har vist stor forståelse for opgavens særegne karakter. Det samme gælder de medvirkende mestre og håndværkere. Da bygningen skulle fungere som museum i fremtiden, krævedes desuden en række installationer til opvarmning, fugtighedsregulering, brandsikring og alarmering. Opgaven for ingeniørerne var ikke blot at få disse systemer til at virke gnidningsløst, men også at gøre dem så usynlige som muligt af museumsmæssige grunde. Det sidste krav var ikke det mindst vanskelige.

Den bygningsarkæologiske udforskning af huset fortsatte også. Denne side af sa-

Fig. 1. Brede Hovedbygning opført 1795. Facaden mod gården set fra syd. N. Elswing fot. 1974.

gen påvilede nu forfatteren af denne artikel. Opmåling og fotografering blev varetaget af arkitekt Kjeld Kayser. Farveundersøgelserne blev ledet af Ole Alkær sig. Selvfølgelig havde de skiftende ejere foretaget adskillige ændringer af interiørerne i de mange år, der var forløbet, siden bygningens opførelse, men de havde – til alt held – ikke altid været lige grundige. Flere steder havde man ladet den gamle overflade og udsmykning blive siddende mere eller mindre urørt som underlag for den ny dekoration. Under lærredsfelter med flere lag tapet i spisesalen fandtes således tre lag dekoration på de pudsede vægge. Et nyere kassetloft i samme værelse dækkede rester af det oprindelige malede gipsloft. Under parketgulvene lå de brede, hvidskurede planker fra husets første tid. På ovnpladserne fandtes stumper af det marmor, hvorpå de gamle jernovne havde stået. Et muret skillerum på første sal viste sig at indeholde trærester af portalen til en alkoveniche, og sporene af dennes krumme bagvæg kom til syne, da man fjernede ter-

razzogulvet i det bagved liggende moderne badeværelse.

Ved disse undersøgelser måtte man gå langsomt og forsigtigt frem. Målet var ganske vist at konstatere den oprindelige ruminddeling og at nå ind til de ældste malede dekorationer og tapeter, men det måtte ikke ske i huj og hast, så interiørernes historie fra 1797 indtil nu forsvandt for altid. De sene lag skulle også opmåles, tegnes og fotograferes, og en del af de fjernede bygningsdele blev magasineret. Adskillige steder, hvor det ikke spolerer helhedsindtrykket, har vi ladet dele af de yngre dekorationer blive siddende til studiebrug og som bevismateriale. Farveskalaer på træværk og puds demonstrerer de vekslende perioder. Det bør fremhæves, hvor betydningsfuldt det er for den, der foretager de stilhistoriske undersøgelser, at kunne støtte sig til farvekonservatorenes iagttagelser. Konservator Ole Alkær sig har andetsteds i denne årgang af „Nationalmuseets Arbejdsmark“ gjort rede for den tekniske fremgangsmåde ved afdækning og konservering af dekorationerne i Brede.

Arbejdet med interiørerne var dog ikke afsluttet, fordi man nu havde kendskab til

deres oprindelige udseende, hvad lofter, vægge og gulve angår. Tilbage stod en omfattende restaurering. Princippet for denne var, at man bevarede så meget som muligt af den gamle udsmykning. Små stumper af træværk, eventuelt med profiler og skæringer, blev suppleret, selv om det i og for sig ville have været nemmere at fremstille en fuldstændig kopi i nyt materiale. De malede og dekorerede flader fik lov til at stå med deres faldede udseende. De blev kun malet op, hvor de var totalt forsvundet. Så vidt det lod sig gøre, lod man felter med det originale tapet blive siddende, og på de øvrige vægge gentog man dem med deres mønstre og farver i nye tryk. Tapetfabrikken Fiona har udført denne opgave og ikke skyet nogen anstrengelse for at klare de mange tekniske vanskeligheder, som opstod herved.

Tilbage var endelig at forsyne værelserne med møbler, tekstiler og alt det øvrige, som hører til et hjem. Heldigvis eksisterer nogle af de mest remarkable stykker fra Brede Hovedbygning endnu, nemlig de ovenfor nævnte spejle og konsoller, som er tegnet af J. C. Lillie og udført på hans værksted i 1797. De er for nylig skænket til Nationalmuseet af familien Daverkosen, der tidligere har ejet Brede. Slægten har pietetsfuldt ønsket, at disse ting skulle vende tilbage til deres oprindelige pladser. Bortset fra dette vægfaste inventar blev Peter van Hemert's ejendele spredt på auktion den 31. marts 1806; men takket være registrerings- og vurderingsforretningerne, som gik forud, ved vi dog god besked med, hvad der fandtes i hans stuer. Disse fortegnelser går frem rum for rum og nævner alt indbo, som fandtes her: gardiner, lysekroner, møbler, sengeomhæng, madrasser, dyner og puder, porcelæn og stentøj, genstande af sølv, tin, kobber, messing og jern, spisestik og personlige effekter. De oplysninger, der nedenfor er anført i citations-tegn, er enten hentet fra disse lister eller fra den tidligere omtalte brandtaksation.

For at rekonstruere den oprindelige møblering af van Hemert's stuer så nøj-

Fig. 2. *Etatsråd Peter van Hemert (1734–1810), der lod Brede Hovedbygning opføre. Miniature udført 1800–04 af Cornelius Hoyer. Statens Museum for Kunst. H. 7,7 cm.*

agtigt som muligt har forfatteren, lige siden Nationalmuseet overtog Brede, indsamlet møbler og andre genstande med dette formål for øje. Det siger sig selv, at det ville have været en umulig opgave at skaffe inventar til dette store hus på kort tid. Danske møbler fra 1790'erne er sjældne – og kostbare, hvis de udbydes til salg. Heldigvis besad Nationalmuseet allerede en del møbler fra denne periode. Mange af disse har ikke tidligere været udstillet på grund af pladsmangel. Nu er de restaureret og deres eventuelle malede dekorationer draget frem, så at de kan præsenteres for publikum i van Hemert's stuer. Blandt det inventar, som Nationalmuseet havde på forhånd i sine magasiner, kan også nævnes 11 norske jernvindovne til erstatning for de længst forsvundne eksemplarer, som man ved har været i Brede.

Af museets nyanskaffelser til Hovedbygningen kan anføres fire stole, som J. C. Lillie har tegnet. I øvrigt er der lagt vægt på at finde frem til eksemplarer udført i hans stil. Vi har nu fået et nærmere kend-

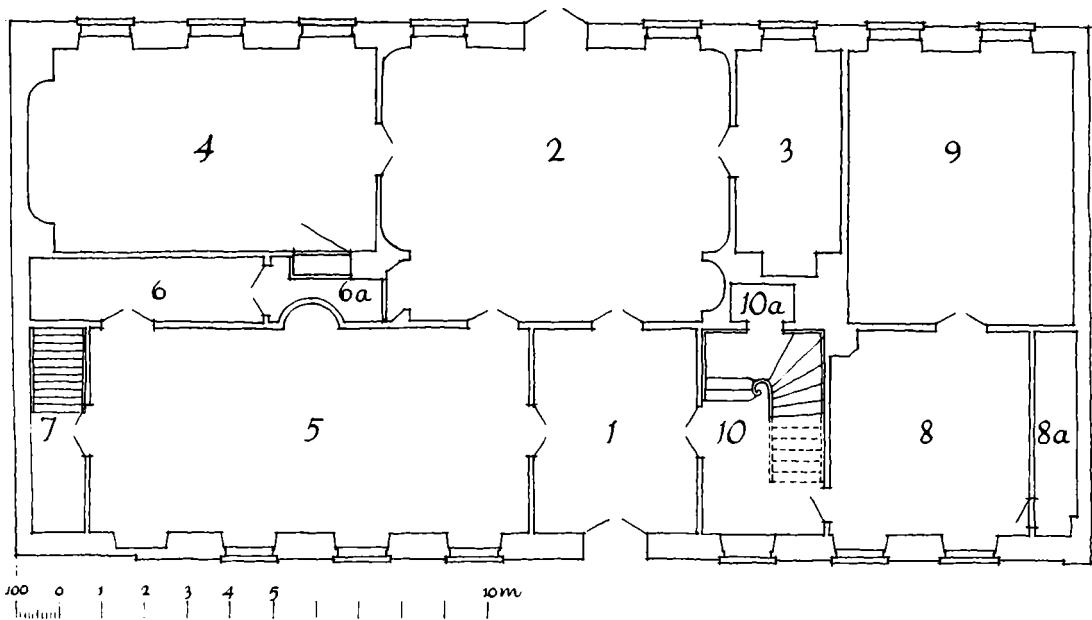

Fig. 3. Brede Hovedbygning. Plan af stueetagen, som den nu fremtræder, ført tilbage til den oprindelige indretning 1795. Nord opad. Opmålt 1974.

skab til Lillie's møbelkunst og produktion, således som jeg har gjort rede for i en tidligere afhandling. Flere af de nyere hvervede møbler stammer fra samme kreds af rigmænd og handelsmagnater, som van Hemert tilhørte (f.eks. de Coninck og Frieboe). Andre af tingene kommer fra danske herregårde. En del af de nævnte møbler er signerede af kendte københavnske snedkere (J. Brøtterup, H. Gøldner, J. F. Martini og J. J. Pengel) eller handlende (Cramer Wilsbeck), og nogle er forsynet med et laksegl, der viser, at de er udført i Altona, som dengang var dansk område. Nogle stykker er kommet hertil fra England i 1790'erne. Vi kan jo trygt regne med, at van Hemert har fulgt samtidens anglomani på dette punkt.

Alt var dog ikke gjort med, at de rigtige møbler fra 1790'erne var fremskaffet. Måden, de har været placeret på i værelserne, er ligeså tidstypisk som møblerne selv. Det gælder alle epoker. Vi har derfor ved møbleringen i Brede fulgt det 18. århundredes skik, at anbringe inventaret langs væggene, ofte symmetrisk opstillet, medens gulvet holdes frit. Gulvtæpper brugte man næsten aldrig.

Det har ikke været muligt at forsyne interiørene i Brede med gamle tekstiler fra det omhandlede tidsrum. De stykker, som Nationalmuseet ejer, er for få og for skrøbelige til en sådan anvendelse. Det har derfor været nødvendigt at købe nye tekstiler fra England og Frankrig, hvor man stadig kopierer mønstrene fra det 18. århundrede. Som rettesnor for anskaffelserne, havde man registrerings- og vurderingslisterne, der oplyser, hvad der fandtes i hovedbygningen af betræk og overtræk på møbler, sengeomhæng og sengeklæder, korte og lange kappegardiner, rullegardiner m.m. De fleste gange anføres materiale og væveteknik også, f.eks. silke, silkebomuld, cattun, sirts, gingang og damask, men kun undtagelsesvis farver.

Peter van Hemert's hjem er nu genskabt, så nøje det lader sig gøre, og parat til at modtage os som gæster. Huset er opført med store – og derfor kostbare – ruder i havefacaden, der blev anset for den fornemste. Mod gården satte man småsprossede ruder. På et senere tidspunkt blev disse skiftet ud med store glas, men nu er den oprindelige tilstand genoprettet (fig. 1). Vi går fra gårdspladsen op ad sandstenstrappen til hoveddøren og bydes ind i *forstuen* (plan fig. 3, rum 1), hvis gulv er belagt med lysegrå marmorfliser. Døren i baggrunden fører

ind til „Havestuen“ (rum 2), som har to fag vinduer og en fløjddør ud til parken. Midt på indervæggen findes mellem de to døre et imponerende, forgyldt pille-spejl, samlet af 12 rektangulære stykker glas (fig. 4). Hen over de sammenstødende kanter er malet grønne ranker og brogede småfugle. Under spejlet er en bred, vægfast knægtkonsol med hvid marmorplade. På den lodrette bagklædning forneden ses et maleri med hvide kaniner bag et forgyldt gitter. Dette spejl med konsol er udført af J. C. Lillie i 1797 og omtales på denne plads i de samtidige fortegnelser. Det samme gælder de to forgyldte jerngitre foran nicherne i havestuens indre hjørner. Bag på stængerne er loddet dekorationer udklippet i blik og malet som ferskentræer med blade og frugter. Den ene niche er beregnet til en „2 Etage Vindovn“. Den anden er indrettet som „Skænk“, d.v.s. et skab med

Fig. 4. Havestuen (rum 2). Til venstre ses et forgyldt pillespejl med ranker og fugle malet på glassene. Herunder en knægtkonsol med malede kaniner bag et gitter. Spejl og konsol er tegnet og leveret til denne plads af husets interiørarkitekt, hofdekoratør J. C. Lillie 1797. Ovingitteret til højre skyldes også ham. N. Elswing fot. 1974.

hylder. Loftet i dette værelse er prydet med tre store, forgyldte rosetter og en egebort i grisaille på guldgrund. Væggens dekoration er opmalet efter de spor, som fandtes under senere lag.

Ved siden af havestuen ligger det lille „Kabinet“ (rum 3), der beskrives som „et Værelse med et Cuppel i Loftet til en Lysekrone“. Kuplen findes her stadig, og væggene er prydet med kannelerede pilastre. I dette rum står nu, svarende til den oprindelige møblering, „5 Stk. Canopéer med Silkebomuldsbetræk“. To af dem flankerer et „ovalt Speil i forgyldt Ramme“ og et „lidet Konsolbord med Marmor Plade, fastgjort i Væggen“. To

Fig. 5. Selskabsstuen (rum 4). Lofts- og vægdekorationer er udført 1797 af hofdekorator J. C. Lillie. Pillespejle og konsoller ligeledes (de malede dekorationer på glassene er af senere dato). N. Elswing fot. 1974.

står vis-à-vis på hver side af døren ind mod havestuen og den sidste i en lille niche i indervæggen. Niche- og vinduesgardinerne er af samme stof som betrækket på de fem sofaer. I disse intime omgivelser har husets damer og kvindelige gæster kunnet passiare om dagens begivenheder.

På den modsatte side af havestuen har vi „Selskabs-Stuen“ (rum 4), der, som navnet antyder, er husets fornemste rum. Det står nu efter restaureringen som et af J. C. Lillie's bedst bevarede interiører

(fig. 5). Loftet har malet dekoration, der indrammes af en gesims båret af en række små konsolknægte. Derunder løber en sort frise med en forgyldt mæander og løvehoveder. Over brystpanelet er væggene smykket med hvide og forgyldte pilastre. De er koblet sammen to og to. Mellem pilastrene på indervæggen er malet lilla trofæer på grå bund. Værelsets eneste dør, ud mod havestuen, krones af en konsolbåren gesims. I stuens modsatte ende er en bred niche, hvis portal hviler på udskårne volutknægte med klassiske detaljer. Her er nu anbragt en kanapé, som det kendes fra samtidige interiørtegninger. Der var ifølge boopgørelsen „4 Canopéer og 10 Stole med Silkebetræk“ i denne stue. Nichen har også været veleg-

net til kammermusik eller et danseorkester. Måske har man spillet dilettantkomedie på denne baggrund. Det var tidens mest yndede form for underholdning. Silkegardinerne for de tre fag vinduer ud mod haven er kopieret efter et interiørstik af Thomas Sheraton. Vi må antage, at hofdekoratør Lillie har rådet etatsråden – eller snarere hans frue – til at følge sidste engelske mode på gardinophængningens område. På de to vinduespiller

Fig. 6. Forgyldt pillespejl og halvrundt konsolbord med marmorplade i selskabsstuen, tegnet og leveret til denne plads af hofdekoratør J. C. Lillie 1797. Bordets malede dekoration og forgyldning er den originale. Jundet under senere lag maling. Potpourri-krukken er udført på Den kgl. Porcelænsfabrik i sidste del af 18. årh. N. Elswing fot. 1974.

findes derimod Lillie's egne spejle og halvrunde konsolborde med hvide marmorplader fra 1797. Ved restaureringen er bordenes originale farver og benenes

Fig. 7. Spisesalen (rum 5). Lofts- og vægdekorationer er udført 1797 af hofdekoratør J. C. Lillie. Bordet er dækket efter samtidige bordplaner med sølvtøj og ostindisk porcelæn. N. Elswing fot. 1974.

forgyldning, omslynget af lilla bånd, kommet til syne igen (fig. 6).

Vi vender tilbage til havestuen og fortsætter ind i „Spisesahlen“ (rum 5), der tilsyneladende har fire fag vinduer, alle mod gårdspladsen. Det fjerde i rækken er imidlertid en „attrap“, der for symetriens skyld er indfældet i væggen med små ruder af spejlglas. Der har aldrig været et rigtigt vindue på dette sted i facaden. Det omtales i brandtaksationen fra 1797 som „et blindt Vindue af Speilglas“, men i de sidste hundrede år har det været skjult og er først fundet ved restaureringen. For enden af salen (fig. 7) er en

dør ud til en trappe (rum 7), som går ned til køkkenregionerne i kælderen. En anden dør fører ind til „en liden Skiænkestue“ (rum 6). Spisesalens oprindelige, malede loftsdekorationer er nu, som tidligere omtalt, restaureret, og de „2 Glas Lysekroner“ erstattet med tilsvarende eksemplarer. Det er også fortalt, hvordan væggenes ældste udsmykning blev fundet under mange senere lag. De pudsede vægge over brystpanelet har en lyserød farve. Midt i felterne er malet klassicerende kvindeskikkelser i grisaille, omgivet af en sekskantet ramme. Deres attributter viser, at de symboliserer „Konster og Videnskaber“, et motiv, som Lillie har benyttet ved anden lejlighed. Over de fire døre har han malet „dørstykker“ med dansende kvinder med lange guirlander i hænderne.

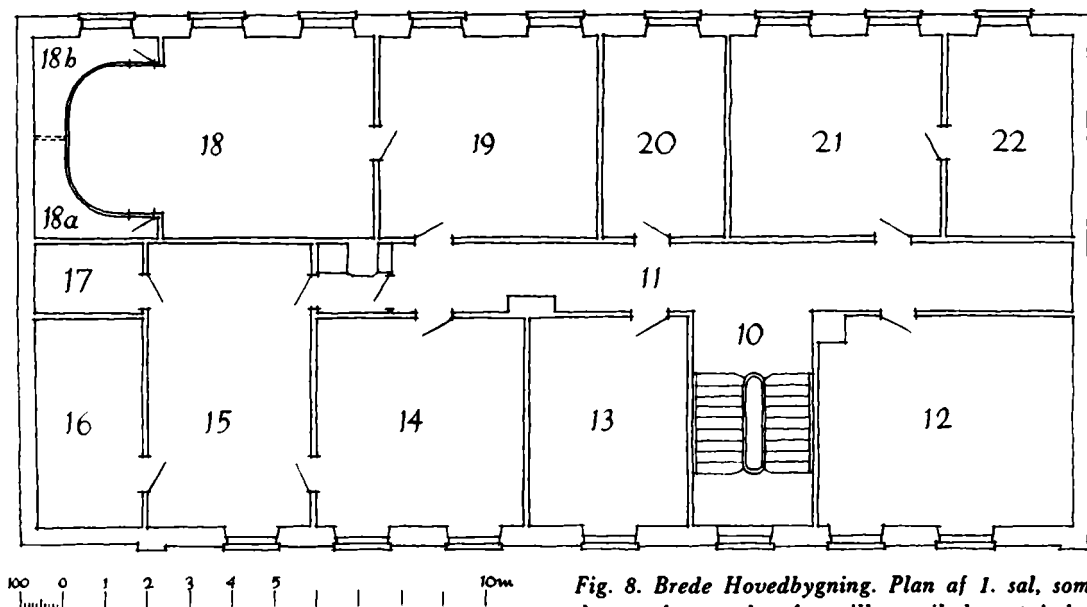

Fig. 8. Brede Hovedbygning. Plan af 1. sal, som den nu fremtræder, ført tilbage til den oprindelige indretning 1795. Nord opad. Opmålt 1974.

Pilastrene, som flankerer den buede ovn-niche, er foroven dekoreret med små kvindehoveder og forneden med mørkebrune malede „kannelurer“ med grønne ranker. Som inventar i dette rum anføres bl.a. et „stort Spisebord i 8 Deele“. I 18. århundrede brugte man ikke faste spiseborde, men samlede dem af løse bukke, plader og halvrunde endestykker. Vi har genskabt et sådant bord, dækket med sølvtøj, glas og ostindisk porcelæn i Peter van Hemerts spisestue. Der findes endnu i privat eje dele af et stel, som han har ladet udføre i Østen og smykke med sit eget våben. Han havde jo siddet i direktionen for Asiatisk Kompagni og havde selv store skibe på kinafarten. De rige omgivelser gav dog ikke noget sandt billede af den økonomiske virkelighed. På det tidspunkt, van Hemert indrettede sin nye sommerbolig, havde han en gæld til staten på over en halv million rigsdaler; men her i Brede ved et festligt bord, omgivet af slægt og venner, har han vel for en stund kunnet glemme sine mange bekymringer.

Fra spisesalen kommer vi gennem forstuen til hovedtrappen og fra den videre til den *daglige spisestue* (rum 8) og en *lille havestue* (rum 9). Disse rum anvendes nu til museumsmæssige formål. Her kan vises lysbilleder, der giver oplysning

om Brede Hovedbygningens senere historie.

Hovedtrappen (rum 10) fører op til *første sal* (plan fig. 8), hvor familiens daglige opholdsrum og soveværelser er beliggende. De er placeret på begge sider af en gang i husets længdeakse (rum 11). I de gamle fortegnelser er nogle af disse rum benævnt efter anvendelsen, medens resten kun er nummereret. Man kan dog efter deres indhold af møbler og andet regne ud, hvordan de har været brugt. Fælles for disse værelser er deres beskedne udstyr i forhold til stueetagens. Lofts-højden er således mindre, og brystpaneler findes ikke. De pudsede vægge er limfarvede uden ornamenten. Fire af stuerne har lærred med trykt tapet udført i ark, som det brugtes i 18. århundrede.

Det første – og største – værelse til gårdsiden, som vi vil kalde *det grønne gæsteværelse* (rum 12), har grønt japansk tapet med lyse blomsterranker (fig. 9). På vinduespillen ses stadig de originale ark af rispapir. En del heraf er nu, som før, skjult af et „fastskruet Speil og 1 Konsolbord med Marmorplade“. Det nuværende spejl er i typisk Lillie-stil, og konsollen viser hans yndlingsmotiv kanner bag et gitter. Den oprindelige „Jern Topseng med grønt Damaskes Omhæng og Tæppe“ er afløst af en engelsk „four-

Fig. 9. Det grønne gæsteværelse (rum 12). På vinduespillen er bevaret et felt af stuens oprindelige grønne, japanske tapet med blomsterranker. Det er gentaget i nytryk på de øvrige vægge. Den store seng, en engelsk »fourposter« af mahogni, stammer fra landstedet Frieboes Hvile i Lyngby. Sengeomhæng og gardiner er af grøn damask, vævet efter en bevaret fransk tegning fra 1779. N. Elswing fot. 1974.

poster“, der er hentet så nært som på Frieboes Hvile i Lyngby, hvor den har stået fra 1790'erne indtil for nylig. Det nuværende grønne damask er vævet efter en bevaret tegning fra 1779. Stuens sidde-møbler, „1 Sofa og 9 Lehnstole“, havde samme betræk som sengen foruden løse „Lærreds Overtræk“, der angiver, at rummet ikke var beboet til daglig, men har fungeret som gæsteværelse. Et sådant kunne nok være nødvendigt, da køreturen med hest og vogn mellem Københavns porte og Brede var lang.

Værelset til venstre for trappen har været *sengekammer* (rum 13), antagelig for frøken Justine, den ældste af husets

tre ugifte døtre. Det er nu møbleret i overensstemmelse med de gamle inventar-lister med en „Topseng med Sirtsens Omhæng“, et „Eege Chatol“, et „Backe Bord“, to „Speile i laqverede Rammer“ på vinduesvæggen og nogle stole. Egechatollet har været et kært stykke, da frøken van Hemert købte det tilbage på auktionen 1806.

Naboværelset må have været *døtrenes dagligstue* (rum 14). Ved vurderingsforretningen i 1806 fandtes her således „et Klausiiimball, som blev anmeldt at tilhøre Frøken von Hemert“, men fornavnet på den musikalske unge dame nævnes ikke. Vi har remplaceret instrumentet med et lille hammerklaver signeret af det kendte firma „Meincke & Pieter Meyer. Hamburg“ omkring år 1800. Væggene i denne stue (fig. 10) har lyst tapet med blå kornblomster, trykt efter rester af det originale. De oprindelige møbler omfattede et spejl på vinduespillen, et bord, en

Fig. 10. Dotrens dagligstue (rum 14). På væggene er et nytryk af det oprindelige lyse tapet med blå kornblomster. Mahognichatollet har den københavnske snedkermester J. Pengel's etikette med adresse Østergade No. 42, hvor han boede fra 1796. Spejlet og konsolbordet til højre er af imiteret bambus og har bevaret den originale bemaling fra 1790'erne. N. Elswing fot. 1974.

kommode og et chatol. På sidstnævnte stod et „Steenskrivertøj“ til brug ved korrespondancen med venner og veninder. Endvidere var her „9 Træstole med Halmsæder“. De nuværende spinkle stole har tilsvarende flettede sæder og en malet dekoration med roser.

I det følgende værelse, der kan benævnes *Te-stuen* (rum 15), fandtes et „Hjørneskab“ og „deri en Porcellæns Suckerladekande, 1 Theepotte, 5 Spølkummer, 21 par Theekopper, 4 Blik Theedaaser“ og nogle sølvskeer. Desuden stod her et „Mahognie Backebord“ og et „Mahognie Theeskrin“. Det nævnte service angiver, i forbindelse med de mange siddemøbler – „1 Sopha og 10 Stole med rød og hvidstribet Betræk“ – at stuen har været samlingssted for hele familien. Et „Ege Spillebord“ gav også mulighed for et parti l'hombre eller tarok. Interiøret er nu forsynet med tilsvarende inventar.

Derimod har det ikke været muligt at

genskabe „*Skriverstuen inden for*“ (rum 16). Dette rum har nemlig haft vinduer i husets gavl, som nu er blændet af en senere tilbygning. Det fremgår af de gamle fortegnelser, at etatsråd van Hemert har haft kontor og bibliotek i dette værelse, der også rummede talrige personlige genstande. Foruden „1 langt Skriverbord, 1 Egeskatol og 1 Ege reise Skriverskatol“ var her „1 Bogskab fastgjort i Væggen“ og „deri 340 Bind forskellige gamle Bøger“. Størstedelen af Peter van Hemert's bogsamling forsynet med hans exlibris, der omfattede ialt 5600 numre, fandtes dog i København. Auktionskatalogen over disse mange værker på dansk, engelsk, fransk

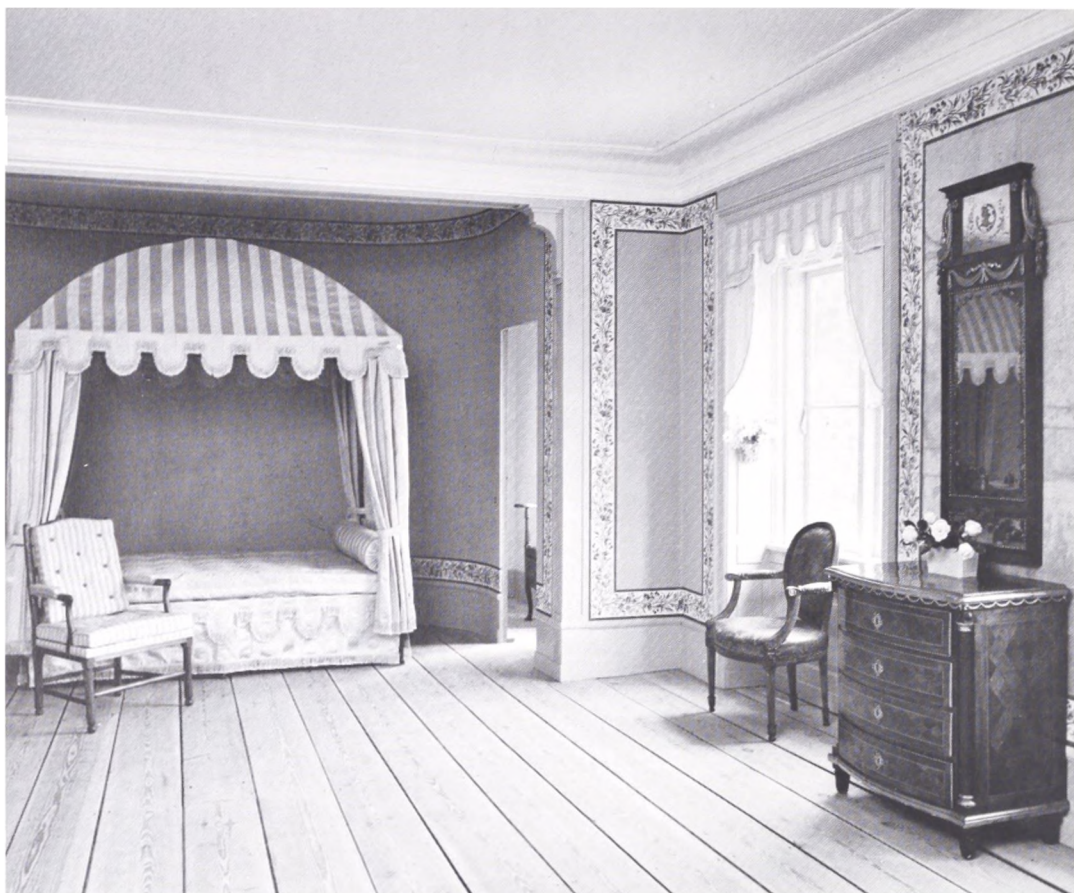

Fig. 11. Etatsråd Peter van Hemert og frues sovekammer (rum 18). På vinduespilleen til højre ses det originale turkisblå tapet med trykte blomsterbortter, nu gentaget i nytryk i resten af værelset. Alkovenichen er genopbygget efter de fundne spor. Heri står nu en rejseseng af smedjærn med omhæng efter samtidige forbilleder. Gennem tapetdøren ses et »Aflucke« med en natstol. N. Elswing fot. 1974.

og tysk viser hans vidtspændende interesser både for skønlitteratur og videnskab, navnlig geografi, historie og naturfag. De sidste år på Brede, da en øjensygdom slørede hans syn, har han næppe haft den fulde glæde af sine kære bøger.

Vi går nu over i „Sovekammeret til Haven“ (rum 18). For enden af værelset findes en stor og dyb alkoveniche med indgangsportal med pilastre og buet bagvæg (fig. 11). Her har Peter van Hemert og frue haft deres „Topseng med Gångs Omhæng“ stående. Nu er den erstattet med en stor rejseseng af smedjærn, der har fået omhæng af samme gule stof som værelsets „2 Fag smaae Kappe-

Gardiner“. Mellem de to vinduer ses et felt af det oprindelige tapet på lærred, malet med turkisblå limfarve og indrammet af brede, lysegule tapetbortter. Disse bortter, som er smykket med blå og røde blomster og en mæander i begge kanter, er gentaget i nytryk i hele værelset. Møbleringen er præget af, at et sovekammer i 18. århundrede også benyttedes som opholdsstue. Derfor står her, ligesom før, et „indlagt Chatol“; men selvfølgelig er de deciderede sovekammere møbler i overtal. Her er, som anført i fortegnelsen, „2 Mahogni Servanter“. Den ene er en engelsk hjørneservante, forsynet med huller, hvori der er anbragt en „Gurgelet eller Vandflaske med Fad“, således som det hørte sig til ifølge „Huusholdningsbog eller Anviisning for huuslige Fruentimmer“, der udkom i København 1799. Toiletbordsspejlet med skuffedarium af Kantonarbejde og hængspejlet på vinduespilleen med kinesisk glasmaleri skal illustrere

Fig. 12. Sengekammer for de to yngste døtre Maria og Petronelle (rum 19). På vinduespillen ses et felt af det originale tapet malet med grå limfarve på ark. Over kommoden hænger et forgyldt spejl med et laksegl fra Altona med Christian 7's monogram. De »2 Topsenge med Cattuns Omhæng« er anbragt i forlængelse af hinanden på 18. århundredes manér. N. Elswing fot. 1974.

van Hemert's forbindelser med Orienten. Endelig står her stole af forskellig slags, bl.a. en magelig „bergère“ eller „pindestol“ foran sengen. Til slut skal vi gøre opmærksom på, at den ene af tapetdørene i alkovenichens væg står på klem, så at man aner natstolen i det lille „Aflucke inden for“ (rum 18 b). Denne placering er i smuk overensstemmelse med den citerede husholdningsbog, der udtaler, at et „Natskrin er nødvendigt i et Huus i Sygdoms Tilfælde“, selv om det ikke har „sit rette Sted i Sengekammeret, uden at man i eller ved samme kunne have et eget Indelukke dertil, som var tet nok for ei at udbrede sin ubehagelige Atmosfære“.

Det tilstødende værelse har antagelig været *sengekammer* (rum 19) for de to yngste døtre Maria og Petronelle, der var henholdsvis 21 og 22 år, da familien flyttede herud i 1797. Deres „2 Topsenge med Cattuns Omhæng“ må have svaret til de nuværende, der står i forlængelse af

hinanden op mod væggen på 18. århundredes vis (fig. 12). Stuens tapet er malet med grå limfarve på ark, som det ses i det originale felt på vinduespillen, og de malede møbler har samme lyse farveholdning.

Næst efter følger en *linnedstue* (rum 20). Dens anvendelse fremgår af, at her stod et „grønmaled Linned Skab“ med duge, servietter og håndklæder. Nogle messingbækkener, blikdåser, små æsker og en kasse havde også fået plads i dette rum. Desuden var her, ligesom nu, en Ege-dragkiste og et firkantet bord til fralægning. Endvidere et spillebord og 6 stole, som man kunne hente her til brug andetsteds i huset.

De to sidste værelser til havesiden var *opholdsstue* (rum 21) og „*Sovekammer*“ (rum 22) for familiens yngste medlem, sønnen Joost van Hemert, der blev gift 27 år gammel i 1804. Disse rum er ikke genmøbleret. Det ene bruges til udstillingsrum for tapetprøver m.m. fra bygningens senere perioder, det andet til arkiv.

Naturligvis havde Peter van Hemert og familie en stor stab af tjenestefolk. I vinterboligen på Købmagergade nævner fol-

ketællingen fra 1787 en „*françoise*“, en hovmester, en husholderske, en kokkepige, to stuepiger og to tjenere. De mange domestikker er vel flyttet med på landet, hvor de har logeret i husets tagetage, kældere og udenomsbygninger. Nogle af disse rum kan forhåbentlig engang gøres tilgængelige. De har kulturhistorisk interesse og er med til at fuldstændiggøre billedet af det patriarkalske samfund, som fabriksvirksomheden i Brede altid har udgjort.

Fig. 1. Brede Hovedbygning før restaureringens påbegyndelse i 1970. Det fremgår, at hele murplanet er hvidkalket, medens hoveddøren og vinduerne er malet vogngrønne.

Farveundersøgelserne og restaureringen af Brede Hovedbygning

Af OLE ALKÆRSIG

Ved undersøgelsernes genoptagelse i 1970 havde vinduerne store ruder både til gården og haven. Farveholdningen var også den samme på begge facader, nemlig hvidt kalket murplan og vogngrønne vinduer og døre og dertil det store mørkt glaserede tegtag. Som eneste yderligere farvenuance blev øjet tiltrukket af indgangspartiernes lidt rødlig sandstensportaler, hvis farve var gentaget på den store vandrette sokkel i imiteret sandstenskulør (fig. 1).

Man kan sige, at huset fremtrådte med denne hemmelighedsfulde fornemhed, som genfindes i Edward Munchs billeder med hvide huse, hvori vinduer og indgangspartier står som mørke huller op til det hvide murplan. På denne måde oplevede Edward Munch sine motiver, og sådan har mange af husene set ud på hans tid og frem til i dag, men således har farvesætningen ikke altid været. Vore forundersøgelser af Brede Hovedbygning og af ældre og yngre huse i København synes at vise, at ønsket om mørke vindues- og indgangspartier malet i vogngrønt og skifergråt først kommer ind i sidste halvdel af 1800-årene. Tidligere havde det været almindeligt med lyse vinduesrammer og -sprosser, som markerede det enkelte vindues proportioner malet med blyhvidt eller blyhvidt tonet til en grå farve.

Farveundersøgelserne af Hovedbygningens vinduesrammer og dørparti på husets haveside viste, at vinduerne og hoveddøren i de forløbne 179 år er blevet malet i alt 7-8 gange, hvoraf de tidligste (lag 1 og 2 ren blyhvidt) har været hvide. I lag 3 – perioden 1857 – markeres hoveddøren med en gråbrun tone, medens vinduerne bibeholdes i ren blyhvidt (se fig. 2). Det er først med det fjerde lag maling efter 1857, at den mørke farvetone

vogngrøn og skifergrå blev tilført facadernes vinduer og døre, og i disse farvetoner er huset blevet malet i alt fire gange (lagene 4-7) frem til i dag.

Farveundersøgelserne af vinduer og døre på husets gårdside viste imidlertid, at vinduernes rammer kun indeholdt lagene 4-7 (skifergrå og vogngrønne lag), altså lagene som på havesidens vinduer kunne dateres til efter 1857. Der var altså noget, der kunne tyde på, at der var blevet indsat nye vinduesrammer til gårdsiden, samtidig med at facadernes vinduer skulle males vogngrønne for første gang (lag 4) efter 1857. Her var det igen malerkunsten, der skulle give de endelige beviser, idet maleren Bobergs maleri fra 1798 (se fig. 3) helt klart beviste, at der oprindeligt til gårdsiden har været småsprossede vinduer, der var malet hvide. Husets to facader har altså oprindeligt haft forskellige vinduer, nemlig småsprossede til gården og store vinduer til haven. Som vi senere skal se, kan det også påvises på anden måde.

Bobergs maleri fra 1798 giver os endvidere en række andre oplysninger, som det ad teknisk vej ellers ville have været svært at føre beviser for, bl.a. havde senere afrensninger næsten fjernet alle spor af hoveddørens farvelag til gårdsiden. Det kunne dog på dørkarmens overside konstateres, at dørpartiet i de forløbne 179 år er blevet malet i alt med 13 lag maling, og at det første farvelag var blegrødt, altså det lag som ses på Bobergs maleri, hvor dørpartiet er malet med blegrødt rammestykke og gråhvide fyldninger og spejl. Endvidere fremgår det, at de lodrette kvadrafslutninger i hver side af facaden samt trægesimsen under taget har skullet virke som sandsten. På gesimsen kunne det konstateres, at den i

alle lag havde været malet i oliefarve med imiteret blegrød sandstenskulør, medens de oppudsede lodrette kvaderinddelinger har stået i den indtonede puds med rødlig sandstenskarakter, som for øvrigt hele gårdsidens murplan er oppudset i. Det øvrige murplan har man altså hvidkalket, og undersøgelserne viste, at det havde man gjort altid. Sandstenskuløren på de lodrette og vandrette bånd har da også haft til opgave at markere huset i forhold til gårdspladsen, som man måtte tage hensyn til ved opførelsen af huset. På hver side af pladsen har ligget en længe vinkelret på hovedbygningen, men da man ønskede at forlænge huset mod vest, har man måttet skabe en kunstig symmetri ved at anbringe den vestre lisen et stykke inde på facaden, som det ses på fig. 1. Hovedindgangen kom derved til at ligge i gårdspladsens midterakse med tre fag vinduer på hver side. (Se endvidere side 18 fig. 1).

Spisesalen (rum 5). Ved begyndelsen af undersøgelserne af den store fire fags spisestue til gården i 1958 stod rummet malet i hvide og grå toner (fig. 4). Overvæggene var malet i hvid limfarve på lærred, medens træværket var oliemalet i to grå nuancer og loftet hvidtet og opdelt med lister og tandsnit som et kassetteret loftsplan. Midt for på nordvæggen fandtes en åben kamin. Gulvet var som overalt i stueetagens rum belagt med egeparket. På vinduesvæggen fandtes i rummets sidste fag i det sydvestlige hjørne et skab med to oplukkelige låger (fig. 5). Det viste sig, at der bag disse fandtes et blindt vindue med spejlglassruder svarende til beskrivelsen i brandtaksationen fra 1797. Dette falske vindue var anbragt her af hensyn til rummets symmetri, da det på grund af facadens opdeling ikke var muligt at placere en rigtig vinduesåbning på dette sted (fig. 6). Over dørene var malede dørstykker udført direkte på puds med oliefarve; dørstykkerne var indrammet af en oliemalet træramme (fig. 4).

Undersøgelserne af rummets træværk, herunder døre, brystpaneler, indfatninger, pilastre og vindueslysninger viste, at

Fig. 2. Detailoptagelse af malet skydeskive på skrevet »Den 23. september 1857, J. E. Modeweg«. Skydeskiven er malet fra havesiden. Det fremgår, at der er storrudede vinduer med hvidmalede sprosser og karm, og at havedøren er markeret med en brun farve. I gavlen ses småsprossede, hvidmalede vinduer. Skydeskiven er i dag i Nationalmuseets 3. afdeling.

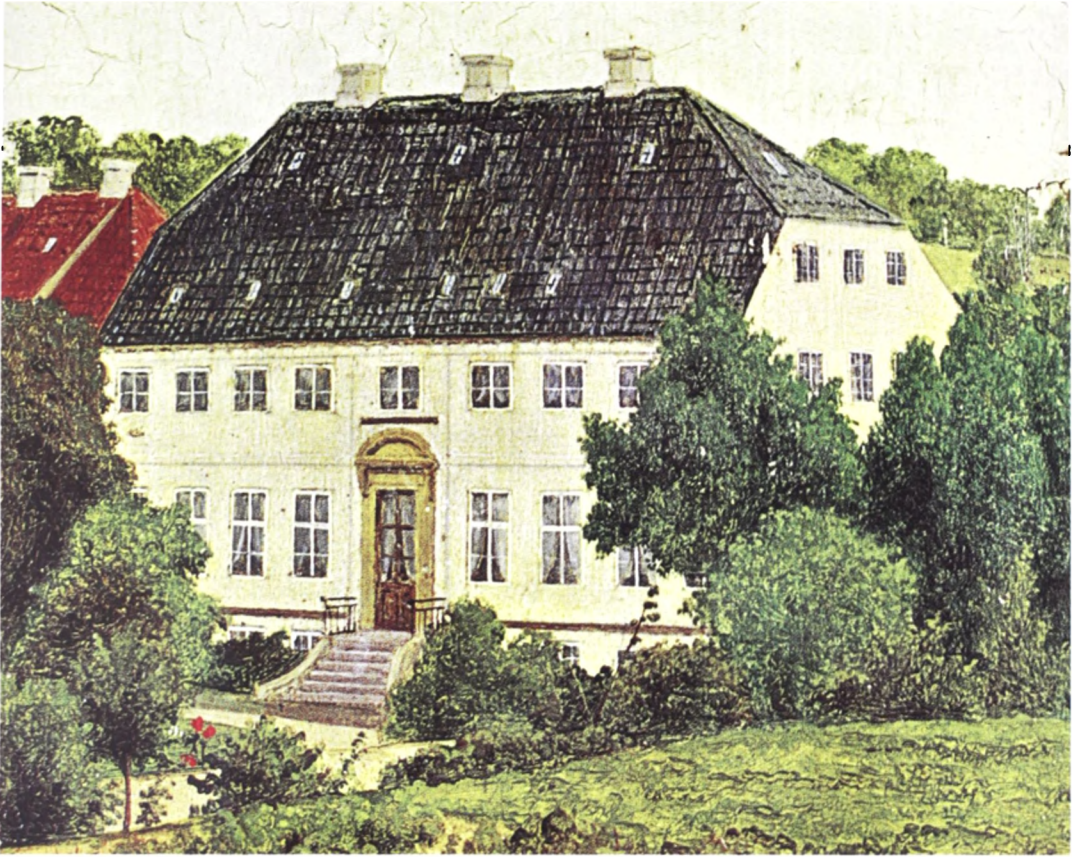
træværket op igennem de forskellige perioder er blevet påført i alt ni forskellige farvelag (fig. 7). De tidligste lag 1–2 har været ensfarvede lysegrå, lagene 3–5 træådringslag fra empiren og frem til nyrokoko ca. 1830–1860. Derefter fulgte lagene 6–9. Af disse er de mørke lag 7–8 henholdsvis egetræsådring og mørk grå, som viser stilen fra omkring 1900.

I samme tidsrum er overvæggene kun blevet påført seks forskellige lag, hvoraf det oprindelige lag 1 og de to følgende dekorationslag 2–3, indtil ca. 1860, var udført direkte på det pudsede murplan i oliefarve. Da man malede de sidste to lag, udsparede man de allegoriske kvindeskikkelser, som dannede midtpunkt i den originale dekoration. Lagene 4–6 var udført på opsat lærred. Heraf var de to første mørke dekorationslag fra omkring 1900 (svarende til de mørke farvelag på træværket), nemlig lag 4, et storblomstret tapet i mørke røde toner og lag 5, et mørkegrønt ensfarvet farvelag overalt. Som reaktion på de mørke toner er i nyere tid påført hvid limfarve i flere lag svarende til lag 9 på træværket.

Undersøgelserne af ovnspladsen midt for nordvæggen dokumenterede, at der her har været tre forskellige opvarmingsperioder. Den tidligste og oprindelige har været en halvbuget niche med en tre-etages vindovn. Den anden periode har haft en retvinklet niche med en muret

Fig. 3. Detailoptagelse af Bobergs maleri fra 1798 set fra gårdsiden (sydsiden). Det fremgår, at huset oprindeligt havde hvidkalket murplan med imiteret sandstenskulør på trægesimsen under taget samt den lodrette kvaderstensafslutning i højre side af huset. Vinduerne småsprossede og hvidmalede. Hoveddøren malet med blegrøde rammestykker med grå fyldinger.

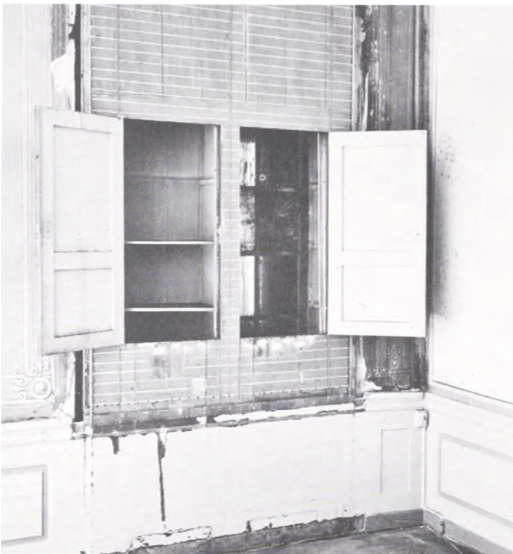

Fig. 4. Spisesalen set mod forstuen fotograferet før undersøgelsernes påbegyndelse i 1958. Over dørene ses de uovermalede dørstykker fra 1797. Rummet i øvrigt fremtrådte med væsentlige forandringer og med en farvesætning fra dette århundrede.

Fig. 5. Skab med 2 oplukkelige låger udført med en bemaling, som skulle imitere en persienne malet i en lys grøn bundfarve med vandrette hvide striber. I det højre skab skimtes det bagved liggende imiterede vindue med spejlglas.

Fig. 6. Spejlglasvinduet efter fremdragelsen og fjernelsen af de senere overvæglærreder og skabet med den malede imiterede persienne.

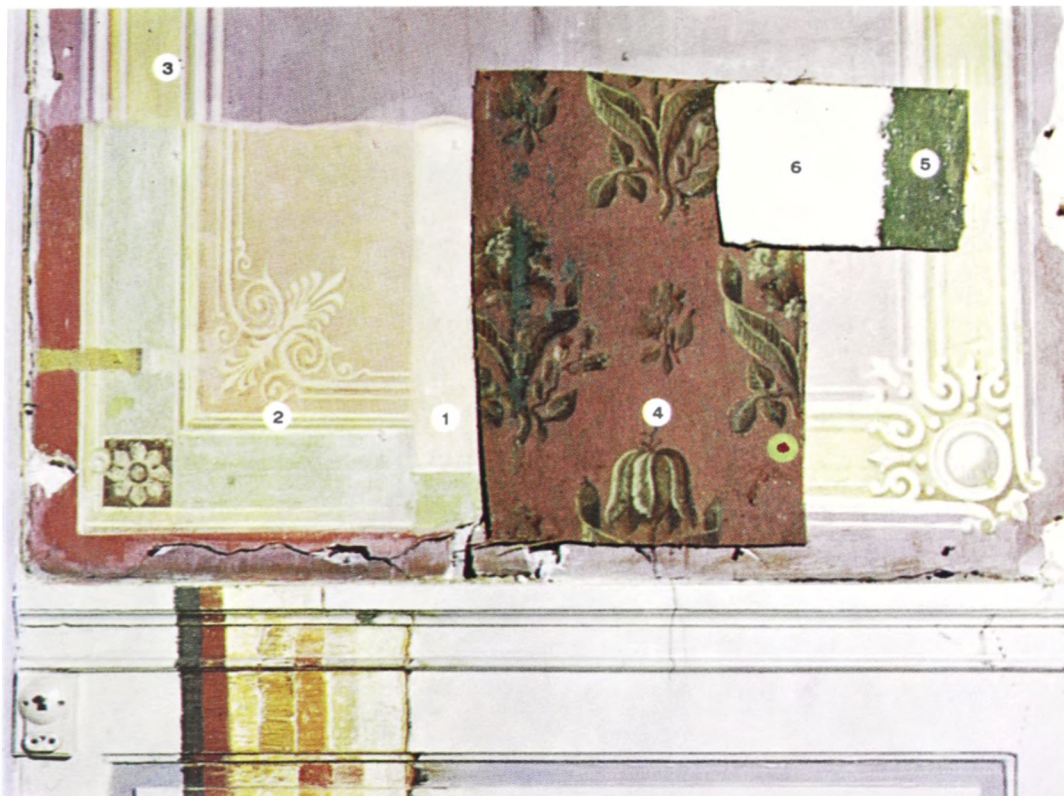

Fig. 7. Farveundersøgelser af brystpanel og overvægge der viser, at rummets træværk (f. eks. brystpanelerne) er blevet malet ialt 9 gange, medens overvæggene i samme tidsrum er blevet påført 6 forskellige dekorationslag.

kakkelovn (fig. 8), og tredje periode havde den i 1958 eksisterende åbne kamin fra dette århundrede (fig. 4).

På loftet kunne konstateres tre dekorationsperioder, og derudover må man regne med flere stadier, hvor loftsplanet har stået hvidtet. Det oprindelige dekorationslag er udført i limfarve, som gengiver spinkle bladranker, der danner spids-ovale figurer. Langs gesimsen fandtes som afslutning på loftsplanet en „løbende hund“ i spinkel tegning. Farverne i de nævnte dekorationer er: grønne blade, brune stængler og løbende hund på bleg-rød bund.

De oprindelige gulvbrædder fandtes bevarede under det senere parketgulv, og undersøgelserne viste, at de i begyndelsen har stået hvidskurede, men at de derefter er blevet påført mange lag grå oliefarve.

Det skal anføres, at spejlglassvinduet

Fig. 8. Undersøgelserne af kachelovnspladsen midtfor på nordvæggen. Billedet viser kachelovnspladsens stadie 2 med en retvinklet muret niche med sporene efter en muret kachelovn.

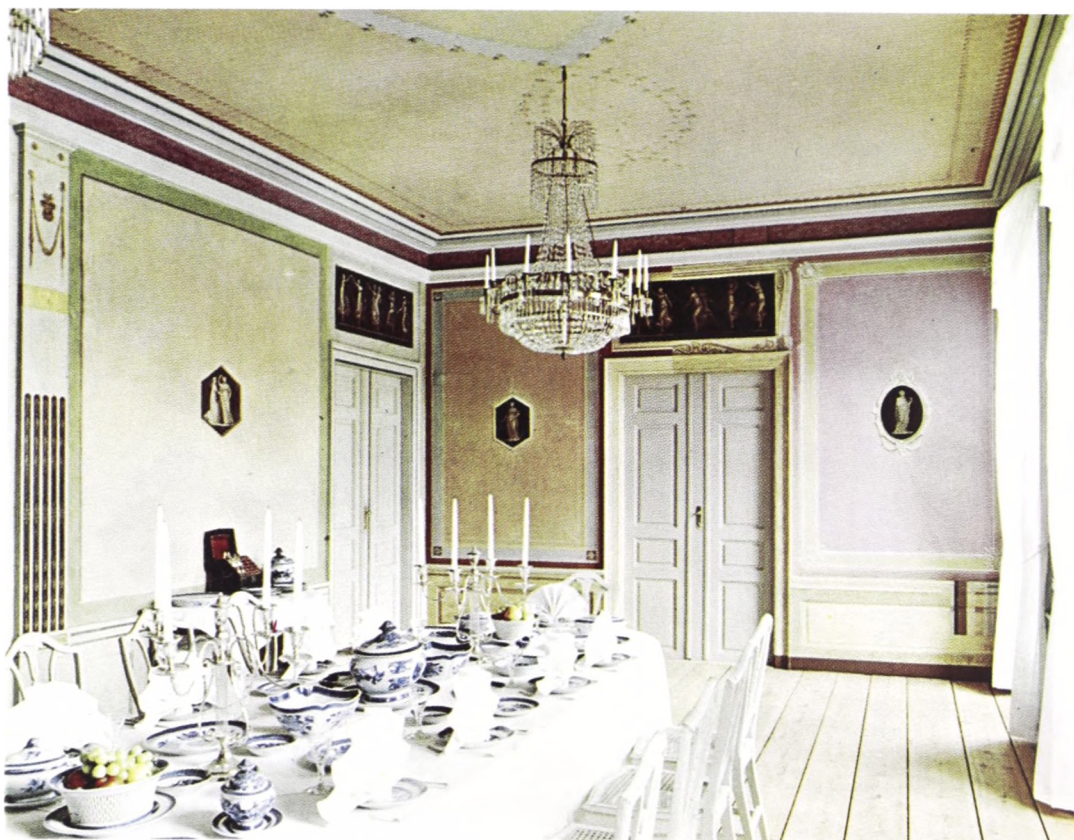

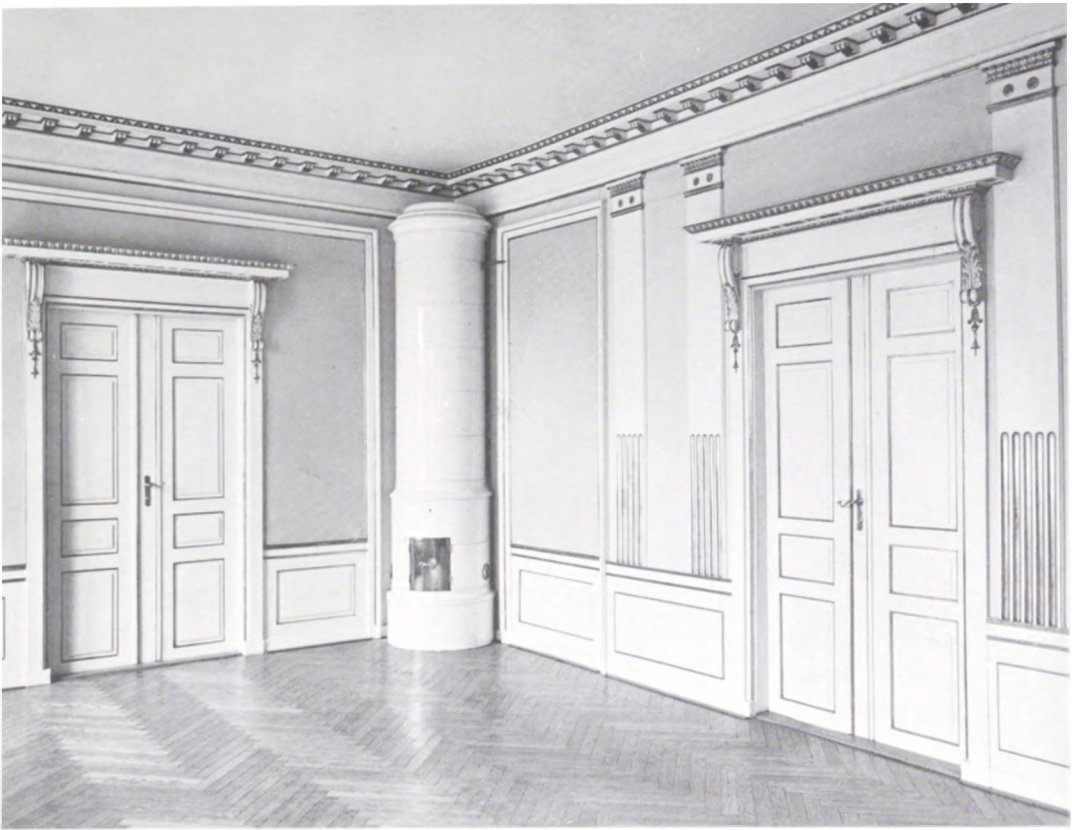
Fig. 9. Spisesalen set mod forstuen efter restaureringens afslutning i 1974. Længst til venstre i billedet ses det fremdragne oprindelige dekorationslag, lag 1 fra 1797. – På væggen til forstuen ses til venstre for dørpartiet dekorationslag 2 fra første halvdel af 1800-tallet og til højre dekorationslag 3 fra anden halvdel af 1800-tallet.

på vinduesvæggen har stået synligt helt frem til midten af forrige århundrede. Tildækningen af spejlglasset og omdannelsen af vinduesnichen til skab er sket samtidig med, at spisestuens overvægge fik påført dekorationslag 3 i nyrokostil. Skabets forside blev på samme tid malet lysegrøn med vandrette hvide opdelinger som en persienne. Man har således på dette tidspunkt ikke helt kunnet forlade tanken om, at her burde være et vindue. Det er først ved opsætningen af lag 4 på overvæggene (storblomstret tapet), at den sidste illusion om vinduet forsvinder, idet lærredet og tapetet udspændes hen over træbeklædningen og murplanet fra det sidste vindue og hen til hjørnet (se fig. 5).

Ved den i dag foretagne restaurering, hvor man har valgt at føre huset tilbage

til indretningen i 1795–97, har det i dette rum – ligesom i husets andre – været rigtigt ikke blot ved fotografi, tegning og tekst at have dokumenteret rummets udvikling, men også at bevare prøver på samtlige farvelag, således at man altid på stedet kan studere de senere tiders tilføjelser. Her i store spisestue har vi i særlig grad forsøgt at anskueliggøre en senere udvikling, idet vi har afdækket ned til lag 1 (1795–97) på de tre vægge, men har ladet lagene 2 og 3 sidde tilbage henholdsvis til venstre og højre for døren til forstuen (fig. 9).

Selskabsstuen (rum 4). Ved undersøgelsesernes start stod rummet i hvidt og guld. Således havde alt træværk hvid oliemaling med forgyldninger, og gesimsen var hvid med guld. Selve loftsplanet var ligeledes hvidt, og midt i det fandtes en hvid roset fra første halvdel af 1800-årene med forgyldte ornamentter. På ovnspladsen i det sydøstlige hjørne til havestuen stod en stor rund hvid kakkelovn, der næsten gik til loftet (fig. 10). Adgangen skete gennem en dobbeltdør på øst-

væggen til havestuen og en dobbeltdør på sydvæggen til skænkestuen.

Undersøgelserne skulle snart vise, at rummets farveholdning i 1958 i grove træk var vendt tilbage til sin oprindelse med hensyn til fordelingen af guld og hvidt, ligesom farvestyrken på storfelterne efter nogle farvekraftige perioder med violet og blått var vendt tilbage til en bleg grågrøn tonalitet. Dog var væsentlige komponenter kommet til, ligesom andre i tidens løb var forsvundet.

Overvæggenes oprindelige lærreder var bevaret to steder, nemlig på østvæggen til venstre for dobbeltdøren til havestuen og på sydvæggen til højre for døren til skænkestuen, og farveundersøgelserne af disse lærreder viste, at de var blevet påført i alt 7 farvelag, hvoraf det oprindelige var et lyst grågrønt oliefarvelag. Lag 2 en kraftig koboltblå limfarve. Lag 3-4 violet oliefarve, og lagene 5-7 var grågrønne oliefarvelag fra dette århundrede.

Ved farvearkæologiske undersøgelser er det yderst vigtigt at finde en bygningsdel, der indeholder samtlige påførte farvelag,

Fig. 10. Selskabsstuen fotograferet i 1958 før undersøgelseernes påbegyndelse. Til venstre ses dobbeltdøren til havestuen og til højre den senere og nu fjernede dobbeltdør til skænkestuen. Rummet fremstod hvidmalet med forgyldte lister, overvæggenes felter var malet grågrønne.

ja, kun herigennem er det muligt at placere senere tilkomne bygningsdele, og det var således lag 2, det kraftige koboltblå limfarvelag, der skulle komme til at bevise, at dørpartiet til skænkestuen ikke fandtes fra starten, men at det var blevet indsat tidligt efter husets opførelse, for at der kunne serveres direkte fra skænkestuen til selskabsstuen.

Da man fjernede et senere opsat lærred med papir fra partiet over sydvæggens dørkonsol, viste det sig, at de lodrette rammestykker nedefter mod dørkonsollen var forskåret, og i venstre side af det smalle felt fandtes rester af et pudslag, som ikke indeholdt lag 1 på storfelterne, men som inderste lag kun havde lag 2, den kraftige koboltblå. Dette beviser, at man kort tid efter rummets indretning

i 1797 har borttaget det eksisterende lærredsfelt med farvelag 1 og hugget et dørhul til skænkestuen og indsat det dørparti, som ses på fig. 10.

Forundersøgelserne af træværk som brystpaneler, pilastre, døre og vinduespaneler gav som resultat, at de i alt var blevet påført fem farvelag, men således fordelt, at de tilbagetrukne led som rammestykker om storfelterne i alle lagene var markeret i en mørkere nuance end bygningsdele som pilastre, døre og brystpaneler, som i alle lag har været holdt i lyse hvide og gråhvide farver med guld eller uden dekoration.

De to lodrette smalle fyldinger på sydvæggen mellem pilastrene har i alle de tidligere lag været markeret med en farvetone som overvæggenes rammestykkefarve, men med dekoration. De første tre lag i fyldingerne har haft trofæ-motiver ophængt i sløjfer (fig. 12). Man ser en panfløjte, tamburin, plejl, sækkepipe og en fugl, der i klørerne holder en kurv, hvori der er en rede med en fugleunge. Disse motiver, der oprindeligt er udført i lasurteknik i dodenkop på grå bundfarve, blev i lag 2 malet op med hvidt på samme bund, medens dekorationen senere i lag 3 gentages, men i kraftigere kulører med gult og rødt på grårød bund. Som et fjerde dekorationslag påføres fyldingerne senere i 1800-årene en slyng- og bladornamentik med en portrætmedaljon midt i fyldingen. Farverne er hvid tegning på blegrød bund. Samtidig med dette dekorationslag findes en blad- og båndornamentik foroven og forneden på pilastrene i hvid farve på gråhvid bund.

Undersøgelsen af gesimsens friseparti viste, at der oprindeligt har været en mænderbort i sort tegning på forgyldt bund, og at knægtene ligesom profilen med loftet har været forgyldt uden hvid farve. Under loftsplanet fandtes under talrige hvide limfarve-, oliefarve- og spartelfarvelag inderst i pudsen loftets oprindelige limfarvedekoration, som er behersket af en meget smuk grøn tone som bundfarve for et lysebrunt gitterværk, som danner en frise rundt langs loftets kanter.

Loftets centrering markeres af en spids-oval ligeledes i en grøn tone, og hjørnerne er markeret af gule trekanter med fragmenter af en vase og bladdekoration i brun tegning. Det har ikke været muligt nøjagtigt at bestemme loftsplanets bundfarve, men det har en varm svag rødlig tone efter fremdragelsen (fig. 12).

Ved at fjerne den i 1958 eksisterende høje hvide kakkelovn og det senere parketgulv kunne der på de gamle gulvbrædders oliefarvelag og på kakkelovnspladsens pudsede vægge også konstateres spor efter en tidligere ovn med en mindre radius. Men der var to faktorer, som bevirkede, at undersøgelserne med at finde aftryk eller en placering for en tredje ovn blev fortsat. For det første fandt man under de to ovnmærker i gulvet flere ældre oliefarvelag, som ikke havde aftryk efter en ovn, hvilket der nødvendigvis burde have været, idet man ikke plejer at rive ovnen ned, hver gang gulvet skal males, og der fandtes ikke spor i gulvet efter nedlægning af ølandssten eller marmor som bund for kakkelovnspladsen. Endelig blev vi mistænksomme på grund af ovens asymmetriske placering uden en pendant i det modsatte hjørne af rummet, således som man brugte det i 1790'erne.

Undersøgelserne blev derfor koncentreret om ovnrummet (6a), hvor det kunne konstateres, at der bag vægfeltet til højre for kakkelovnspladsen var opmuret en skalmuring i én sten, hvilket tydede på en senere reparation for at tildække noget. Vægfeltet blev derfor løsnet, og det viste sig, at bagsiden af vægfeltets rammeværk var påført en grå limfarve (fig. 11), og at der ligeledes på bagsiden af feltets forreste lodretgående rammeværk fandtes mærker efter en lukkemekanisme. Dette førte til undersøgelser i ovnrummets gulv efter nedtagelse af skalmuringen, og det viste sig, at der bag vægfeltet oprindeligt havde været opmuret en retvinklet niche. Denne iagttagelse sammenholdt med arkivalierne, som anfører en niche med en to-etages vindovn i selskabsstuen, tyder meget klart på, at ovnen oprindeligt har været placeret her bag det oplukkelige

Fig. 12. Selskabsstuen efter restaureringens afslutning i 1974. Til venstre ses dobbeltdøren til havestuen, i hjørnet det retablerede hjørneparti med pilastre og det oplukkelige vægfelt, bag hvilket en jernovn er placeret. Til højre det retablerede vægfelt, hvor den senere dobbeltdør til skenkestuen var placeret. Imellem pilastrene de fremdragne trosømotiver.

vægfelt. Hjørnet i selve selskabsstuen, hvor der sidst har været kakkellovsplads, har oprindeligt haft pilastre og brystpaneller svarende til de tre andre hjørner.

Ved den nu foretagne restaurering af rummet med tilbageføring til 1795 er træværkets oprindelige gråhvide farve blevet afdækket på østvæggen til venstre for døren til havestuen. Ligeledes er alle overvæggens rammestykker og de lodrette fyldinger mellem pilastrene blevet afdækket. Det øvrige træværk er blevet opmalet efter de afdækkede prøver. Fyldingen over døren til havestuen er blevet afdækket til den oprindelige dekoration.

Fig. 11. Selskabsstuens sydøstlige hjørne. Den oprindelige ovnsplads bag det oplukkelige vægfelt under fremdragelse. Til venstre ses det oplukkelige vægfelt aftaget, på forreste rammestykke ses spor af en lodret stanglås. I væggen ses den senere i stens skalmuring inden nedtagelsen.

Fig. 13. Havestuen inden undersøgelsesernes påbegyndelse i 1958 set mod selskabstuen. Loftsdekorationen er malet i oliefarve i 1904, medens vægfarverne cremegul overvæg med mørkebrun brystpanelsmaling er senere end 1904. Farven på bræddebeklædningen bag gitterværket er grå oliemaling.

Fig. 14. Havestuen. Væg mod selskabstuen efter fjernelsen af det seneste farvelag på overvæggene, lag 4, til dekorationslag 3 med malede dørstykker forestillende Øresundskysten og Dyrehaven, signeret V. Fugl 1904.

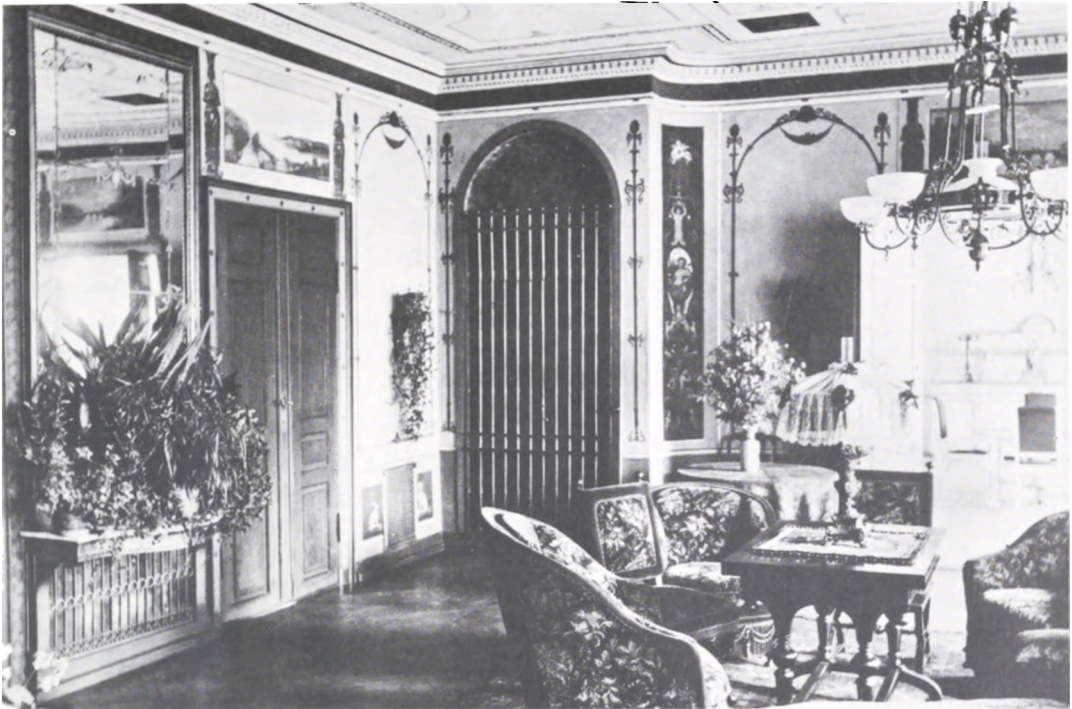

Det samme gælder gesimsen og loftet. Loftsdekorationen er næsten ikke blevet retoucheret ved den foretagne restaurering og fremtræder som det mest urørte, vi har bevaret i limfarveteknik af rummets arkitekt, hofdekoratør J. C. Lillie (fig 12).

Havestuen (rum 2). I 1958 gav havesalen et ufærdigt indtryk. Det var ligesom, der manglede noget på overvæggene. De stod i en cremegul oliefarve, medens der i brystpanelshøjde var malet en skematisk fyldingsdekoration i lys brun stregtrækning på en brun bundfarve (fig. 13). På øst- og vestvæggen fandtes i de sydlige hjørner to forgyldte gitterværker på en gråmalet baggrund; begge var oplukkelige, det ene med to låger og indrettet som en skænk, det sydvestlige som en skjult dør i gitterværket, som førte ind til skænkstuen. Begge gitterværker er udført med halvbuede nicher foroven.

På loftet fandtes en bladdekoration og motiver med dansende personer, i midten en roset fra omkring 1900. Gulvet var belagt med et parketgulv fra sidste halvdel af 1800-årene. Fra havestuen har man kunnet komme til alle centralrummene i stueetagen, og der er således dobbeltdøre

til selskabsstuen, store spisesstue, forstue, kabinet og endelig havedøren midt for på vinduesvæggen, så alle vægge er brudt af mindst ét dørparti.

For at finde frem til de enkelte perioders farve- og dekorationslag i rummet fjernede vi først overvæggens cremegule oliefarvelag, da det var åbenlyst, at det var en senere tilmaling til det brune imiterede brystpanel. Vi havde nu et fuldstændigt billede af rummets udsmykning fra 1904 (fig. 14) med malede dørstykker fra Øresundskysten og Dyrehaven signeret V. Fugl 1904. Overvæggene havde en blad- og palmetdekoration i hvid tegning på okker bund. Dette dekorationslag var samtidigt med loftsdekorationen. Vi fjernede derpå væggens og loftets dekorationslag fra 1904 på en sådan måde, at samtlige dekorationslementer blev aftrukket og overført til nyt bærende underlag og bevaret i museets magasin.

To af dørstykkerne placeret over døren til forstuen og store spisesstue blev også aftrukket og bevaret. Forundersøgelserne havde vist, at de var malet på en ny puds fra 1904.

Da vi ved de videre undersøgelser partielt fjernede dekorationslaget fra 1904,

Fig. 15. Bevaret fotografi fra klunketiden. Havestuen, til venstre dobbeltdør til spisesalen, til højre dobbeltdør til selskabsstuen. Det fremgår, at havestuen er udstyret med lysekrone, møbler og potteplanter i klunketidens stil. Væggens dekorationer (lag 2) ligesom loftsdekorationen må imidlertid være udført i midten af 1800-tallet som en delvis opmaling af den oprindelige rumudsmykning fra 1797. Til venstre ses rummets oprindelige spejl og konsol med uovermalede dekorationer.

fremkom resterne af den hovedkomposition udført i limfarveteknik, som ses på et fotografi fra klunketiden (fig. 15). Denne udsmykning stammer antagelig fra midten af 1800-årene. Den har forneden i brystpanelshøjde bestået af brune ramme-stykker og sorte fyldinger med dyremotiver, f.eks. svaner, fasaner og en ræv. I rummets buede hjørner har der været smalle felter med lyserøde rammestykker og sorte fyldinger med en stiliseret komposition med dyr og mennesker. Overvæggene, der ses på fotografiet, viser en pompeiansk dekoration med arkader, som imidlertid blev totalt fjernet i 1904.

På overvæggene kunne kun konstateres rester af en gul limfarve inden i pudsen med spor af en bue foroven udført som siv- eller bambusplade, som måtte stamme

Fig. 16. Havestuen, sidelysoptagelse. Den venstre niche med spor af en oprindelig dekoration bestående af et i jernblik udskåret ferskentræ, der har været loddet på bagsiden af et foranliggende gitterværk.

fra den oprindelige dekoration fra 1795–97. Den har tilsyneladende inspireret den fra 1850'erne. Over dørene til selskabsstuen og kuppelstuen fandt vi dørstykker malet direkte i pudsen med romantiske landskaber med broer, borge og bjerge indrammet af blegroede rammestykker med rester af malede karyatider til begge sider. Der kan ikke herske tvivl om, at disse dørstykker er oprindelige og må være udført 1795–97. De har stået uovermalede frem til 1904.

Flere oplysninger om rummets oprindelige udsmykning skulle vi få ved hjælp af det spejl, som J. C. Lillie i 1797 tegnede til indervæggen mod forstuen. Dette spejl har nemlig ikke været flyttet op igennem hele 1800-tallet (fig. 15). Bag ved spejlkonsollen fandtes som eneste overmaling farvelaget fra 1904 og derunder i

brystpanelshøjde et imiteret malet brystpanel i limfarve med hvide og sorte lys- og skyggestregrækninger og derover en malet sort mæanderbort på gul bund. Overvæggen på dette sted var desværre ikke blevet malet i 1797.

Da man fjernede den oliemalede dekoration på havestuens loft fremkom tre forgyldte rosetter samt en forgyldt ege-løvsbort, der fulgte gesimsen hele vejen rundt i en afstand af ca. 30 cm. Der har kun været ophængt lysekroner i den ene roset, nemlig den midt for havedøren og „en filade“ med kabinettet og selskabsstuen. De to andre rosetter er anbragt i loftets indre hjørner for at afbalancere kompositionen.

Havestuens symmetrisk anbragte gitterværker på tværvæggene blev nu undersøgt. Bag det ene gitterværk var en gråmalet bagklædning af træ med en dør. Da malingen var fjernet, kunne man i sidelys se en aftegning af et forsvundet ferskentræ. Forklaringen på dette er, at ferskentræet oprindeligt har været udskåret i jernblik og loddet på bagsiden af gitteret, som dækkede for en ovnniche. Da husets opvarmningssystem blev ændret og vindovnen fjernet, lukkede man gitteret med den nævnte fyldning med dør. En tid lang malede man uden om ferskentræet, og senere blev det udskårne blik helt taget bort. Nichen med jernovnen er i dag blevet retableret, ligesom gitterværket er rekonstrueret med det udklippede ferskentræ (fig. 16).

Det andet gitter dækker for en niche indrettet som et skab med hylder. Da man fjernede det grå farvelag bag det forgyldte gitter, viste sig et træ med ferskner og blade malet på en sort baggrund af jernblik, altså en pendant til ovnnichens dekoration.

Havestuens dekorationer er nu rekonstrueret så nøje som muligt på grundlag af de spor, som vi har fundet frem (fig. 4, side 21).

Kabinettet (rum 3). Kabinettet eller kuppelstuen er husets mest intime rum med adgang igennem dobbeltdøren til havestuen. Det er et lille 1-fagsværelse,

der er strengt klassicistisk opbygget med en hvælvet kuppel midt i loftet og pilastre på væggene.

I 1958 var rummets farveholdning stemt i en varm grå skala, der antagelig stammede fra 1920'erne (fig. 17). De flade partier af loftet havde en klassicerende ornamentik. Kuplen var limfarvet – uden dekoration – i en snavset blå farve. Undersøgelserne viste, at rummets overvægge i alt er blevet malet otte gange, og at det inderste farvelag var en lys blå limfarve. Træværket er ligeledes blevet påført otte farvelag, og det oprindelige lag var en varm ensfarvet grå farve på pilastre, brystpaneler, døre og vindueslysninger.

Det fremgik af undersøgelserne, at de forsænkede loftplaner på begge sider af kuplen oprindeligt har været malet som en gråblå „fylding“ med gulhvide ramme-stykker med en spinkel rød skabelonbort langs kanten.

Sporene af den malede lys- og skyggevirkning på loftplanerne viste, at man ikke havde taget hensyn til det indfaldende lys fra vinduet, men udelukkende til det lys, som udgik fra den hvælvede

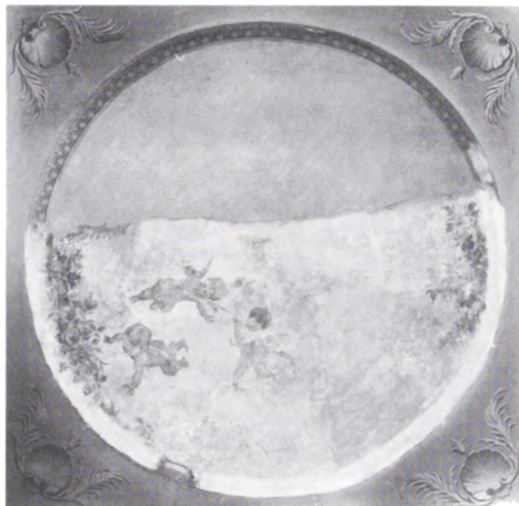

Fig. 17. Kabinettet, undersøgelse af loftsdekorationen i den hvælvede kuppel. Øverste halvdel af den hvælvede kuppel er ligesom muslingeskalsornamenterne i hjørnerne udført i limfarve i dette århundrede (lag 3). I nederste halvdel af kuplen ses en dekoration med 3 engle og en roseornamentik fra sidste halvdel af 1800-tallet (lag 2) udført i limfarve.

Fig. 18. Kabinettet, undersøgelse af loftsdekorationen i den hvælvede kuppel (ultraviolet optagelse). I hvid streg ses optegnet sporene af den oprindelige dekoration, lag 1, bestående af et malet udspændt sejl. De mørkere partier, de tre flyvende engle og malede roser, er farvelag 2 fra sidste halvdel af 1800-tallet.

Fig. 19. Kabinettets kuppel med sejlet efter restaurering.

kuppel. Vi ved fra arkivalierne, at der har hængt en lysekrone på dette sted. De videre undersøgelser af selve den hvælvede kuppel viste, at der under det ensfarvede blå limfarvelag fra dette århundrede fandtes et dekorationslag fra slutningen af 1800-årene bestående af tre flyvende engle og et løvværk med røde og gule roser. Loftets bundfarve har i dette lag været en lys gråblå farve.

Under dekorationen med englene kunne vi imidlertid skimte et ældre lag, som stilistisk ville passe til perioden 1795–97, bestående af en malet paraply eller et udspændt sejl. Undersøgelserne blev nu udvidet med ultraviolet belysning (fig. 18). Derved fremtrådte sporene af det udspændte sejl helt klart, og man kunne optegne det oprindelige sejl med kridt uden at tage et eneste mål. Sejlets for-

skellige farver i de enkelte led kunne kun tilnærmelsesvis konstateres i form af en skiften mellem lyse og mørke felter op mod kuplens centrum, som stod mørkest. I de mørkeste felter kunne konstateres en irgrønlig farvetone, som da også er blevet anvendt ved retableringen. Man besluttede ved tilbageføringen af rummet at genfremstille det malede sejl i limfarveteknik. Derved blev laget fra sidste halvdel af 1800-årene bortmalet, men på en sådan måde, at englemotivet til enhver tid kan fremdrages igen (fig. 19).

1. sal. Undersøgelserne af husets første sal, såvel gangarealet som de enkelte rum, blev ret omfattende, fordi der i denne etage er foretaget talrige omrokeringer med vægge og døre i de forløbne ca. 180 år. Ved at kombinere de arkitektoniske undersøgelser af taphuller i de bærende stolper og skillevægge med farvelagsun-

dersøgelser lykkedes det at få den oprindelige plan frem (fig. 8, side 25).

Gangen, som deler huset på langs, har oprindelig haft en ubrudt udstrækning fra den vestlige skorsten til husets østgavl. Dens vægge har været malet med hvid limfarve. Det lykkedes også at bestemme de enkelte rums oprindelige udsmykning og bemaling. Således blev der på vinduespillerne under senere opsatte paneler og tapetlag fundet mere eller mindre velbevarede rester af oprindelige tapeter.

Efter fjernelsen af et senere opsat skilเลอร์um med H. C. Andersen tapet fra dette århundrede fandt man, at rum 18 oprindelig havde været et to-fagsrum (fig. 20). På vinduespilleren var anbragt et pillepanel fra første halvdel af 1800-årene, og da dette blev fjernet, fremkom et bloktrykt tapet med borter i gult mønster på lys gråhvid bund (fig. 20). Foroven har det en draperibort og langs de øvrige kanter en stiliseret bladbort i dodenkopfarve på lys grå bund. Dette tapet er fabrikeret på Ørholm Tapetfabrik. Beviset herfor kunne føres i to af de andre rum (14 og 21). Da dette tapetlag blev fjernet, kunne konstateres endnu et lag af samme møn-

Fig. 20. Rum 18. Fru van Hemerts soveværelse under fremdragelse. Til venstre ses den senere skilเลอร์umsvæg fjernet på et stykke frem til vinduespilleren, hvor et pillepanel fra første halvdel af 1800-tallet ligeledes er fjernet, således at det bloktrykte tapet, lag 2, fra begyndelsen af 1800 fremkom. Under dette tapet fandtes det oprindelige tapet, lag 1.

Fig. 21. Rum 18. Fru van Hemerts soveværelse. Det oprindelige tapet, lag 1, bestående af en blå bundfarve kranset af borter med blomster, som i dag har dannet grundlaget for en rekonstruktion ved retableringen af det særdigrestaurerede rum. (Se fig. 11, side 28).

*Fig. 22. Rum 14. Døtrene's dagligstue. Konstate-
rede fragmenter af rummets oprindelige udsmyk-
ning på væggene, som har bestået af et korn-
blomsttapet i grønne og blå farver på lys grå
bund. Fragmenterne har i dag dannet grundlag
for et nyttryk, som er foretaget af tapetfabrikken
Fiona i Fåborg.*

ster, men holdt i to grå toner, og inderst sad det oprindelige tapet af håndgjort papir i ark, der var tapetseret på lærred og malet ensfarvet blå og kranset af en bred bort bestående af blade og blomster på gul bund (fig. 11, side 28 og fig. 21).

Ved de fortsatte undersøgelser af rum 18 fandt man rester af en oprindelig al-
koveniche, som nærmere omtalt af Tove Clemmensen i denne årgang af National-
museets Arbejdsmark. Originaltapeter fra 1795–97 blev ligeledes konstateret i an-
dre rum bag senere paneler på vinduespil-

lerne. I rum 14 fremkom således et Ørholm-tapet fra 1810–20, og herunder fandtes fragmenter af den originale udsmykning, som har været et kornblomsttapet bloktrykt på ark (fig. 22). Fragmenterne har i dag dannet grundlag for en rekonstruktion og komposition, som er foretaget af konservator Jennifer Clarke, Nationalmuseets farvekonservering (fig. 10, side 27).

I rum 12 blev der efter fjernelsen af en senere opsat skillevæg, som havde delt værelset i to 1-fags rum (fig. 23) samt fjernelsen af pillepanelet fundet to lag tapet, det seneste fra 1810–20. Det bestod i et bloktrykt bladmønster i gråhvid farve på en gul bund med sorte prikker. Under dette fandtes det oprindelige fra 1795–97, som er et originalt japansk håndmalet tapet forestillende et let blomster- og bladværk i hvid farve med sort og italiensk-rød tegning på lys grøn bund (se fig. 23 og fig. 9, side 26).

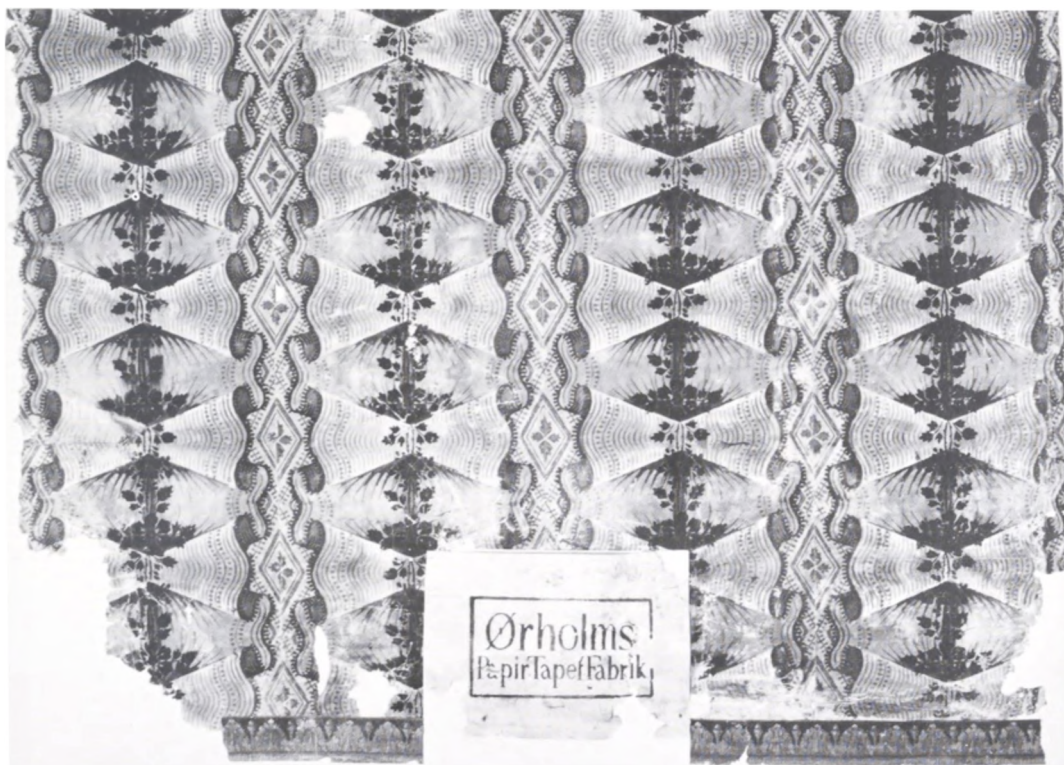
Det er ikke alle rummene på første sal, der oprindelig har været tapetseret. Således har rum 20, linnedstuen, haft en mere beskeden udsmykning i form af en grå ensfarvet limfarve malet direkte på pudsen. Rum 15 har oprindelig haft blegrød limfarve overalt på væggene med fire vandrette stregtrækninger i rødt og blå langs loftsgesimsen. Rum 13 har ligeledes oprindelig været malet direkte i pudsen med limfarve med brune rammestykker med lys- og skyggekanter med blegrøde storfelter. Over døren til gangen har været et malet motiv med en vase og bånd-slyng i blå og rødt. Dette rum kunne af-dækkes til det her beskrevne dekorationslag. Oven på dette oprindelige lag fandtes et tapet stemplet „Ørholm Papir Tapet Fabrik“. Det var altså fabrikeret 10 minutters gang herfra på Ørholm Tapetfabrik, som ejedes af det interessentskab, der efter van Hemerts fallit overtog Brede Værk (fig. 24).

Fig. 23. Rum 12. Det grønne gæsteværelse. Håndmalet japansk tapet fra 1795-97 fundet under et senere opsat tapet og under pillepanel på vinduesvæggen. Fragmentet har i dag dannet grundlag for et nytryk, som er udført af Fiona tapetfabrikken i Fåborg.

Fig. 24. Rum 13. Justines sengekammer. Tidligt 1800-tals tapet fundet på vinduespillen som lag 2 oven på rummets oprindelige dekoration, som var malet direkte i pudsen med limfarve.

Bjergby – en jernaldergravplads på Mors

Af SVEND E. ALBRETHSEN

En efterårsdag i 1972 pløjede gårdejer Kristen Thomsen for første gang et ny-erhvervet stykke jord nord for den lille landsby Bjergby på det nordvestlige Mors. Da hans plov var en smule større end den tidligere ejers, gik den over det meste af marken gennem det tynde muldlag, der i dette område dækker morænebakkerne, og skrællede et par cm af det underliggende sand med op i plovfuren – på nær et enkelt sted, hvor der i stedet for det lyse sand tydeligt viste sig tre ovale mørke pletter.

I stedet for blot at lade som ingenting og pløje videre henvendte Thomsen sig til Morsland Historiske Museums ihærdige arkæologiske medarbejder planteskole-ejer P. C. O. Nørgård, der efter at have meldt fundet til Rigsantikvarens Fortidsmindeforvaltning foretog en prøvegravning på stedet. Den 5. januar 1973

sent om eftermiddagen blev Fortidsmindeforvaltningen atter kontaktet af Nørgård, der denne gang kunne meddele, at han samme dag havde konstateret, at de tre mørke pletter var fladmarksgrave, og at han delvis havde udgravet en af dem og derved bl. a. fundet et jernsværd, en sølvfibel og en guldring. Da genstandenes bevaringstilstand var meget dårlig, turde han ikke fortsætte gravningen på egen hånd og anmodede om straks at få assistance.

Allerede næstfølgende dag om morgenen kunne denne artikels forfatter påbegynde den fortsatte gravning. Ganske vist var årstiden ikke ligefrem indbydende til en udendørs udgravning, men på grundlag af en orientering på fundstedet blev det efter mange overvejelser besluttet ikke at udskyde arbejdet, bl. a. fordi rygtet om, at der var fundet guld på den afsides beliggende mark, allerede var spredt vidt og bredt. Tungtvejende var

Fig. 1. De tre mørke fyldskifter set fra SØ. efter at pløjelaget er fjernet.

Fig. 2. Røntgenfoto af et af gipspræparaterne fra grav II. Til højre ses jernsmykkekæden med de to korte nåle, midt i billedet det cirkulære ringspænde og til venstre kniven i læderskeden. Bronzenitterne på skedens forside ses som sorte pletter og bronzeskinne langs skedens sider som diffuse mørke streger. De brede mørke striber mellem kniven og ringspændet er de to nålehuse af bronzeblik. Fotografiet afslører tydeligt, hvor dårligt de forskellige genstande er bevaret (ca. 1:2,5).

også frygten for, at streng frost ville kunne beskadige indholdet af de endnu ikke undersøgte gravanlæg, nu hvor de var blevet delvis blotlagt ved Nørgårds gravning.

De tre grave (fig. 1), der kunne dateres til yngre romersk jernalder, og som viste sig at være en mandsgrav og to kvindegroave, lå tæt sammen på en nordvendt skråning og fremtrådte, efter at pløjelaget var bortgravet, som tre mørke rektangulære fyldskifter orienteret NV-SØ. Det største fyldskifte målte knap $1\frac{1}{2} \times 2$ m, det mindste ca. $1 \times 1\frac{3}{4}$ m. Bortset fra størrelsesforskellen var gravene ganske ens og bestod af en rektangulær nedgravning med afrundede hjørner og en let skrånende flad bund, der lå ca. 50 cm under nuværende overflade – ca. 20 cm under underkanten af pløjelaget.

De døde var lagt i gravene med hovedet i nordvest uden anvendelse af kiste. Bortset fra tandemalje var der intet bevaret af de gravlagte, men det er dog på grundlag af tændernes og gravgavernes placering ret sikkert, at i hvert fald de to

kvinder har været gravlagt liggende på siden.

Efter gravlæggelsen har de efterladte lukket gravene med træplader, der tilsyneladende har hvilet på nedgravningens kanter. Oven på pladerne er der blevet lagt græstørv i vandrette lag. Græstørvene lod sig erkende som sorte linseformede figurer i de profiler, der under udgravningen lagdes tværs over gravene. Denne græstørvsopstabling har formentlig været synlig i hvert fald i nogen tid, efter at begravelserne har fundet sted.

Den ene grav var – som allerede nævnt – delvis undersøgt, inden Fortidsmindeforvaltningens udgravning begyndte, og her indskrænkede undersøgelsen sig blot

til en fuldstændig tømning af nedgravningen, hvorved der i øvrigt ikke fremkom yderligere fund.

Undersøgelsen af de to urørte anlæg klargjorde næsten med det samme, at der var tale om to rigt udstyrede grave, men samtidig viste der sig nogle særdeles ubehagelige udgravningstekniske problemer. Ikke alene var de genstande, der efterhånden kom frem i gravene, i en endnu dårligere tilstand end forventet, men vejret viste sig også at give helt uventede vanskeligheder. Under hele udgravningen lå temperaturen adskillige grader under frysepunktet, og flere af de yderst skrøbelige genstande kunne ikke tåle kontakten med den kolde frostluft. Et par glasperler forvandlede således til pulver, inden vi blev opmærksomme på, at der var et problem her.

Den eneste mulighed for at redde gravenes indhold var derfor at gipse de dele af gravene ind, hvor hovedparten af gravgaverne lå. Dette måtte ske på så tidligt et tidspunkt af udgravningsprocessen, at vi ikke havde megen fornemmelse af, hvad gravene egentlig indeholdt, udover at der var genstande af jern, sølv, bronze og glas. Der blev optaget i alt 4 gipspræparater, hvoraf det største målte 50×35 cm og var 15 cm højt.

Da fundene fra udgravningen efter hjemkomsten til København skulle afleveres til Nationalmuseets konserveringsanstalt, stod vi i den noget usædvanlige situation ikke at ane, hvad det var, vi afleverede. For at få et indtryk af, hvad gipskasserne rummede, og hvorledes indholdet var placeret, blev det besluttet at forsøge at røntgenfotografere dem, noget der har været forsøgt enkelte gange tidligere, men uden større held.

Efter mange eksperimenter lykkedes det takket være konservatorassistent Maj Stiefs utrættelige energi at få en række meget fine optagelser af kassernes indhold (fig. 2). Selv om det ikke med det samme var muligt at identificere alle de genstande, der tegnede sig på filmene, var det dog klart, at gipspræparaternes indhold overgik alle forventninger.

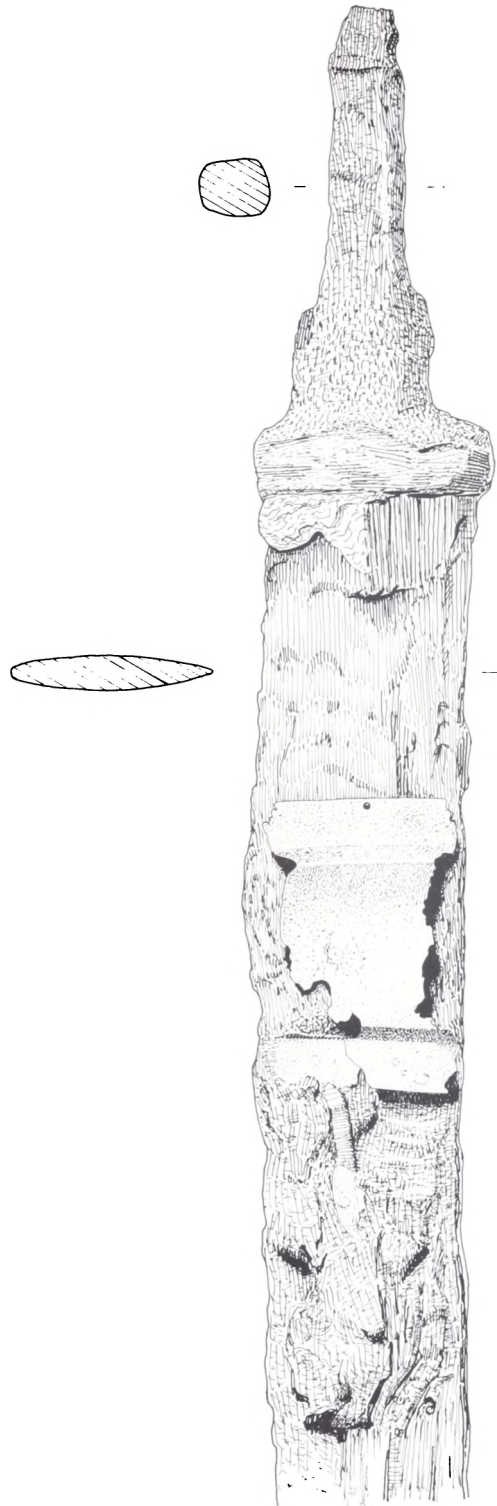

Fig. 3. Den øverste del af det tueågede jernsværd fra grav I. Ved overgangen mellem sværdhæftet og skeden ses i venstre side rester af skedens læderudsmykning (1:2).

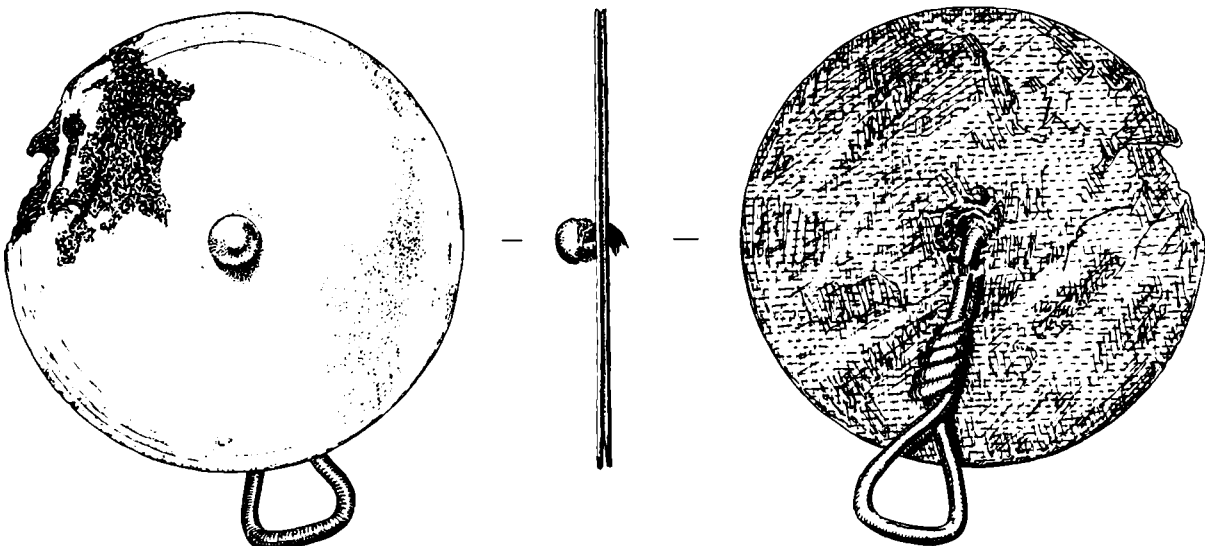

Fig. 4. Bandoler eller bæltespænde fra grav I (1:1).

Røntgenfotografierne blev af afgørende betydning for fundets videre behandling, dels fordi det ved hjælp af dem blev muligt at foretage fremgravningen af de mange skrøbelige genstande på den mest hensigtsmæssige måde, nu da man vidste nøjagtigt, hvor i præparaterne, de befandt sig, dels fordi enkelte af genstandene trods megen omhu gik mere eller mindre til under fremgravningen, således at røntgenfotografierne blev det eneste vidnesbyrd om deres oprindelige udseende og placering i gravene.

Grav I, mandsgraven, indeholdt som den vigtigste genstand et 85 cm langt tveægget jernsværd (fig. 3) med en meget ødelagt fæstebeklædning af træ. Sværdet var stukket i en træskede, der i hvert fald delvis har været betrukket med læder. Dette læder synes at have dannet et gennembrudt mønster på skedens overflade, hvoraf enkelte rester stadig er bevaret nær skedens øvre ende. 8 cm nede på skeden var fastnippet en remholder af tyndt bronzeblik, og umiddelbart under denne, fastrustet til skeden, sad en cirkulær prydblade 8 cm i diameter med en øsken af tyk bronzetråd, i hvilken der var rester af en læderstrop. Prydblade består af to sammenloddede skiver med et hul i midten, hvorigennem øskenens ene ende er fastgjort ved pålodning af en hvælvet sølvknap. Den bageste plade er af

bronze, den forreste af sølv med løst indridsede koncentriske cirkler (fig. 4). Pladen er efter al sandsynlighed en bandoler- eller bælteprydelse. Plader af denne art er ikke almindelige fra danske fund, men der kendes dog nære paralleller til dette stykke, bl. a. fra det fynske mosefund Viemose.

Fundomstændighederne giver desværre ingen mulighed for at afgøre, hvorledes relationerne mellem sværdet og prydblade oprindeligt har været, idet de blot er blevet lagt ned i gravene ved siden af den døde; der kan derfor hverken siges noget om, hvorledes sværdet har været båret, eller hvilken funktion prydblade har haft.

Under sværdet, omkring rebøjlen og prydblade, var der overraskende bevaret fragmenter af læder og skind – i alt syv lag oven på hinanden.

At der netop var bevaret organisk materiale på dette sted, skal givet sættes i forbindelse med de kobbersalte, der som følge af jordens nedbrydende virkning er udskilt omkring remholderen og prydblade. Metalsalte af denne art har en stærkt konserverende virkning på organisk materiale og har således muliggjort en bevarelse af det ellers let forgængelige læder.

Da de forskellige læderlag blev løst fra hinanden, kunne der iagttages spor af

tilklipning og syning på flere af stykkerne, og som den helt store overraskelse var der på to af dem bevaret rester af forgyldning, noget der, så vidt vides, ikke tidligere er konstateret i noget dansk oldtidsfund. På det nederste af de bevarede læderstykker var der endvidere rester af en temmelig kompliceret buntmagerteknik med indfældede kiler af skind (fig. 5). Desværre er de enkelte læderfragmenter af en så ringe størrelse, at det ikke er muligt at afgøre, hvad det oprindelig har været, der har ligget på dette sted.

Foruden de netop beskrevne genstande indeholdt mandsgraven et ornamentet blankpoleret lerkar med hank (fig. 6), en lille sølvfibel af typen med høj nåleholder samt en simpel fingerring af tyk guldtråd. De to sidstnævnte genstande har efter deres placering i graven formentlig været båret af den døde ved gravlæggelsen.

I den mindste af gravene, grav II, var begravet en kvinde med et rigt og særpræget udstyr (fig. 7).

Om halsen har hun haft en tynd snoet halsring med en nøglehulsformet lukkemekanisme (fig. 8). Ringen bærer præg af flittig brug, idet snoningerne, der oprindeligt har stået med skarpe kanter, er næsten helt slidt væk, og endvidere er den knop, der har afsluttet ringens ene ende, brækket af.

Fig. 6. Hankekar med fureornamentik fra grav I (ca. 1:2,8).

Fig. 5. Læderstykke fra grav I med rester af en kompliceret buntmagerteknik. De to trekantede felter i begge sider af den smalle strop er skind med hårsiden udad (ca. 1:1,4).

På den dødes skulder var anbragt en lille sølvfibel med høj nåleholder (fig. 10), ganske mage til den, der fandtes i mandsgraven, og foran på brystet har siddet en 30 cm lang jernkæde af små jernringe fæstnet til dragten med korte jernnåle (fig. 2).

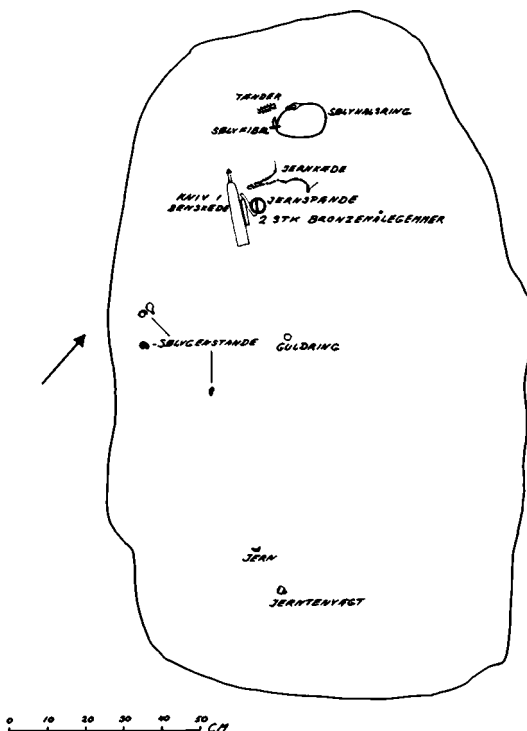

Fig. 7. Grav II - tegningen viser de forskellige genstandes placering i graven.

Fig. 8. Sølvhalsring fra grav II, ringen, der oprindeligt har været tydeligt snoet, er slidt så meget, at snoingen næsten er helt forsvundet (ca. 1:2:1).

I umiddelbar nærhed af denne kæde lå en 20 cm lang enægget jernkniv (fig. 9) med fæsteknap af bronze og med en fæstebeklædning af et organisk materiale. Kniven var stukket i en læderskede, der i sin udformning stærkt minder om den, der endnu i dag bruges til finske dolke, hvor kun den øverste del af knivfæstet når op over skedens kant. Skeden var bred forneden og foroven afsluttet i en halvbue. Læderet var syet sammen midt på bagsiden med en kraftig søm, og øverst oppe i denne søm var anbragt en lille jernring, hvori sås rester af den læderstrop, hvormed skeden har været op-hængt. Knivskedens kanter var på de tre sider forstærket med tynde bronzeskin-ner, og var på forsiden prydet med 25 nitter med hvælvede bronzehoveder.

Sammen med kniven lå to 7 cm lan-ge bronzeblikrør, såkaldte nålehuse (fig. 9). Der var ingen nåle i rørene, men i det ene lå to glasperler. Endvidere har der foran på klædedragten siddet et cir- kulært ringspænde af jern.

Fig. 9. Kniv og nålehuse fra grav II efter konserveringen. En sammenligning med røntgenfoto- grafiet af de samme genstande (fig. 2) giver et godt indtryk af, hvor vanskelig konserveringsar- bejdet har været (ca. 1:1,7).

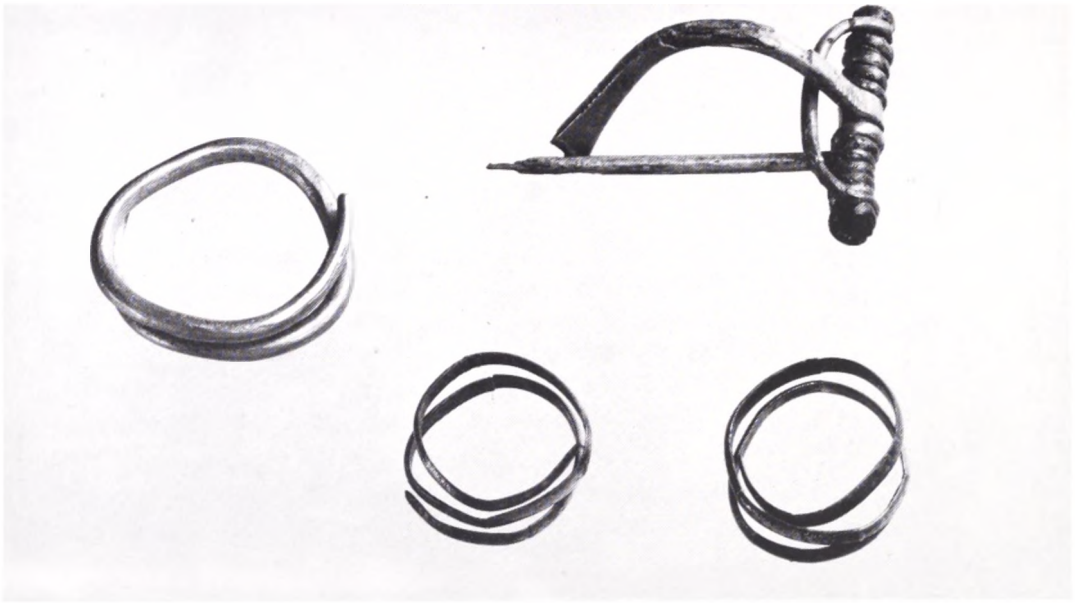

Fig. 10. Fingerringe og fibel med høj nåleholder fra grav II. Fingerringen til venstre er af guld, de øvrige genstande af sølv (ca. 1,4:1).

Foruden ovennævnte genstande indeholdt graven to spinkle spiralfingerringe af sølv, en simpel fingerring af tyk guldtråd (fig. 10), et lille sølvhængesmykke (fig. 11), to ganske små sølvringe og en cylindrisk tenvægt af jern, hvori en del af tenpinden endnu var bevaret.

Sammen med kniven og ringspændet lå fragmenter af en flettet genstand, muligvis rester af en lille æske, og flere steder i graven fandtes i forbindelse med metalgenstandene bevaret stumper af den dodes klæder.

Den sidste af gravene – grav III – kom til at give udgraver og konservator mere hovedbrud end de to andre tilsammen. Røntgenfotografierne havde tydeligt vist, at de to gipspræparater fra denne grav indeholdt en stor mængde genstande (fig. 12), nogle lod sig umiddelbart identificere, hvorimod andre først måtte fremgraves og konserveres, før en nærmere bestemmelse var mulig.

I håret eller i et hovedklæde har siddet en 17 cm lang bronzenål (fig. 13) med et treflignet hoved. Om halsen og foran på brystet har den døde haft et stort prangende halssmykke (fig. farve 1), be-

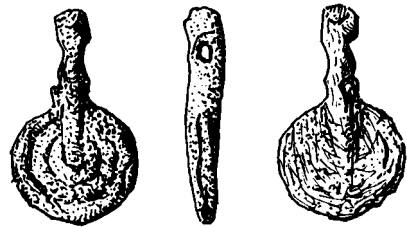

Fig. 11. Sølvhængesmykke fra grav II. (1:1).

stående af ikke færre end 313 perler (100 ravperler – 59 guldfolieperler – 138 farvede glasperler i farverne turkis, mørkegrøn, mørkeblå, lyseblå, hvid og teglrød – 12 store farvestrålende mosaikperler (fig. farve 2) – 3 bronzespiralperler – 1 bronzeblikperle), 7 små sølvhængesmykker af ganske samme udseende som det, der blev fundet i grav II, samt et stort cirkulært bronzesmykke (fig. 13). Det lykkedes ikke trods megen omhu under udgravningen med sikkerhed at finde ud af, hvorledes dette halssmykke har været konstrueret. Det ser ud til, at de store mosaikperler har siddet tæt omkring halsen med det cirkulære bronzesmykke hængende foran, hvorimod de øvrige perler har hængt ned foran på dragten i flere rækker eller løkker.

Foruden denne overdådige farvestrålende prydelse, har der foran på brystet

siddet en sølvsmykke-kæde, bestående af to glatte og tre snoede led (fig. 14). Kæden afsluttes i begge ender af en sølvnål, der har fæstnet kæden til klædedragten.

Endelig har der på den dodes venstre skulder været placeret udstyrets mest prangende genstand, en voldsom fibel af sølv, en såkaldt rosetfibel, prydet med rosetter og bånd af forgyldt sølvblik og hvælvede mørkeblå glasskiver. Fibler af denne særprægede overlæssede type kendes fra en række gravfund fra yngre romersk jernalder, men Bjergby-gravens eksemplar er et af de største – hvis ikke det største – der kendes (fig. 15).

Udgravningen og ikke mindst konserveringen af denne komplicerede genstand voldte store vanskeligheder, idet udsmykningen på grund af korrosion var sprængt helt fra hinanden. For yderligere at komplicere sagen lå fiblen med bunden i vejret, hvilket gjorde en udgravning umulig, idet de stærkt ødelagte sølvblikrosetter simpelt hen ikke kunne udgraves bag fra. Det blev derfor nødvendigt for overhovedet at kunne foretage fremgravningen at vende fiblen om. For at gøre dette måtte alle andre genstande i gipspræparatet, hvor fiblen lå, fjernes, hvorefter der blev støbt en ny gipskasse omkring fiblen, således at denne kunne vendes. Nu kunne fiblen udgraves, og resultatet var et sørgeligt syn, forvredne og sprængte sølvblikdele, opløste bronzeplader og knuste glasskiver, en bevarings-tilstand, der unægtelig ikke syntes at gi-

ve mange chancer for blot at få en nogenlunde hel genstand ud af stumperne. At fiblen efter endt konservering kom til at se så forholdsvis godt ud, som tilfældet er (fig. farve 3), skyldes alene konservatortekniker Ann Villemos' helt enestående konserveringsarbejde.

Foruden de ovennævnte smykker, der alle har været båret af den døde ved gravlæggelsen, indeholdt graven en ekstra perlekæde bestående af 62 ravperler, 3 mosaikperler, 1 guldfolieperle og nogle helt opløste bronzerør, endvidere lå der sammen med kæden de næsten helt opløste fragmenter af to fibler, en af jern og en af bronze samt en såkaldt remnittebøjle med to nitter med hvælvede sølvhoveder.

Gravudstyret i Bjergby-gravene må ved en nærmere betragtning siges at være ret usædvanligt. Sammenligner man de fundne genstande med andre danske gravfund fra yngre romersk jernalder, viser det sig, at nogle af genstandene ganske savner paralleller, det gælder f. eks. det forgyldte læder fra grav I, den fornemt ornamenterede knivskede og jernsmykkekæden fra grav II, den lange bronzenål, sølvsmykke-kæden og det cirkulære bronzesmykke fra grav III.

I den forbindelse er det dog vigtigt at erindre, at flere af de nævnte genstande er uhyre skrøbelige og derfor i mange tilfælde meget vel kan tænkes at være gået tabt ved andre udgravninger, der er foretaget under mindre gunstige betingelser. Jernsmykkekæden fra grav II er således kun bevaret i form af de røntgenbilleder, der blev taget inden fremgravningen på konserveringsanstalten. Disse billeder viser tydeligt kædens facon og placering i graven (fig. 2), men selve kæden har ikke trods uhyre forsigtig behandling kunnet bevares; med hensyn til knivskeden så er den kun bevaret, fordi det ved udgravningen i laboratoriet var muligt at mætte det præparat, hvori kniven lå, med en speciel lak, endnu medens det var fugtigt. Selve udgravningen foregik derefter ved lidt efter lidt at opløse den lakmættede jord omkring genstandene med

Fig. 14. Sølvsmykke-kæde fra grav III. (1:1).

Fig. 12. Røntgenfoto af det store gipspræparat fra grav III. Til venstre i billedet ses den store rosetfibel, bronzenålen, sølvsmykkekæden og det cirkulære bronzesmykke, til højre de små sølvhængesmykker. Mellem disse tydelige genstande anes en del af de mange perler. Det er dog kun en lille del af de 313 perler, der kan ses på røntgenbilledet (ca. 1:2,5).

Fig. farve 1. Det store gipspræparat fra grav III under udgravning, rosetfiblen og dele af det store perlesmykke ses delvis fremgravet.

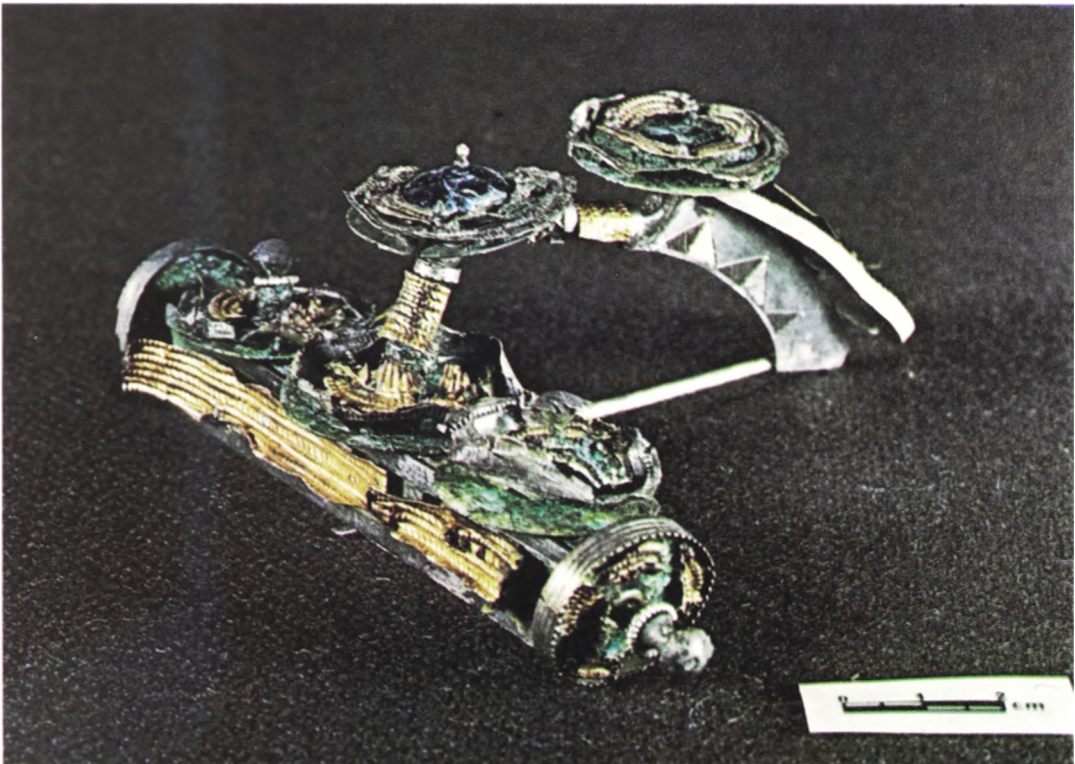

Fig. farve 2. Mosaikperler fra grav III, de to mindste perler nederst i billedet hører til den lille perlekæde, de øvrige til det store perlesmykke (ca. 1:1,4).

Fig. 13. Bronzenål med tresliget hoved og bronze-smykke fra grav III (ca. 1:1,4).

Fig. farve 3. Rosetfiblen efter endt konservering.

acetone, indtil kun de lakmættede oldsager lå tilbage. Denne komplicerede udgravningsteknik kunne tages i anvendelse, fordi det allerede inden fremgravningen ved hjælp af røntgenfotografierne var muligt at fastslå dels at præparatet indeholdt nogle højst usædvanlige og tilsyneladende meget skrøbelige genstande, dels nøjagtigt hvor i præparatet de enkelte dele var placeret. Havde udgravningen fundet sted i marken, var der efter al sandsynlighed kun blevet nogle ubestemmelige stumper jern og bronze tilbage.

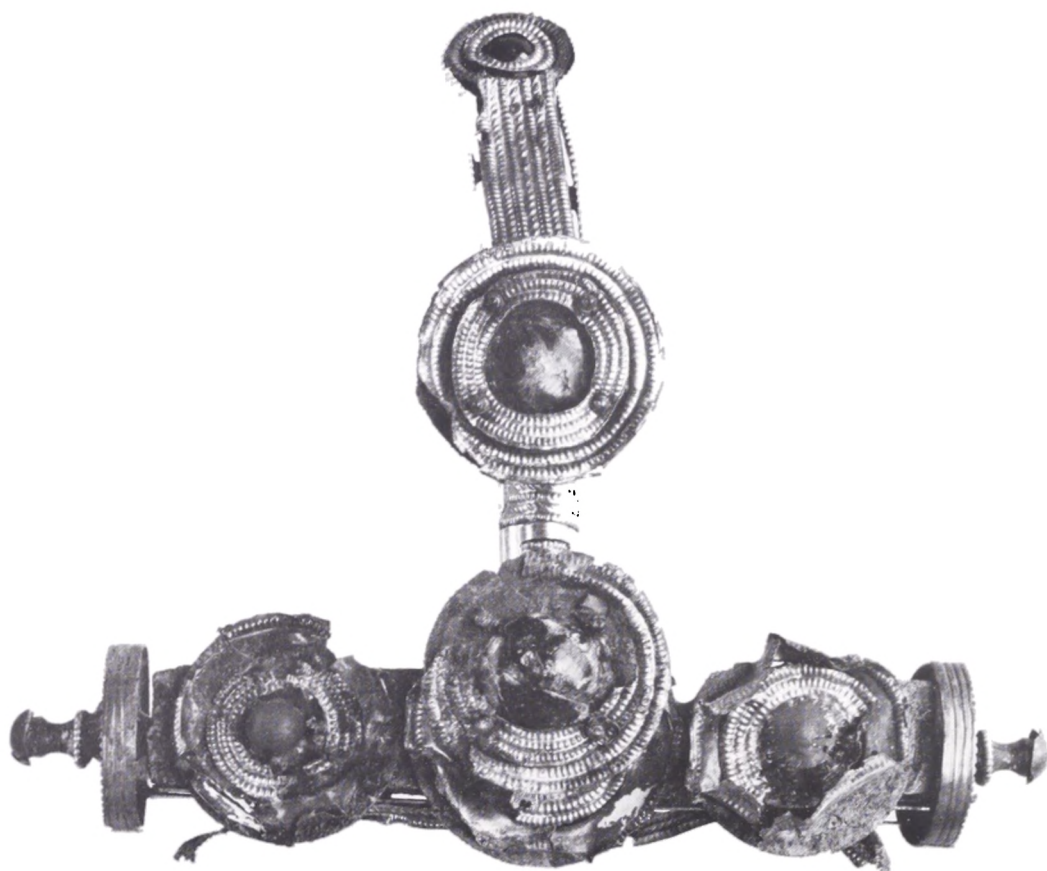
Andre af de fundne genstande forekommer meget sjældent i danske gravfund, det gælder f. eks. bandolerpladen fra grav I, de to nålehylstre og den snøede halsring fra grav II. For den sidstnævnte genstands vedkommende er fundet på Mors ejendommeligt, idet denne specielle type ellers har en klar østlig udbredelse i Skandinavien. Disse ringe er

således tidligere i Danmark kun fundet på Bornholm.

Med hensyn til gravenes datering viser de fundne genstande klart, at der er tale om grave fra første halvdel af yngre romersk jernalder, eller sagt med absolutte årstal – et sted mellem ca. 200–300 e. Kr. – en datering, der navnlig støtter sig på de i fundet værende fibler.

Der synes ikke at være megen tvivl om, at de tre grave er anlagt nogenlunde samtidig. For denne antagelse taler såvel gravenes indbyrdes placering og fuldstændig ens konstruktion som deres indhold; de to små sølvfibler med høj nåleholder fra henholdsvis grav I og grav II er praktisk taget identiske, og det samme gælder de små sølvhængesmykker fra grav II og III. En eftergravning i efteråret 1973 har vist, at der ikke er flere grave på stedet, hvilket også synes at bekræfte gravenes samtidighed.

Fig. 15. Den store rosetfibel (1:1).

Det store bloktryk fra Dråby kirke

Af ULLA HAASTRUP

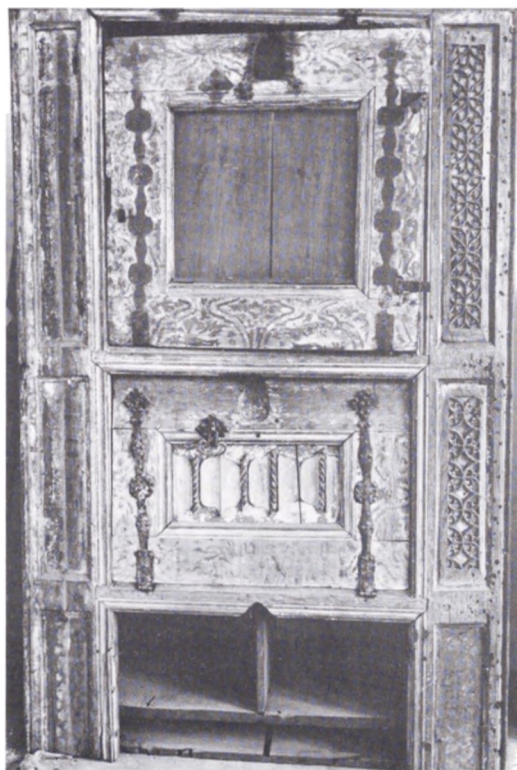
Da man i slutningen af forrige århundrede undersøgte alterbordet i Dråby kirke på Mols, kom det frem, at det oprindelige murede alter var erstattet af et træalterbord længere vest i koret. Alteret viste sig overraskende at være et gotisk skab, der med bagsiden i vejret gjorde det ud for alterbord. Skabet (fig. 1) er nu 183 cm højt. Oprindeligt havde det tre rum med låger for, men ved omdannelsen til alter fik det skåret det nederste rum over. Trods den ruinerede tilstand fremtræder det også i dag som et fornemt snedkerarbejde med profilerede lister, gennemskårne ornamentdele, foldeværksfyldning og rester af den oprindelige bemaling med „brokademønstring“. Den midterste låges lange beslag med rosetter og rhomber er kun som aftryk synlige på den øverste låge. Begge låger har været beregnet til at åbne nedefter. Sidehængslerne på den øverste låge er senere. Skabet er formentlig snedkereret omkring 1510–20. I 1897 blev det overgivet til Nationalmuseets middelaldersamling.

I sig selv er dette skab en værdifuld genstand, men det, som sad klistret inden i skabet, var den egentlige sensation. Et senmiddelalderligt bloktryk fra sidste fjerdedel af 1400-tallet (fig. 2). Det måler 756 × 415 mm og er trykt med tre blokke på tre stykker papir. Så store bloktryk er meget sjældne på denne tid i Europa, muligvis er Dråby-trykket det største af alle bevarede tryk. Bloktryk er træsnit af den tidlige type, som i 1400-tallet fandt stor udbredelse både til tryk på stof og især på papir. Erik Fischer har i Kunstmuseets Årsskrift 1956 behandlet disse træsnit. Det er højtryk forstået således, at man i en træblok bortskærer alt, som skal stå hvidt. Konturerne danner spejlvendt billedet, som fremkommer ved,

at man på blokken sværter de ophøjede partier, dernæst lægger man papiret oven på blokken og presser det ned over den skårne tegning. Derved dannes så det retvendte billede. Man regner med, at mere komplicerede snit på træblokke har kunnet holde til omkring 200 aftryk. Tabsprocenten af sådanne tryk er enorm, som regel har man kun kendskab til et enkelt aftryk.

Normalt kender man ikke fremstillingsstedet eller det oprindelige tilhørssted for de middelalderlige bloktryk. Ofte findes

Fig. 1. Sengotisk skab fra Dråby kirke på Mols. Efter reformationen blev det – med bagsiden opad – brugt som alterbord. I 1897 opdagede man dette og skabet blev overført til Nationalmuseet (inv. no. D 3723). Inden i skabet sad det store bloktryk af Maria i templet klistret på bagklædningen som et kistebillede.

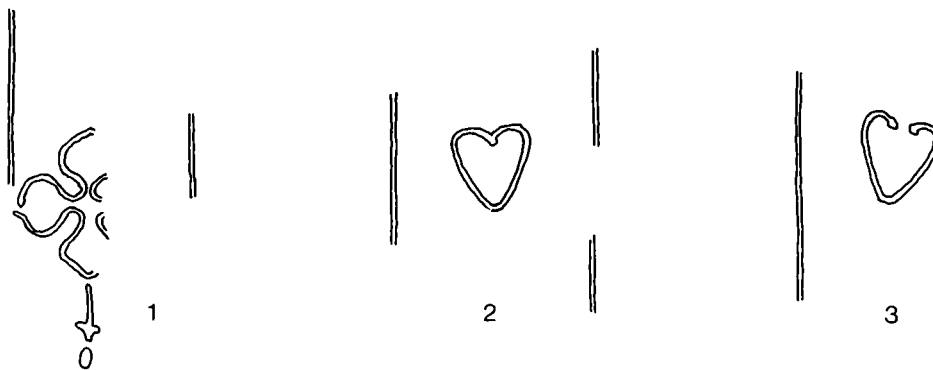

Fig. 3. Aftegning i $\frac{1}{1}$ af de tre forskellige vandmærker i Dråbytrykkets tre papirark. Fra venstre 1) firpas med korsstilk (sml. Briquet kat. no. 6321), 2) lukket hjerte (svarende til Briquet kat. no. 4195) 3) åbent hjerte. Alle tre mærker synes franske. Tegnet af Birgit Als.

de ret små tryk indklæbet i bøger, brugt i bogbind som fyld eller som løse blade. Man ved blandt andet fra samtidige malerier, at bloktryk også brugtes i hjemmene ophængt som andagtsbilleder. Det var datidens reproduktioner; oftest forestillede billederne religiøse motiver f.eks. den hellige Kristoffer. Den helgen, som man daglig skulle betragte et billede af for at undgå en brat død uden mulighed for at få den sidste nadver. Eller en madonna, som man kunne bede sin rosenkransbøn foran. Billederne blev sat op på kaminen eller klistret ind i et skab eller en kiste eller sat op på døren. Sommetider brugtes billederne som amuletter, der blev båret på kroppen. Naturligvis blev disse bloktryk på papir meget let ødelagt af fugt og slid. Derfor er de så sjældne nu 500 år efter.

I kunstnernes værksteder har bloktryk spillet en stor rolle. Her i Danmark er det tydeligt, at kalkmalerne ofte brugte samlinger af bloktryk som mønsterbøger og forlæg for deres væg- og hvælvbemalinger i kirkerne. Det er desværre kun sjældent lykkedes her i landet at påvise sådanne sammenhænge mellem bevarede tryk og kalkmalerier. Men i Dronninglund kirke, Ålborg amt, fra omkring 1520 er de ni helte (som Olaf Olsen har påvist i „Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1955“) gentagelser af trykte forlæg. I Bellinge på Fyn har kalkmalerne i 1496 som

forlæg for visse af scenerne brugt Biblia pauperum, en billedbibel med bloktryk. Bellingebilledernes afhængighed af trykkene er nylig beskrevet af Jacob Clausen i Den iconographiske Post 1974. Ingen af disse nævnte tryk er bevaret her til lands; eksemplarerne findes i udenlandske samlinger og biblioteker. Det er derfor også i sammenhæng med kunstnerværksteder i Danmark vigtigt at vide, at et så fornemt bloktryk som Dråby-billedet i middelalderen har kunnet findes endog i en landsbykirke. Selv om man ikke endnu har fundet netop dette tryk brugt som forlæg for et kalkmaleri.

I Dråby-skabet sad papirbilledet klistret indvendig på bagklædningen – fuldstændig som den almindelige og udbredte tradition for kistebilleder her i landet, der holdt sig langt op i tiden hos almuen. Der er næppe tvivl om, at trykket har været i kirken i middelalderen, formentlig hørende sammen med skabet, hvor det i mål svarer til det øverste rum. Efter reformationen har man brugt skabet som et nyt og billigt alterbord og ikke fjernet billedet, men „begravet“ det. Har man mon stadig værdsat det og håbet på bedre tider? Kun løse gætteri kan fremsættes herom, men vi ved, at trykket og skabet i

Fig. 2. Bloktryk af Maria i kjolen med kornaksene, som jomfru i templet. Træsnittet, der er udført i sidste sjerdedel af 1400-tallet, er trykt med tre blokke på tre stykker papir. Det er 75,6 cm højt, 41,5 cm bredt. I hele Europa er det således et af de største bevarede bloktryk fra denne periode. Koloreringen er oprindelig. Det velbevarede tryk sad i ca. 400 år gemt inden i skabet (fig. 1) i Dråby kirke. Nu i Nationalmuseets 2. afdeling. Lennart Larsen fot.

Fig. 4. Detalje af Dråbybloktrykket. Altertavlen med fremstilling af Gudsfader og Kristus i én person med lovens tavler. Normalt er det Moses, som repræsenterer den gamle pakt, men her viser Gud jomfru Maria i templet forudsigelserne om hendes kommende jomfruelige fødsel af Guds søn. Sammenlign lovens tavler på Zürich-trykket fig. 9. På alterbordet ligger en kvist med tre blomster. På én gang symbol på Treenigheden og en henvisning til den kvist, en hertuginde tog ved kultbilledet af Maria i Milanos domkirke, sammenlign fig. 9 og 11. Lennart Larsen fot.

den katolske tid har været i kirken, hvilket er en væsentlig og usædvanlig viden om et papirtryk.

I 1968 blev Mariabilledet restaureret og hullerne udbedret med nyt papir. Derfor er man i dag i stand til at iagttage og undersøge træsnittet bedre end tidligere. Blandt andet kan det konstateres, at hver af de tre blokke, som billedet er sammensat af, fornedes afsluttes med en streg. Denne tjener til en nøjagtig sammenlimning af de tre trykdele.

Det vigtigste er dog nok, at det nu er blevet muligt at se vandmærkerne i de tre stykker papir. Fra oven og nedefter er vandmærkerne: et hjerte, et hjerte i lidt anden udformning og et firpas med korsformet „stilk“ (fig. 3). Vandmærker findes i næsten alt middelalderligt papir. Det er tegn og symboler, som angiver papirets fremstillingssted, byen, klosteret eller privatmanden. En stor katalog over vandmærker er udgivet af C. M. Briquet: *Les Filigranes*, Paris 1907. De almindeligste vandmærker i det nordiske område er tyske eller nederlandske som pil, pil med trekløver, en hånd, kander, en orm og det meget almindelige oksehoved. I det franske papir brugt i Norden er kronen et af de hyppigst forekommende mærker.

De tre forskellige papirer, som er brugt til Dråbytrykket, har alle usædvanlige og meget små vandmærker. Det simple lille hjerte er mærkeligt nok ikke almindeligt. Det ene hjerte, nr. 2, har både i sin form og i placeringen i forhold til det „gitter“, hvorover man hælder papirmassen, en parallel i noget papir, som den lybske bogtrykker Stephen Arndes brugte til en bog i 1492. Denne tidlige bogtrykker, der anvendte Gutenbergs opfindelse, de løse enkeltbogstaver, arbejdede i 1480'erne i Slesvig, og efter sin hjemkomst til Lübeck leverede han flere af de ældste danske trykte bøger. Firpasmærket med stilk – men ikke nøjagtig magen til – er brugt i et tryk fra Lorraine 1487. Dette firpas kendes fra papir fra Vestfrankrig ligesom hjerterne, der også er et udpræget fransk papirmærke. Altså tre vandmærker, alle usædvanlige og kun kendt i ganske få eksemplarer, ikke gængse i nordisk materiale, men alle tre betegnet som franske.

I hvert fald to af disse papirer er tilsyneladende anvendt omkring 1490. En vigtig oplysning, når man vil forsøge en datering af Dråby-trykket. Men ikke så sikker, som man umiddelbart kunne tænke sig. Dels må man have ikke alene lighed, men også identitet med de daterede vandmærker, dels ved man meget lidt om, hvor længe trykkerne havde papir liggende, ét, ti eller tyve år? Ud fra papiret

Fig. 5. Detaille af Dråbybloktrykket. En af de tre engle, denne i orantstilling med fremadvendte håndflader. Papirstrukturen og den fint varierende og raffineret enkle trykstreg ses tydeligt, også under den lidt unøjagtigt malede farvelægning. Sammenlign med fig. 2. Lennart Larsen fot.

Fig. 6. Detaille af Dråbybloktrykket. 1/1. Engel med sammenlagte bedende hænder. Den meget sparsomme skygge-skravering på vingerne og på kjortelens nedre folder viser, at skygningen mere er en form for ornament end egentlig virkelighedsgengivelse af lys/skygge. Lennart Larsen fot.

må man således datere med en bred margin til sidste fjerdedel af 1400-tallet. Specielt da kun ganske få eksemplarer af papir med netop disse tre vandmærker er registreret.

På den gullige papirfarve står trykkets fordybede linier i den næsten læderagtige struktur med en brunsort sværte (fig. 5). Skyggelægning er sket i dele af billedet

(Marias hænder og kjole, alterbordet og den indrammede arkade), men mangler f.eks. i Marias ansigt. Skyggen er angivet ved en parallelskravering, som visse steder drejes rundt i stråleform. Der synes at være en modsætning mellem den „realistiske“ gengivelse af lys og skygge og ønsket om smuk linieføring og glatte flader, således som i Marias ansigt. Denne

Fig. 7. Detalje af Dråbybloktrykket. Marias ægformede hoved med den høje pande, den slanke hals, det blottede øre og det lange, let bølgende hår omkring den spinkle krop med den fremskudte mave er alt sammen udtryk for tidens kvindeideal. Men ansigtstegningen (øjnenes formgivning, den lillebitte mund og næsen, som går i ét med de højt optrukne øjenbryn) og de elegante lange hænder viser hen mod den stil, som blev skabt af den nederlandske maler Roger van der Weyden. Det lille indrammede billede med Kristi hoved er en gengivelse af Veronikas svededug, symbolet på Kristi lidelse og i Rom også en berømt relikvie i senmiddelalderen. Lennart Larsen fot.

grafiske sort/hvide virkning er ændret og forstærket ved, at dele af billedet er farvelagt. Hver farve er malet i samme tone over bestemte partier af billedet. Således er der f.eks. ikke malet med en mørk og en lys farve i Marias kjole, hele dragten har samme gulligbrune farve. Hals-

linning og håndledskantningen er grønne og blomsterkransens blade er grønne. Marias hår er gult, mens bæltet og strået i aksene, ligesom englens vinger, gloriens inderste del, partier af altertavlen og de indrammede søjler er murstensrøde. Vinduerne er turkisgrønne. Formentlig er flere af farverne dekomponerede, forandrede og blegede. Den teglstensrøde farve svarer sandsynligvis bedst til den oprindelige. Bortset fra småhuller i papiret er den eneste alvorlige skade, at den afsluttende bundlinie er afrevet. Da den ene søjlebase er bevaret, kan man ikke mangle mange centimeter.

Hvis man vil prøve at forstå billedet af den stående, bedende Maria med det lange hår og glorien, må man begynde med

Fig. 8. Maria i solgissel, detaille af bloktryk i Berlin, Staatsbibliothek. Dette er ét af en serie af trykte billeder, som formentlig gengiver et nu forsvundet maleri, et Madonnabillede af den nederlandske maler Roger van der Weyden. Stil og skæremåde i trykket i Berlin synes at ligne Dråby-bloktrykket meget. Madonna som ammer barnet er en slags »pilgrimsbillede« af et berømt Maria-billede, på samme måde som Maria i templet med kornaks på kjolen, der har udgangspunkt i de tyske købmænds alterbillede i domkirken i Milano.

detaillerne. Indramningen af figuren i en arkade med vinduer over den fint udsmykkede spidse bue, er ikke blot en ornamentale ramme. Arkaden angiver, at hun står inde i et rum, på samme måde som flisegulvet og alterbordet gør det. Foran alteret er en lille bræddeforhøjning, der ligesom selve det murede alterbord er set i perspektiv. Siden af bordet har en åbning til bøger, forsiden er dækket af et stormønstret brokade stof, og en flerfarvet frynsekant dækker kanten af alterpladen. På bordet ligger en opslået bog og en kvist med tre blomster. Desuden står i en stage et tændt lys. Den trebuede overside af altertavlen viser os en trefløjet nederlandsk tavle, men kun med ét motiv malet over alle tre fløje. En

tronende skægget figur med korsglorie, Kristus og Gudfader i én person, holder lovens tavler (fig. 4). Baggrunden er fyldt med afskårne store blomster. Over alteret hænger i en krog en blomsterkrans med otte fembladede blomster mellem grønne blade, altså ikke en rosenkrans. Maria

står næsten som en præst under messen foran alteret med det brændende lys. For katolikker en helt usædvanlig fremstilling af en kvinde ved et alter. Bag Maria hænger et lille maleri – eller bloktryk – af Kristi ansigt set forfra således, som det var aftrykt på Veronikas svededug. Historien om den hellige Veronika, der af-tørrede Kristi ansigt, da han bar korset, var meget udbredt i senmiddelalderen. Et klæde med aftrykket af Kristi træk var en af de vigtigste relikvier i Rom. Således kan man f.eks. på kalkmalerierne i Kræmmerkapellet i St. Petri i Malmø se Veronikas svededug malet med Pavens symboler over og holdt af apostelfyrsterne. I Dråby-trykket er svededugen indrammet og ophængt med et søm. De tre opvartende engle knæler bag Maria, som var de messedrenge.

Marias kjole er særlig karakteriseret ved to detaljer: 1) strålekantningen ved hals og håndled, 2) de aflange, bladlignende ornamenter, der er spredt over hele stoffet. De forestiller kornaks. Det lange bælte med spænde og beslag er symbolet på Marias kyskhed. Pandebåndet med blomsten foran pryder hendes hofte-lange, udslåede jomfruhår.

I en anden sammenhæng er strålekransen eller solgislen, som i en mandelformet kreds indrammer Maria med barnet, betydningsfuld (sml. fig. 8). Solgislen referer til den apokalyptiske kvinde, som er ikklædt solen, og som træder på månen. Kornaksene ses i andre forbindelser som et udtryk for Kristus som livets brød. Når begge disse elementer, strålekransen og kornaksene, bruges til udsmykningen af Marias kjole, sker det som en videreførelse af symbolerne fra de nævnte sammenhænge. Strålekransen passer altid til Maria, men betydningen af aksene drejes her over i en udlægning af hendes kommende fødsel af Guds søn. Samtidens teologer taler meget om Maria som den Guds ager, der bærer afgrøde uden at have været sået. „Ager Domini generans sine semine frugem“. Det vil sige, at aksene er et tegn på Marias ubesmittede undfangelse, netop en af senmiddelalderens teolo-

giske læresætninger. Disse forhold er påvist af R. Berliner i „Die Christliche Kunst“, München 1929.

Hovedpersonens dragt og udseende er således fyldt med symboler. Ligesådan er det med altertavlen. Gudfader holder selv den Gamle Pagts tavler. Ikke Moses således, som det ellers er regelen i 1400-tallets gengivelser af altertavler i scener fra det Gl. testamente. Gud belærer således ved lovens tavler og ved den åbne bog på alterbordet jomfruen, som kysk skal føde hans søn. Kristus og hans kommende lidelse og død for menneskenes frelse er antydnet ved billedet af Veronikas svededug på væggen (sml. fig. 7). Blomsterkransen og kvisten på alteret hører sammen med historien om et mirakel i Milanos domkirke, se s. 67. Dog kan de tre blomster på den lille kvist også betyde treenigheden.

Billedet er altså ikke nogen almindelig Mariafremstilling, men forestiller jomfru Maria i templet, nærmere betegnet „Maria im Ährenkleid“, som hun kaldes i Tyskland og som hun kaldtes af de tyske købmandsgilder, der særlig ærede hende. Den grundlæggende undersøgelse af motivet og dets forekomst udkom i 1904 i skriftet „S. Maria im Ährenkleid und die Madonna con cohazono vom Mailänder Dom“ af Johann Graus. Listen over bevarede eksempler var da på ca. 30, senere er flere tryk, malerier og skulpturer dukket op, blandt andre den på fig. 11 afbildede.

I 1400-tallet fandtes i domkirken i Milano et Mariabillede „con cohazono“ (med kornaks), som den tyske koloni ærede særligt. Man havde skænket en sølvstatue med dette motiv, men den gik til grunde ved en bygningsulykke i domkirken. Domkirkeforvaltningen besluttede da 1465 at lade et nyt billede male af Christoforo de Mottis og ophængte det på en pille. Men i 1479 oprettede man et egentligt alter til Maria im Ährenkleid, fordi både de tyske og andre „nordfra“ strømmede til for at ære billedet. 1485 havde Pietro Solario lavet en marmorstatue til det nye alter. Den er endnu bevaret i Kastelsmuseet i

Fig. 9. Bloktryk af Maria i templet. »Maria im Ährenkleid« er på det tyske tryk (nu i Zürich, Technische Hochschule) forsynet med en lang forklarende tekst. Dels om en købmand, som frelstes fra henrettelse af Maria-billedet i Milano, dels om en milanesisk hertuginde, som brækkede en kvist af en votivkrans ved statuen. Næste dag lå den mirakuløst i kirken igen. Begge tekster er gengivet som billeder af den fangne købmand og hertuginde med kransen på Soestmaleriet fig. 11. Lovens tavler ligger på altret – modsat Dråbytrykket hvor de indgår i altertavlens billede, fig. 4.

Milano, men i meget ødelagt stand. Af disse korte oplysninger om ændringer af kultbilledet fremgår tydeligt, at Maria im Ährenkleid i tiden omkring 1480–90 stadig bliver mere og mere populær. Efter reformationen i Tyskland ophører denne specielle kult.

Yderligere oplysninger om dette kultbillede og de mirakler, som fandt sted ved det, kendes fra et bloktryk (fig. 9),

som ved siden af den billedlige fremstilling har en lang forklarende tekst, skåret i to hele stykker tysk tekst. I dansk oversættelse er indholdet følgende: „... dette billede er vor kære Frues billede, da hun var i templet, før hun blev trolovet med Josef. Således er hun malet i domkirken i Milano i Lombardiet. En købmand lå fangen og var dømt til døden. Da viste Jomfru Maria sig om natten for ham i den skikkelse, som hun her står malet“. Købmanden blev mirakuløst frifundet og tog til Milano og takkede ved Mariaalteret. „Der hang også foran dette samme billede en lille krans med hvide roser, og imellem disse voksede på mirakuløs måde græs.“ „... Dette græs brækkede hertuginde af Mailand en del af for et undertegns skyld, og hun låste det meget godt inde i sine gemmer. Næste dag var græsset atter på det samme sted.“ (Ved alteret). Teksten slutter med en opfordring til at love og ære Jomfru Maria i denne skikkelse og dette billede. Også flere andre tryk har ledsagende tekster, men ingen så udførlige som dette tryk.

Bloktrykket i Zürich har mange af de elementer, som vi kender fra Dråbybilledet – Maria-skikkelsen selv med langt hår, sammenlagte bedende hænder, kjolens mønster af aks, strålekransen om hals og håndled samt bæltet. De tre engle og et alter med en kvist samt blomsterkransen ophængt på en stang. I Zürichtrykket ligger på alteret lovens tavler i en udformning som samtidens sammenklappelige skrivetavler med voksmasse til at ridse skriften i – en form for evighedsnoteringsblok. Lovens tavler erstatter i Zürichbilledet hele altertavlens motiv, Gudfader med loven, i Dråbybloktrykket. To lys på alteret er den eneste forøgelse af motiverne i forhold til det danske tryk. Ellers er Zürichtrykket en tydelig reduktion af motivet, både hvad angår rumfremstilling og detaljer. Det er spejlvendt i forhold til det danske tryk og synes på mange måder at kunne være en forgrovet fri kopi af dette.

Men sammenligner man med andre tryk af Maria im Ährenkleid som f.eks.

Fig. 10. Bloktryk af Maria i templet, Weimar. Det perspektiviske renaissancerum og Mariafiguren, som drejer sig mod alteret, er yngre end både Dråby- og Zürichbloktrykkene. Men billedets elementer er stadig de samme. Bogen på alteret er her alene symbolet på den hellige skrift. Altertavlen er Veronikas svededug, sammenlign Dråbytrykkets lille indrammede billede heraf, fig. 7.

fig. 10 fra Weimar, genfinder man elementerne. Netop ved gentagelsen af de samme elementer som i Dråby-trykket: Veronikas svededug = Kristi lidelse, den opslåede bog svarende til bogen på alteret i det danske billede = den hellige skrift, kan man efterprøve, at udlægningen af detaljerne i billedet er meningsfyldt, ikke blot senere overfortolkning. I fig. 10 er templet blevet en italiensk renaissancebygning med tøndehvælv og rigtigt perspektiv.

Men det er ikke alene i bloktryk, man finder Maria i templet. Der er endnu bevaret enkelte træskulpturer af motivet. Flere malerier er ligeledes bevaret, et af de mest interessante findes i St. Maria zur Wiesekirken i Soest, Westfalen, fig. 11. Det er malet af en anonym maler, kaldet maleren fra 1473, hvis arbejder er sammenstillet af den tyske kunsthistoriker

Harald Busch. Det gengiver en dukkeagtig Maria i den karakteristiske dragt. Hun er malet helt frontalt, og hendes ægformede hoved ses lige en face. Det fine gotiske rum med ribbehvælv, stavværksvinduer og flisegulv er ligesom de to andre figurer malet i en anden og mere „moderne“ stil. Gennem to døre ser man henholdsvis ind i et rum med et alterbord og ud i et landskab. Den knælende kvinde med de gifte koners hovedtøj og den store blomsterkrans i hånden er det billedlige udtryk for Zürichertrykkets skriftlige fortælling om hertuginde, som plukkede af kransen. Den bedende mand i gabestokken er den fangne købmand i fængslet – gabestokken var i middelalderen forvaringsmåden, ikke forbrydernes udstillingssted. Teksten fortalte os, at manden inden sin henrettelse i et syn så kultbilledet i domkirken i Milano, og at han blev frelst ved dette syn. Soestmaleren har altså i et billede uden tekst fortalt de samme to historier som Zürichtrykkets tekst. Grunden til, at Maria på maleriet dels er så stor i forhold til de andre figurer og rummet, dels så „stiv“ i fremstillingsmåden, er en helt bevidst stræben efter at gengive alterbilledet i Milano, som var malet i en ældre stil end Soest-malerens egen. I de andre malerier, man har tilskrevet denne maler, kender man ikke lignende eksempler på arkaiserende figurer.

Med udgangspunkt i Zürich-trykkets tekst, samt de andre ledsagende tekster, som er bevaret, og ved en sammenligning med andre af de i alt ca. 40 fremstillinger af motivet, kan man konstatere, at de fleste er gengivelser i mere eller mindre fri form af ét bestemt kultbillede, det nu forsvundne: de tyske købmænds ældre kultbillede i domkirken i Milano. Man kan sammenligne forholdet med gengivelser i forskellig stil og forskelligt materiale af den lille Havfrue i København. Men med den store forskel, at hun alene er et turist-symbol, men Maria i kjolen med kornaksene har et betydningsfuldt teologisk indhold foruden at være et „pilgrimsmærke“.

Dyrkelsen af dette andagtsbillede var

særlig udbredt i Nordtyskland, Schweiz og i egnen omkring Salzburg og i München. Men man finder også motivet i Gdansk. I Brüssel fandtes et broderskab til „Unserer Lieben Frau zu Milano“ indtil ihvertfald 1483.

Fig. 11. Altertavlemaleri i St. Maria zur Wiese, Soest, malet af Mesteren fra 1473. Den dukkeagtige Maria med kornaksene på kjolen er en genivelse af kultbilledet i Milanos domkirke og derfor bevidst malet som en gammeldags figur. De to figurer svarer til Zürich-trykkets tekst fig. 9.

Det specielle motiv kender man i Danmark alene fra Dråby-trykket. Hvordan det er kommet til Mols, kan man kun gætte på. Tyske købmænd kan have skænket det til kirken som et særalter til deres brug, når de kom sejlene til området. Men også adelsfamilien på gården Skær-sø, der ejede den såkaldte „domkirke“ på Mols, kan have købt det. Kalkmalerier i kirken viser, at adelsfolk har ejet kirken lige fra 1300-tallet. I slutningen af 1400-tallet var det familien Rosenkrantz, der lod deres våben male på hvælvet.

Som nævnt s. 67 synes Zürich-trykket at være en kopi af Dråby-trykket. Ingen af de andre gengivelser synes ellers i fremstillingsmåde og stil at ligne den danske Maria. Derimod genfindes stilen – som påvist af Kurt Rathe, der skrev den grundlæggende afhandling om Nationalmuseets bloktryk i *Mitteilung der Gesellschaft für vervielfältigende Kunst*, Wien 1922 – i en Madonnafremstilling i Berlin, fig. 8. En sammenligning mellem skæremåde, skraveringsteknik, ansigtstegning (øjne, næse), kravebensangivelse og de meget særprægede vinkelfolder mellem knoerne, viser så nær sammenhæng, at man kunne tænke sig samme værksted eller træskærer.

Mærkeligt nok synes også denne Madonna med barnet at høre sammen med en hel række af bloktryk (en del af disse gengivet hos A. M. Hind: *An Introduction to a History of Woodcut*), som i forskellig teknik og vidt forskellig kvalitet og stil gengiver et fælles forbillede, måske et altermaleri af den nederlandske maler Roger van der Weyden. Muligvis kan man både i forbindelse med Dråby-trykket af Maria im Ährenkleid og Madonnabilledet af den ammende Maria forstå trykkene som en form for pilgrimstegn – reproduktioner af særlige kultbilleder, som man har

besøgt. Mon denne bloktrykker havde særlig handel med den slags pilgrimstegn i papirtryk?

Dråby-bloktrykket er som nævnt af ualmindelig høj kunstnerisk kvalitet. Det hører sammen med den allerbedste snes bloktryk fra slutningen af 1400-tallet. Sammenligningen med trykket af den ammende Madonna og det nederlandske maleri peger i en bestemt retning, ligesom mange andre detaljer i trykket: nederlandsk billedkunst fra omkring 1475. Men stor usikkerhed råder mellem kendere af bloktryk om den geografiske placering af fremstillingen. Netop i slutningen af 1400-tallet sammenkædes stiltendenserne, således at nordtysk og nederlandsk gensidig påvirker hinanden uhyre meget. Måske kan man en dag ved hjælp af de tre usædvanlige vandmærker, som tilsyneladende alle tre er fra fransk område, finde et fingerpeg om fremstillingsstedet – selv om papir solgtes vidt omkring.

Den mand, som har trykt de tre blokke på de tre stykker papir til Maria im Ährenkleid, behøver ikke at være identisk med den mand, der har skåret blokkene. F.eks. kan man tænke sig en nederlandsk kunstner som træskæreren og en bogtrykker, som Stephen Arndes i Lübeck, som trykkeren og forsælgeren af bloktrykket og andagtsbilledet.

Alt dette ved vi i dag intet om. Måske kan der engang dukke et andet aftryk af Dråby-Maria op, som kan forklare os, hvorfra gengivelsen af kultbilledet i domkirken i Milano kom til „domkirken“ på Mols. Takket være at det dér så mirakuløst blev opbevaret i det omvendte skab i næsten 400 år, kan vi stadig glæde os over dette hovedværk inden for 1400-tallets grafiske kunst i Nationalmuseets middelaldersamling.

Kunstvanding – hemmeligheden bag Grønlandsbispens hundrede køer

Af KNUD J. KROGH

Grønland havde i middelalderen et bispesæde. Selv om der i nordboernes bygder ikke boede mere end nogle få tusinde mennesker i alt, så havde de dog deres egen biskop, for, som en samtidig norsk iagttager fortæller i „Kongespejlet“: „Der er kun en lidet talrig befolkning i det land, thi kun lidet deraf er så isfrit, at det er beboeligt, men folket er kristent, og det har kirker og præster. Hvis det lå nærmere ved andre lande, ville det blive regnet for en tredjedel af et bispedømme, men alligevel har de en biskop nu, thi andet går ikke an på grund af den lange afstand, hvori de lever fra alle andre“.

Den norrøne bosætning på Grønland varede omkring 500 år. I slutningen af 900-årene kom de første udvandrerbønder sejlene fra Island; omkring år 1300 kulminerede bebyggelsen – nu var der ikke færre end 16 kirkesogne i landet – og i slutningen af 1400-årene synes nordboernes bygder at ligge øde.

Som på Færøerne og i Island blev kristendommen indført på Grønland omkring år 1000, og godt hundrede år senere, i 1124, vies hos ærkebispens i Lund klerken Arnald til biskop over Grønland. Efter en lang og vanskelig rejse når han i 1126 sit fjerne kald, hvor han „oprettede sit bispesæde i Gardar og flyttede ind der“, som det siges i sagaen. Bisp Arnald var i Grønland til 1150. Efter ham følger en række biskopper, om hvem vi kun har sparsomme og utilstrækkelige oplysninger i islandske middelalderskrifter. Der er i øvrigt lange perioder, hvor ingen bisp residerer på Grønland. Selv ikke i de gode tider var der blot en nogenlunde regelmæssig årlig forbindelse mellem Grønland og Europa, og derfor blev der så let lange biskopløse tider. Der kunne gå år, inden der kom skib fra

Grønland med meddelelse om biskoppens død, og når så en ny bisp var valgt, måtte han måske vente flere år på skiblejlighed. I 1300-årene opstod der på den baggrund en kirkelig skandalesag, idet ærkebispens i Nidaros på grundlag af upålidelige rygter om en grønlandsk biskops død i god tro indviede en ny. En tid efter kom der imidlertid bud fra Grønland, at biskoppen levede endnu.

I de grønlandske bygders nedgangstid synes prælaterne at være blandt de første, der begyndte at svigte. Den sidste biskop, der var i Grønland, dør 1377 eller 1378. Fem år efter når budskabet herom til Norge, og der vælges ny biskop, men han bliver i Norge. Lige ned til reformationstiden udnævnes bisper til Gardar, men de rejser aldrig til den fjerne polarø. De bliver passive hjemme og lader en af domkirkens præster besørge deres forretninger i Grønland. Den sidste gang bispesædet på Gardar dukker op i de historiske kilder er i 1409, hvor biskoppens stedfortræder på Gardar udsteder en attest om et lovligt tillyst ægteskab indgået 1408 i Hvalsey kirke.

Gardar, hvor det grønlandske bispesæde blev oprettet, hedder i dag Igaliko og er en lille bygd, hvis indbyggere ernærer sig ved fåreavl. Bispesædet var centralt placeret i Østerbygden på den smalle tange mellem bygdens to hovedfjorde, Eriksfjord og Ejnarsfjord, hvor der fra naturens side var ideelle betingelser for gårdsdrift. Utvivlsomt lå der her lige fra den første kolonisationstid en meget anelig gård. Ligesom Brattahlid i Eriksfjord var Gardar formentlig landnamsgården i Ejnarsfjord. Navnet „Garðar“ tyder måske også på, at det er fjordens første gårdsanlæg, idet det kan oversættes med „Gården“.

Fig. 1.

Bispesædet på Gardar. Situationsplan. Vest opad. Højdeforskellen mellem kurverne er 2 m. Ruiner med prikket kontur er nu helt eller delvis forsvundet. De er indtegnet på grundlag af ældre opmålinger, hvorfor placeringen er behæftet med en vis usikkerhed.

De grønne højdekurver angiver udstrækningen af hjemmemarken. Gårdens betydeligste bygninger er samlet i en klump midt på hjemmemarken, hvor de største hegner en gårdsplads. Pladsens vestside dannes af bispens bolig (8), nordsiden af domkirken med kirkegård (1) samt en stor kostald med hølade (14). I syd ligger en endnu større kostald med hølade (9); den knap 70 m lange bygning har ligesom den anden kostald haft høladen i den vestre del. Aller østligst på pladsen ligger brønden (15), et stensat kildevæld, som den dag i dag er stedets drikkevandsforsyning.

Bygningerne (10), (11) og (12) har sammen med hegnsmurene, der fra de to yderste strækker sig dels mod boligen, dels mod den nordre stald, udgjort en opdeling af gårdspladsen. Gårdens smedje har haft til huse i (11), og (13) har tilsyneladende været bolig for en del af gårdens personale. Såvel ruin (2) som (3) synes at knytte sig til kirkegården, de er begge søgt tolket som klokketårne, hvor (3) er det senest opførte.

Der ligger en række udhuse eller forrådshuse i det centrale anlæg: (4), (5), (6), (10) og (12). Ruin (5) er på baggrund af sin beliggenhed i kirkegediget søgt tolket som en tiendelade, hvor bispemænd opbevarede sådanne dele af tienden som hvalrostænder, hvalrosreb, vadmel, huder og skind, til der var skibslejlighed til markedet i Europa.

Uden om den her beskrevne gård ligger det

Fig. 2.

Stærkt skematiseret fremstilling af bispegårdens vandingsanlæg. Ved A og C er bygget dæmninger, placeret sådan, at der ved udnyttelse af naturlige terrænformer, som elven gennemløber – småsøer og lavninger – dannes store reservoirer. Reservoir A måler ca. 100 meter i nordsiden ved dæmningen. Ved B synes et tilsvarende reservoir indrettet, men endnu er forholdene her ikke næjere undersøgt.

Ved D, hvorfra et system af gravede kanaler, E, udgår, er i nyeste tid fjernet fragmenter af en formodet, mindre dæmning. D svarer i øvrigt til situationsplanens nr. 46.

Gennem kanalerne mærket E, der svarer til situationsplanens nr. 47, 48 og 49, føres vandet til gårdens hjemmemark.

store tun eller *hjemmemarken*, der sommeren igennem var afspærret for dyrene, så der kunne høstes mest muligt hø til vinterfoder. Hvor der ikke er naturlige afgrænsninger, elven i syd og klippevæggen i vest, er marken hegned af gærder eller *diger* (44) og (45) bygget af sten og græstørv. Tværs gennem den vestligste portåbning i norddiget (45) ses endnu i lavt lys nordboernes færdselsstriber, og tæt uden for porten ligger en cirkulær indhegning; formentlig en *hestering* (25), hvor de tilrejsende kunne anbringe deres heste.

Foruden køer havde man på Gardar heste, svin, får og geder, hvad i en vis udstrækning yderligere krævede stalde, ligesom en række andre tomter knytter sig til gårdens landbrugsdrift. (16) og (24) er formodentlig *stalde med hølader*. (17), (18), (34) og (35) formodentlig *fåre- eller gedestalde*. (37) *staldbygning*. (38) er sandsynligvis en *fårefold* med et lille rum til lammene, så de om natten var adskilte fra mødrene, der så kunne malkes om morgenen. (39) og (40) er to kæmpe-mæssige *folde* eller indhegninger. (23) uidentificeret tomt.

Nord for hjemmemarken ligger yderligere en række bygninger, der må høre til gårdens landbrug. (27) er muligvis en *bolig*, muligvis en *stald*-tomt. (30), (31), (32) og (33) er *folde eller stalde*. Nogle ruiner ved eller i nærheden af fjorden må antages at have været *bådschure*, *pakhuse* eller lignende. (20) er et *pakhus* bygget af enormt store sten op mod klippevæggen. Den sværeste sten er beregnet til at veje 8,8 tons. (19) formentlig *forrådshus*. (21) og (22) *bådeskur eller bådeplads*. (36) *bådehus eller pakhus*.

Af vandingsanlægget er i gårdens nærhed indtil nu iagttaget følgende elementer: Formodede fragmenter af *dæmning* fandtes ved (46), hvor en *gravet kanal* (47) udgår fra elven og løber mod nord, hvor den kan følges til lidt nord for ruin (37), hvor kanalens vand ledes ned i det – bortset fra tøbrudstider – udtørrede elvleje, i hvilket det føres i hvert fald til *dæmning* (43). Lidt ovenfor *dæmningen* nr. (41) fører en gren af kanal (47) vandet ned i et nu sædvanligvis udtørret elvleje, hvorfra det efter passage af *dæmningen* (41), der må formodes at have været udstyret med en regulerbar åbning, deler sig i to *gravede kanaler* (48) og (49), af hvilke den ene fører vandet til den store indhegning (39), mens den anden kanal kan følges langs hjemmemarkens øvre kant til lidt nord for markens midte. Fra (49) synes vandet tillige at kunne ledes videre i det ovennævnte lille elvleje mod øst i hvert fald til *dæmning* (42).

Dæmningerne (41), (42) og (43) blev af Poul Nørlund opfattet som anlagte af hensyn til færdselen over elvlejerne, idet han dog gør opmærksom på, at de som forholdene er nu, er ganske overflødig, idet elvlejerne kun i tøbrudstider fører vand. Nørlund finder, at dæmningerne kan tyde på, at klimaet i middelalderen har været mere fugtigt. På baggrund af kendskabet til vandingsanlægget er det nærliggende at forestille sig muligheden af, at disse tre dæmninger eventuelt kan have indgået som regulerende og fordelende led i dette anlæg. Med henblik på afklaring af dette spørgsmål, vil der snarest blive foretaget en undersøgelse af den velbevarede dæmning (41).

Kan vi stole på sagaens fortælling om de grønlandske bygders grundlægger Erik den Rødes datters giftermål, bekræfter den, at Gardar var en stor gård, for det fortælles, at Freydis, som hun hed, var gift med en sinke ved navn Thorvard, der ejede gården, „hvor nu bispestolen er“, og at hun først og fremmest var givet til ham for hans rigdoms skyld. Såfremt Thorvard ikke blot er en opdigtet person, men virkelig har levet, kan han meget vel have været søn af landnamsmanden Egnar, efter hvem fjorden har navn.

Bønderne i de grønlandske bygder påtog sig med bispesædets oprettelse omfattende økonomiske forpligtelser. Det var jo ikke nok, at de blot gav biskoppen en meget stor gård, de måtte også udrede bispetiende til ham; og efter alt at dømme er bispesædet kommet til at råde over mere og mere gods, idet den ene gård efter den anden i tidens løb tilfaldt bispesædet. På den baggrund er det forståeligt, at der efter bispesædets oprettelse udfoldede sig en omfattende byggevirksomhed på Gardarsletten.

Allerede i 1828 blev man klar over, at der i Igaliko fandtes ruiner af en kirke, og i 1832 beretter en rejsende, at „ved Igaliko troer man at se en hel ødelagt bye“. Den første, skitse-mæssige plan af ruinerne blev udarbejdet 1835 af præsten i Julianehåb, J. F. Jørgensen, og i 1894 udførte Daniel Bruhn for Nationalmuseet en egentlig opmålingsplan med beskrivelser af Igaliko-ruinerne. Det var dog først i 1898, at professor Finnur Jónsson med sikkerhed kunne fastslå, at Igaliko var identisk med nordboernes Gardar. Den grundlæggende arkæologiske undersøgelse af Grønlands bispesæde blev foretaget af Nationalmuseet i 1926. Det var Poul Nørlund, der i samarbejde med bl. a. Aage Roussell gennem tre sommermåneders arbejde fremdrog et væld af nye oplysninger, så man nu virkelig kunne danne sig et indtryk af bispegården.

Som situationsplanen viser, er der fundet ikke færre end omkring 40 ruiner på Gardar-sletten. Mange ligger spredt over

den store slette, men de fleste og betydeligste, herimellem domkirken og bispens bolig, er samlet i en klump midt på sletten, hvor de største af bygningerne i en vis forstand kan siges at indhegne en noget uregelmæssig gårdsplads.

Uden om den centrale del af bispegården ligger den store hjemmemark, der sommeren igennem var afspærret for kreaturerne, så der herfra kunne skaffes det størst mulige forråd af hø til vinterfodring af gårdens mange dyr. På en grønlandsk bondegård, der jo unægtelig befinder sig i et marginalområde for gårdsdrift, har det altoverskyggende problem været at skaffe tilstrækkelig med vinterfoder til det usædvanlig lange tidsrum, hvor en række af dyrene, først og fremmest køerne, måtte stå på stald. Det var ganske enkelt mængden af indsamlet vinterfoder, der satte grænsen for husdyrholdets størrelse. Gardar er i den henseende fra naturens hånd usædvanlig godt stillet, idet den store slette har kunnet give plads for en efter grønlandske forhold enestående stor hjemmemark. Den over 15 ha store mark, der af nordboerne omhyggeligt er blevet rensed for løse sten, begrænses i vest af stejle fjeldvægge. Sydsiden dannes af elven, ligesom naturen også hjælper til i øst, ud mod fjorden, hvor der ligger en sø og sumpede områder. I øvrigt har man på denne side og langs hele nordsiden opført stengærder, så hjemmemarken var forsvarligt heget i sommertiden.

Der har været et mylder af dyr og mennesker ude og inde på Gardarsletten i bispegårdens velmagtsdage. Bispens, præsterne og en række funktionærer var beskæftiget med de alsidige kirkelige funktioner, som var dem pålagt, og de mange mennesker, der arbejdede på gården, havde nok at se til året rundt. Nye bygninger skulle opføres; dem man allerede havde, skulle vedligeholdes. Der var de mange daglige gøremål, madlavningen, malkningen, viderebehandlingen af mælken, tilberedningen af uld, vævning. Og der var de mere sæsonbestemte arbejdsopgaver, som udbringningen af

Fig. 3. Den midterste del af vandingsanlæggets kanal (47) set fra nord. Kanalens sider er bygget op af græstørv.

staldgødning, jagtrejserne til fangstfelterne, tiden hvor ulden klippes af fårene, og der var høstens hektiske tid, hvor høbjergningen i det vekslende vejrlig krævede meget arbejde og stort tålmod af bispens folk.

Gården har været meget stor, utvivlsomt Grønlands største. Alligevel forekommer de to kostalde dog ligefrem kæmpemæssige, når man sammenligner dem med kostaldene ved de øvrige grønlandske gårde, hvor der i staldene vel gennemsnitlig var plads til en halv snes køer. Ud fra staldenes størrelser og båsstenenes placering er det beregnet, at der kan blive plads til 65 køer i den sydlige stald og til 42 i den nordlige, i alt godt 100 køer. Selv om staldene naturligvis ikke behøver at have været fuldt besat, så er der dog heller ikke grund til at tro, at de er bygget væsentlig større, end der var behov for.

Koholdet var et uundværligt led i nordboernes ernæring. Det var ikke

først og fremmest kødet, men mælken, det kom an på, for efter knoglerne, der er efterladt i møddingen, at dømme, synes sælkød, rensdyrkød og hvalkød at have været den hyppigste kødspise. Af mælken, som vel ikke blot kom fra køerne, men tillige i et vist omfang fra får og geder, fremstillede man smør, ost og skyr, produkter, som kunne gemmes i lange tider, og som med sit indhold af fedt, kulhydrater og proteiner har været et meget betydningsfuldt kosttilskud. Med en besætning på 100 køer har bispegårdens mælkeproduktion været så omfattende, at der nærmest må have været tale om en veritabel mejeridrift.

Bispegårdens opland er vidtstrakt og bevokset i et sådant omfang, at gårdens store kreaturbesætning uden vanskeligheder har kunnet ernære sig her sommeren igennem. Derimod synes det overordent-

Fig. 4. Dæmning (41), til højre i billedet, set fra syd.

lig vanskeligt at forklare, hvorledes det fornødne vinterfoder har kunnet skaffes til veje.

Det var først og fremmest kørerne, der lagde beslag på vinterfoderet. Vi ved, at man i 1600-årene i de områder af Island, hvor vinteropstaldningens længde omtrent var som i Østerbygden, krævede omkring 3 t hø pr. ko. Om end vi forestiller os, at man i Grønland har måttet nøjes med noget mindre, var det dog stadig helt enorme hømængder, der måtte bringes i hus for at holde biskoppens 100 køer i live vinteren igennem. Og selv om hjemmemarken ganske vist er imponerende, forekommer det alligevel gådefuldt, hvordan udbyttet herfra skulle kunne have været så stort.

Biskoppen ejede ganske vist en lang række andre gårde, men også på dem var der kohold, og ligesom bispegården var de selvstændige driftsenheder, der måtte forsyne sig med vinterfoder og næppe havde noget tilovers. Der er med baggrund i vort kendskab til middelalderlige islandske kirkelove heller ikke grund til at tro, at de grønlandske bønder har

leveret hø eller andet foder i fæste- eller tiendeafgift. Da Nørlund fremlagde resultaterne af sine undersøgelser på Gardar, lagde han ikke skjul på, at han ikke så sig i stand til at give en tilfredsstillende forklaring på, hvordan man overhovedet havde kunnet skaffe vinterfoder i tilstrækkeligt omfang til den enormt store besætning, men på den anden side var det hans opfattelse, „at det ville være uden mening og hensigt at anlægge en så anselig hovedgårdsbedrift, som staldene vidner om, i tilknytning til bispegården, hvis ikke de naturlige betingelser derfor fandtes på selve stedet“. – Nørlund antyder som en mulig løsning på gåden, at klimaet i nordbotiden kan have været mere gunstigt end nu. På baggrund af den viden om klimaforholdene i middelalderens Sydvestgrønland, vi nu har, synes der dog ikke at være grundlag for at antage, at det generelt set har forholdt sig sådan.

Nu høstes der atter på bispens hjemmemark og på mange andre af ødegårdens marker. I 1906 indledtes så småt forsøg med fåreavl i Grønland. Resultaterne var lovende, og i dag er omkring 150 familier i Sydgrønland engageret ved

fåreavl. Alle har de slået sig ned på steder, hvor der lå en gård i nordbotiden, og de har uden videre kunnet slå græs til vinterfoder på den af nordboerne rydede og gødede hjemmemark. Det er anselige mængder hø, der nu igen bjærges på marken i Igaliko, men da der i dag bor henimod 20 familier med hver sin store besætning på sletten, kunne man faktisk godt bruge endnu mere. Desværre har bispegårdens hjemmemark med sit beskedne muldrag et ømt punkt, og det er, at den netop i vækstperioden ofte bliver for tør. Udtørringen forårsages først og fremmest af de i Vestgrønland så hyppige føhnvinde, der med ufattelig stor styrke blæser meget varm og meget tør luft ind over markerne. Der er ingen grund til at tro, at det var anderledes i middelalderen. Også biskopperne har utvivlsomt frygtet „sydostens“ udtørring i sommertiden.

På godt og ondt måtte man som i dag leve med denne vind. Når de linseformede skyer viste sig på himlen, var man advaret. Snart kom fra indlandsisen de første voldsomme vindkast. I foråret er „sydosten“ en kærkommen gæst, for den sætter for alvor gang i snesmeltningen og skaber derved en forholdsvis lang vækstperiode. Men om vinteren frygter man den. Da kan den føre til katastrofer. Den varme vind smelter sneen, og når den vanddrukne sne atter fryser, dannes der en isskorpe, som gør det umuligt for de frit græssende dyr at nå ned til plantedækket. Så gælder det om at have nok hø til at holde fåreflokken i live. Ellers indtræder katastrofen, som for få år siden, hvor de grønlandske fåreavlere under sådanne forhold mistede over halvdelen af deres fåreflokke.

For at råde bod på sommervindenes udtørring, etablerede man i Igaliko for nogle år siden et kunstvandingsanlæg. Lidt oven for sletten anlagde man i elven en lille betondæmning, og det herved opstemmede vand kan ved hjælp af et rørsystem ledes til hjemmemarken. Selv om anlægget har betydet en forbedring af forholdene, har det dog væ-

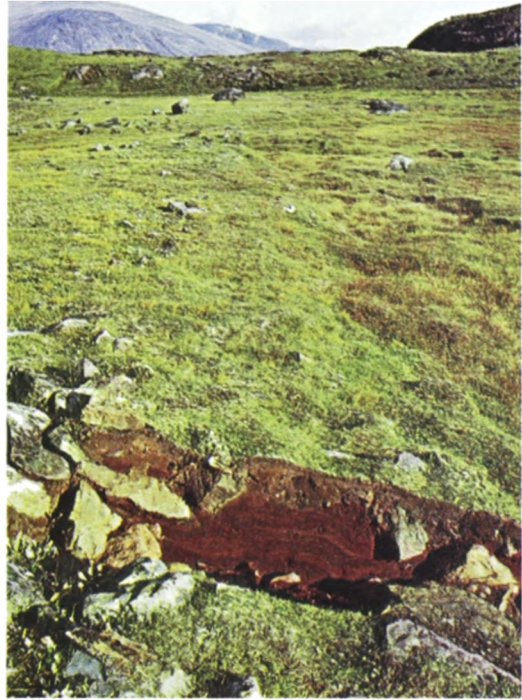
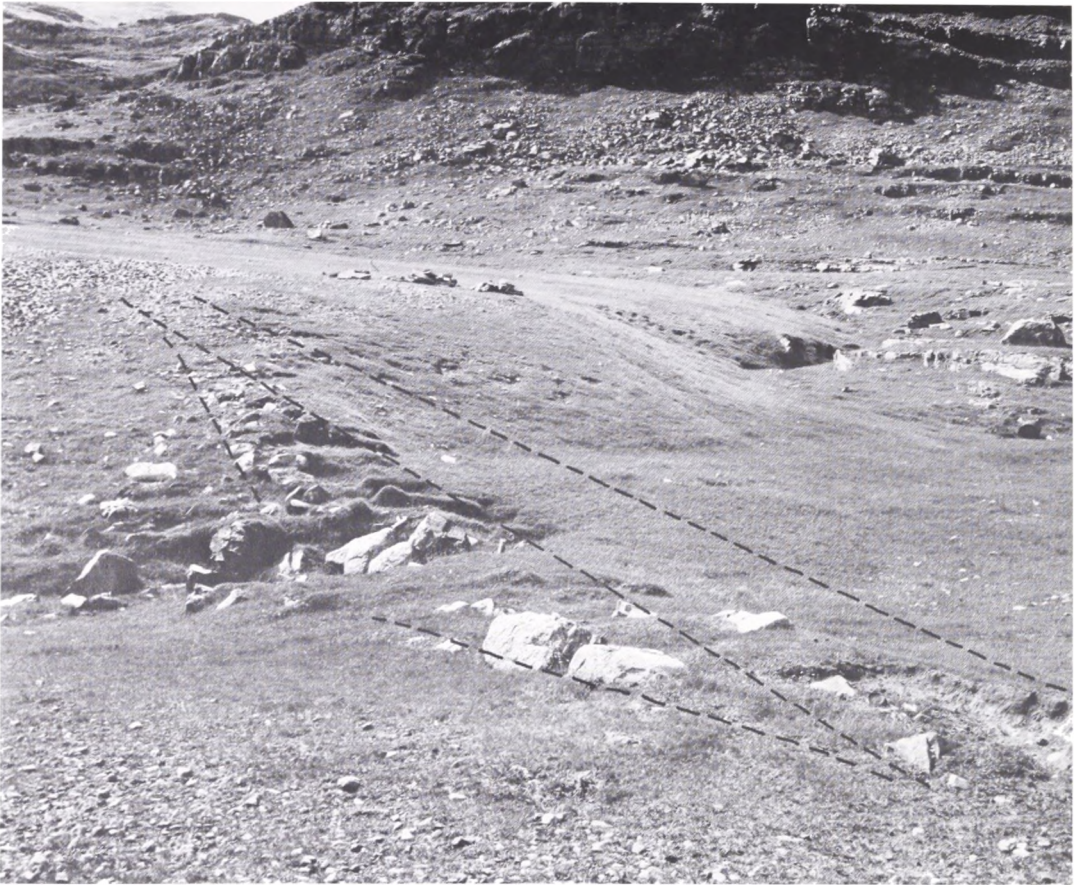

Fig. 5. Snit i dæmning A. Midt i dæmningen ses græstørvosopbygningen, der udgør den vandtætte del af dæmningen. Mod reservoiret, til højre, har der været en stensætning til beskyttelse af tørv og på ydersiden er lagt en tung stenpakning, der sørgede for at dæmningen kunne modstå vandmassernes tryk.

ret lidt af en skuffelse, for netop på den tid, hvor der er mest tørt på marken, er elven også fattigst på vand. Elvens afvandingsområde er på grund af den korte afstand mellem Eriksfjord og Ejnarsfjord ikke særlig stort, og uden for tøbrudstiden er det derfor kun forholdsvis beskedne vandmængder, der passerer i elven. Da man byggede den lille dæmning, blev man opmærksom på, at der også tidligere antagelig havde været en dæmning på det samme sted, idet man måtte flytte rester af en vold af sten og græstørv. Derudover iagttog man, at der fra den formodede dæmning udgik en gravet kanal, som førte ned til hjemmemarken, og Igalikofolkene var da klar over, at de ikke var de første, der havde fået den idé at hente vand til hjemmemarken fra elven. Der kunne ikke være tvivl om, at det var bispegårdens folk, der i sin tid havde tænkt den samme tanke, for i tidsrummet mellem den norrøne bosæt-

Fig. 6. Dæmning (41) set fra nord. Med punkteret linje er det oprindelige forløb søgt rekonstrueret.

nings ophør og den nuværende Igalikobygds oprettelse var der ingen mennesker på stedet.

Besøgende arkæologer blev gjort opmærksom på, hvad man havde fundet, og ved kortvarige besøg i forbindelse med rekognosceringsrejser i området benyttede Nationalmuseet lejligheden til at få syn for sagn. Ikke mindst nu afdøde kommunalbestyrelsesmedlem Peter Motzfeldt fra Igaliko var dybt engageret i de perspektiver, fundet åbnede, og ved hvert besøg vi aflagde i Igaliko de følgende år, kunne han oplyse os om nye, supplerende iagttagelser. Sommeren 1973 indledte Nationalmuseet en tiltrængt restaurering af ruinerne på Gardar i lighed med den netop afsluttede på Erik den Rødes boplads, Brattahlid, og i forbindelse hermed blev der foretaget en grundlæggende registrering af, hvad der

var at se af nordboernes vandingsanlæg.

Resultatet af denne foreløbige undersøgelse var en spændende overraskelse. Det har vist sig, at Gardar-bispen på sin gård indrettede et storstilet kunstvandingsanlæg. Ikke blot har han, gennem et system af gravede kanaler, kunnet hente vand fra elven til hjemmemarken, men han har også haft folk, der var i stand til at overvinde det problem, man kender i dag, at der er for lidt vand i elven om sommeren. I fjeldet bag bispesædet har man ved bevidst udnyttelse af terrænet og imponerende dæmningsbyggerier skabt store kunstige søer, vandre-servoarer, i hvilke man i forårets tøbrudstider, hvor vandmængderne er så rigelige, har kunnet opsamle meget store vandmængder, som så kunne slippes løs og via elvlejer og gravede kanaler føres ned til hjemmemarken, når der var behov derfor.

På tegningerne er der gjort rede for de hidtil iagttagne dele af kunst-

vandingsanlægget. Vi har foreløbig set nøjere på den store dæmning betegnet A. Den er henimod 100 m lang, og dens tværsnit giver god besked om konstruktionen. Selve den vandtætte del er en tyk mur bygget af vandret lagte, store græstørv. Mod søsiden var tørvemuren beskyttet mod vandets nedbrydning af en stensætning, og på ydersiden var lagt en tung stenpakning, der sørgede for, at dæmningen kunne modstå vandmassernes store tryk.

Græstørvstrukturen i dæmningen ses endnu klart, fordi nedbrydningen af de organiske materialer sker så langsomt i de fugtige områder i Grønland, og der er grund til at forvente resultater af de naturvidenskabelige undersøgelser, der nu må foretages af dæmningerne og disses omgivelser. I bedste fald vil vi ad den vej kunne danne os et indtryk af de klimatiske forhold på det tidspunkt, hvor kunstvandingsanlægget blev indrettet. Ja, muligvis endda datere dette.

Bispegårdens kunstvandingsanlæg er et ingeniørarbejde af imponerende omfang og et vidnesbyrd om, at der på gården var folk, der mestrede tekniske anlæg af

store dimensioner. Fra det tidspunkt, hvor dette anlæg var etableret, har man kunnet tilføre hjemmemarken akkurat den vandmængde, man til enhver tid fandt gunstig. Netop gennemførte græsvækstforsøg i Østerbygdens område har vist, at udbyttet af hø kan øges til over det dobbelte ved intensiv gødskning og meget rigelig vandtilførsel. Gødningen havde bispens folk i rigt mål fra de store kostalde, og nu ser vi, at de også havde gjort sig til herre over vandet på marken. – Mon ikke vi her står over for løsningen på gåden om biskoppens hundrede køer?

Ved museets rekognosceringsrejser i Østerbygden er i de seneste år fundet vandingsanlæg af mindre omfang ved nogle af de større gårde. Enestående velbevarede spor af et sådant fandtes sommeren 1973 ved den store gård „Dalr“ (ruingruppe 59), som ligger ganske tæt ved bispegården og som tilhørte denne. Selv om anlægget selvfølgelig er yderst beskedent i forhold til bispegårdens, vil det utvivlsomt ved en nøjere undersøgelse kunne give en række supplerende oplysninger.

Fig. 7. Gardar. Udsigten fra domkirken mod syd. I forgrunden ses den ene af de to døråbninger i »tiendcladen« (ruin nr. 5).

Anholt-kanonen

Af OLE SCHMIDT

I 1200-tallet blev krudtfremstillingen kendt i Europa, og 1372 omtales den første gang i Danmark. Da blev Erland Kalv dødsdømt for at smugle krudt fra Ribe til borgen Gram. 1326 tilvirkedes bronzekanoner i Firenze, og englænderne medbragte kanoner i slaget ved Crecy 1346.

Det første skyts var ikke meget bevendt, ofte stod det i virkning tilbage for både bliden og armbrøsten. Disse kanoner var ganske korte og vaseformede og yderst vanskelige at betjene. Efterhånden som krudtet blev bedre, kunne man gøre løbene længere på skytset, hvilket betød at man i stedet for at skyde i meget krumme baner kunne sigte direkte på målet; desværre indebar det også, at det blev mere besværligt at lade. Man havde svært ved at få munden så langt ind bag de beskyttende mure og skibssider, at man kunne anbringe ladningen i kanonen i forholdsvis sikkerhed. Dette var nok en af de vægtigste grunde til udviklingen af det tidligste bagladeskyts, de såkaldte kammerstykker, som kom frem allerede i sidste del af 1300-tallet.

Foruden den sikrere ladeprocess havde bagladeskytset også andre fordele; for

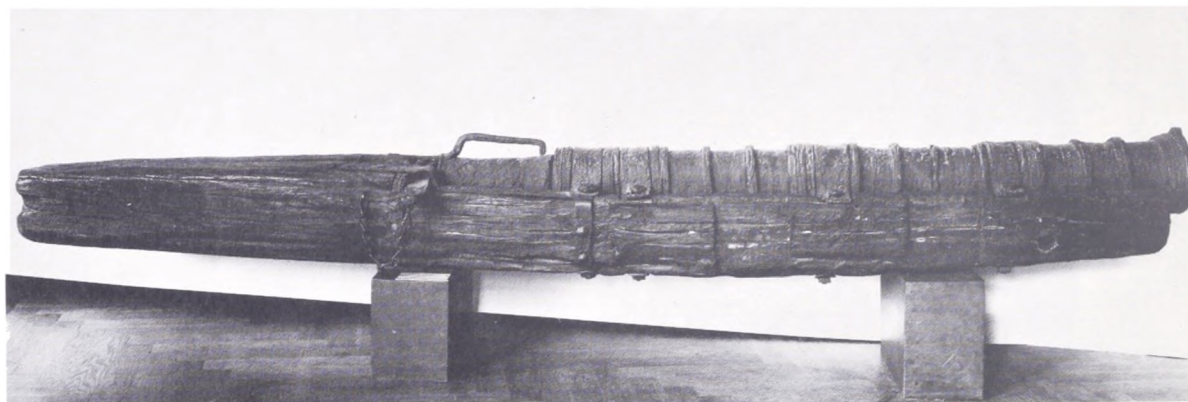
det første kunne man have flere ladte kammerer liggende klar til brug, hvilket betød en hurtigere ildafgivelse, for det andet kunne kammeret, f. eks. på skibe, lades i krudtkammeret, så man slap for at have krudttønden stående lige op ad skytset, udsat for flyvende gnister og brandbomber.

Dette gamle skyts skød ofte med stenkugler, men også smedjerns-, bronze- og blykugler blev anvendt, endvidere brugtes brandprojektiler og poser fyldt med sten (såkaldte skrårskud).

Kalibren varierede fra stykke til stykke. Faste kalibermål kendte man ikke, men ved hjælp af forskellige navne til kanonerne, betegnede man disses størrelse. Først Gustav II Adolf af Sverige (1611–1632) bragte orden på dette, idet han indførte faste kaliberbetegnelser til de forskellige former for skyts.

I september 1847 opfiskede Svitzers Bjeragnings-Entreprise otte gamle kammerstykker af før omtalte type fra et vragskib nord for Anholt. Når man læser i Nationalmuseets 2. afdelings inventarprotokol for året 1864, kan man her danne sig et indtryk af denne bjergning og også få lidt at vide om, hvad dykkerne så, da de var nede ved vraget. Des-

Fig. 1. Anholt-kanonen i sin egen egetræsstok.

værre eksisterer Svitzers arkiver fra denne tid ikke mere, hvorfor den originale dykkerrapport ikke kendes, men inventarprotokollen giver en idé om kanonerne placering ved vraget, og i det hele taget om vrgets indhold.

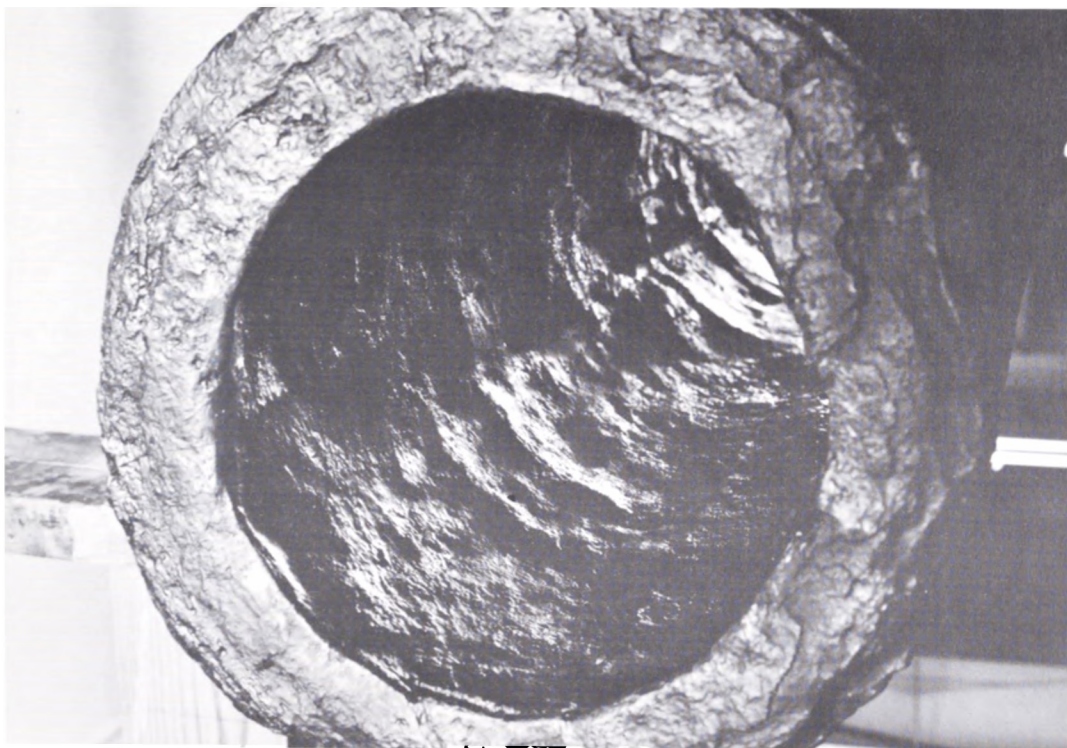
Dykkerne fandt det sunkne skib på 10 favne vand (ca. 19 m). Vraget var af egetræ, og kanonerne lå på begge sider af skibet, fire på hver side, med de sværeste i for- og agterstavnen.

Dykkerne nåede også ned i selve vraget og her fandt de under dæk tre rum. I det ene lå en del ret dårligt forarbejdede stangkugler og smedjærnsstykker, det andet indeholdt en del stenkugler af forskellige størrelser, hvoraf man optog nogle få stykker. I det sidste rum, som lå midtskibs, befandt der sig mange menneskeknogler, støvler og sko af læder, som imidlertid ikke blev optaget. I samme rum fandt dykkerne et tinbæger og en lille tintallerken, måske en kalk og en såkaldt disk. Desværre ved man ikke, hvor disse to genstande befinder sig i dag. Dykkerne mente, at dette sidste rum kunne have været skibets lazaret, dette er nu nok tvivlsomt.

Fig. 2. Skib med kanoner svarende til Anholtskibets. Tøhusmuseets billedarkiv.

Fig. 3. De enkelte længdeskiner ses som striber ind gennem kanonløbet. Niels Erik Jehrbo fot.

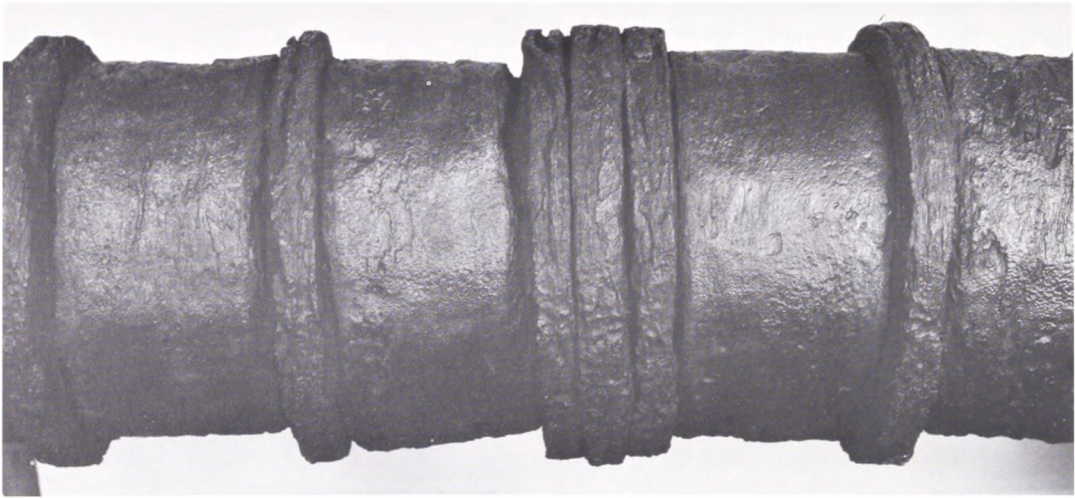
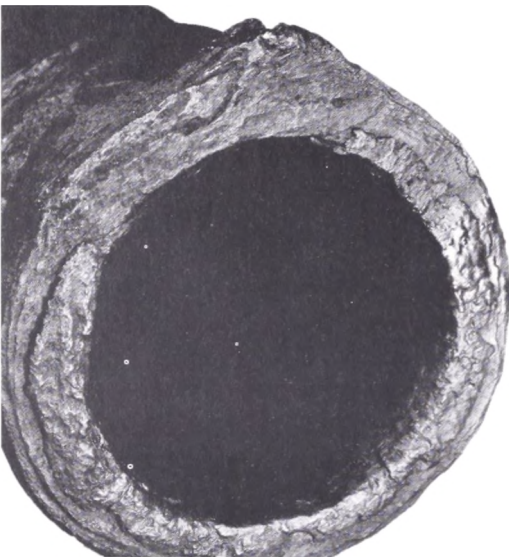

Fig. 4. Ringe af større diameter veksler med bredere ringe af mindre. Niels Erik Jehrbo fot.

Af de otte kanoner, som blev taget op fra vraget, blev to skænket som gave til Nikolaj I af Rusland (1825–1855). Om disse to kanoner eksisterer endnu, har det heller ikke været muligt at få oplyst, men det er sandsynligt, at de befinder sig på Artillerimuseet i Leningrad. Resten af kanonerne beholdt Frederik VII til sin død i sin private våbensamling, hvorefter grevinde Danner overdrog Tøjhusmuseet fem af dem, og den sidste til Nationalmuseet.

Nationalmuseets kammerstykke adskiller sig i konstruktion ikke fra resten af Anholt-fundet. Da man havde store

Fig. 5. Kanonens sigtekorn. Niels Erik Jehrbo fot.

vanskeligheder med at udsmede lange løb, er kanonen fremstillet af længdeskinner, som er holdt sammen af påkrympede jernringe, der ligger op ad hinanden. Længdeskinnerne blev lagt sammen kant mod kant omkring en kernestang, som let lod sig fjerne, når kanonen var færdig. Disse kanter var filet så omhyggeligt til, at de passede ganske nøje sammen, og man kunne samle „inderløbet“, ligesom man samler en tønde af staver. Uden om „inderløbet“ blev der, som før nævnt, lagt et lag jernringe af forskellig diameter. Disse blev anbragt rødglødende. Det krævede uhyre stor erfaring at lægge ringene på, så man opnåede ensartet spænding over hele kanonløbet. Ringene lå helt tæt op ad hinanden, dog uden at være sammensvejet. Man bankede ringene mod hinanden i varm tilstand, således at eventuelle ujævnheder kunne fjernes med hammeren. Fortil afsluttes kanonens ringlag af tre ekstra kraftige ringe, som på den øverste del bærer et groft tildannet sigtekorn. Bagtil ender den i to ringe, som danner leje for kammerset. De påkrympede ringe af forskellig diameter havde til opgave at få kanonen til at ligge fast i egestokken under skuddet. Man har derfor skåret ud til de ringe, som havde størst diameter, så de kunne „bide“ sig fast i stokken. Ringene er ordnet således, at brede ringe veksler med smalle ringe af større diameter.

Fig. 6. Bagenden af løbet, som kammerets tud passer ind i. Niels Erik Jehrbo fot.

Til en sådan kanon hørte flere kammerer, som passede nøjagtigt til denne ene kanon; i dag er der kun et enkelt tilbage. Til gengæld var dette ladt, da man fandt kanonen, og en træprop omviklet med værk var slået i tuden. Kammeret er smedet over en dorn. Fortil har det en tud, som passer ind i kanonen. Selve kammeret er formet som en dobbelt konisk cylinder, bagtil er det helt fladt. Mod den flade ende virkede kilen, som har holdt kammeret på plads. Kilen og den tilhørende kæde er dog fremstillet i 1847. På oversiden bagtil på kammeret

er der boret et hul til fængkrudtet. Hullet er svagt tragtformet og har fungeret som fængpande. Til højre for fænghullet er der påsvejet et håndtag for at gøre det lettere at flytte rundt med kammeret. Da man på et lignende eksemplar, som tilhører Tøjhusmuseet, rensede hanken for rust, fandt man rester af læder, som havde været påsyet denne for at skåne hænderne mod den ru smedjernsoverflade og

Fig. 7. Kammer med hank og fænghul. Niels Erik Jehrbo fot.

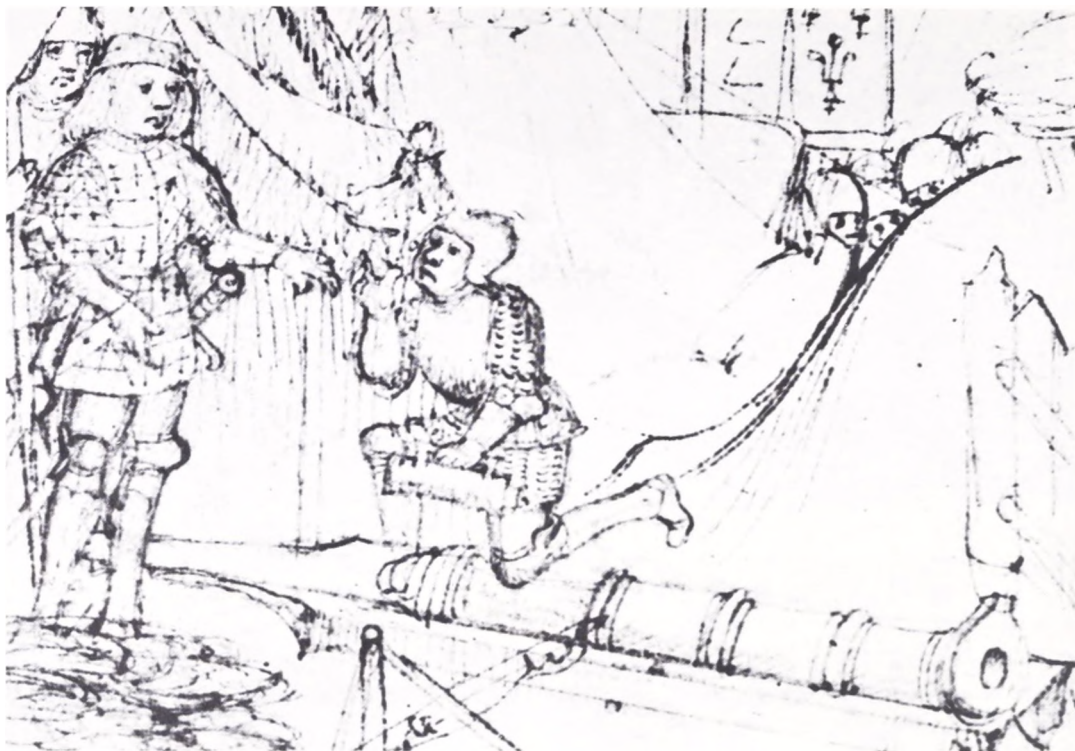

Fig. 8. En kanon lades. Tøjhusmuseets billedarkiv.

måske også for at undgå forbrændinger. Det er rimeligt at antage, at et sådant læderovertræk også har eksisteret på hanken af Nationalmuseets stykke, selv om man ikke har fundet spor heraf.

Når kanonen var færdigfremstillet, blev den halvt forsænket ned i sin egetræsstok og holdt fast til denne med påspigrede jernbånd. Lige efter bagenden af kanonen er der udhugget rum til kammeret og i bunden af dette, såvel som i forsænkningen til løbet, er der hugget firkantede huller ned gennem stokken, således at indtrængende vand kunne løbe denne vej ud igen. Bag kammerlejet er påsat en klods, hvorimod kilen, som holder kammeret på plads, har anlæg.

Når kanonen skulle lades, anbragte man først en kugle omviklet med kabelgarn i løbet. Garnet skulle få kuglen til at ligge fast og samtidig styre den ud gennem løbet og skåne dette ved afskydning af kanonen. En sådan kugle fand-

tes på plads i Anholt-stykkets løb. Det med krudt fyldte kammer blev lagt i den hertil beregnede udhuling i stokken, således at tuden ragede ind i løbet; derpå blev det drejet en kvart omgang, så fænghullet kom til at vende opad. Derefter blev jernkilen banket på plads med en stor hammer. Til sidst påførtes fængkrudt, og kanonen var klar til at skyde. Den antændtes med en hammerlignende jernstang, den såkaldte hake, som blev holdt gloende i en ildpote. Man gik dog hurtigt over til at anvende lunte i stedet.

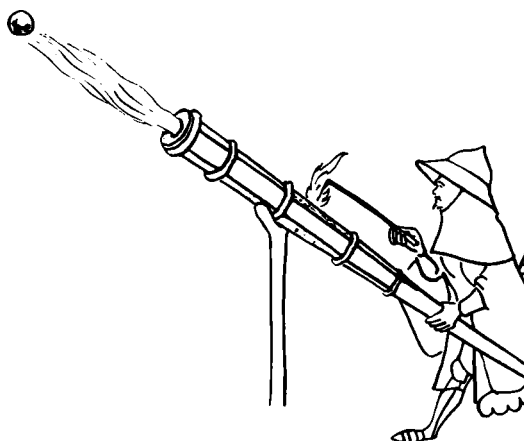

Fig. 9. Krieger antænder et ildrør med »hake«. Tøjhusmuseets billedarkiv.

Konserveringen af fundet

Når jern opholder sig i længere tid i havvand, optager jernet salt fra vandet, som omdanner jernet til jernklorid, der igen bliver til lysebrun rust, som sætter sig på overfladen af jerngenstanden. Denne lyse rust er ikke vanskelig at fjerne, men saltet nøjes ikke med at gå i forbindelse med jernets overflade, det trænger også langt ind i genstanden. Også efter at overfladen er blevet omhyggeligt rensed, vil jernet før eller senere begynde at „svede“ brune, våde rustdråber, som hurtigt igen vil angribe genstanden og således fortsætte dennes nedbrydning. Ikke før det indtrængte salt er helt fjernet, holder jernet op med at ruste. Der findes også andre rustarter, man må tage hensyn til, men de er ofte nemmere at komme til livs. Den almindeligste og oftest forekommende rust i en normal atmosfære er basisk jernoxid. Når denne form for rust er fjernet og jernets overflade beskyttet mod yderligere påvirkning af den omgivende luft, vil henfaldet af genstanden være stoppet. Begge rustformer fandtes på Anholt-kanonen. Jernkloriden skylles selvfølgelig det lange ophold i havet og den basiske jernoxid den efterfølgende tid, kanonen har opholdt sig på landjorden.

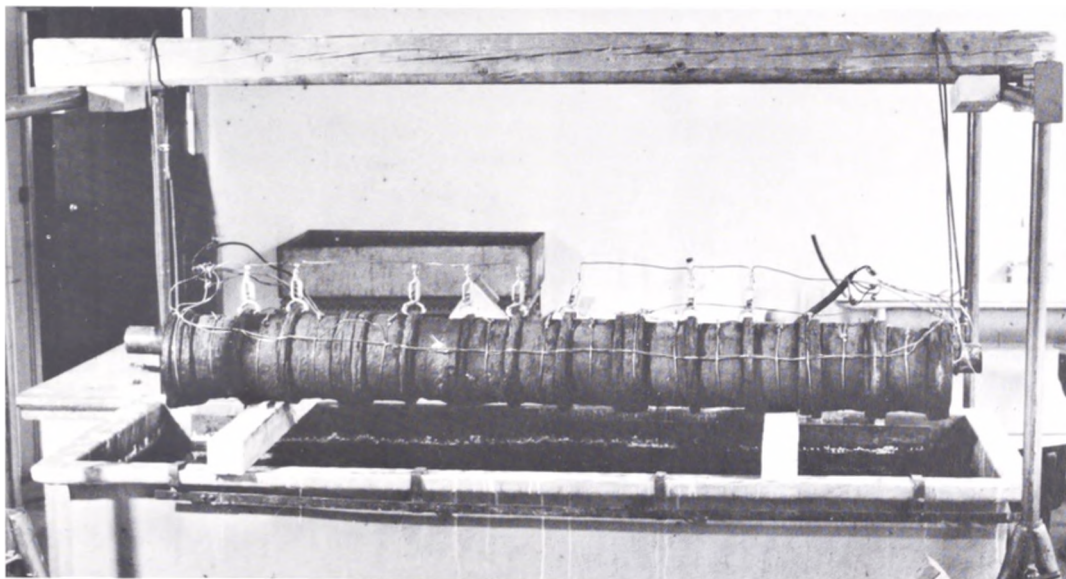
Når man tænker på alt det, der i ti-

dens løb er sket med kanonen, fremtrådte den i en forbløffende god stand. Så vidt vides, er der ikke hidtil foretaget noget skridt til at konservere fundet, men i sin bog: „Conversation of Iron Recovered from The Sea“ skriver Egon Eriksen, at man på Tøjhusmuseet har en mundtlig overlevering, om at kanonerne kort efter deres opdagelse er blevet skyllet i fersk vand, for at udlude det formodede indhold af salt. Om dette har noget på sig er uvist, men forekommer ikke usandsynligt. Man har sikkert også givet dem lidt olie på jerndelene.

I de mange år kanonen har været udstillet, har den ligget i sin oprindelige egetræsstok, og hvor kanonløbets underside kommer i kontakt med stokken, var der i de senere år fremkommet udblomstringer af rust. For at forhindre et yderligere forfald, sendtes kanonen til konservering på Nationalmuseets konserveringsanstalt II i Brede, hvor den blev omhyggeligt fotograferet. Derefter blev beslagene afmonteret og kanonen løsnet fra stokken, som blev overdraget Konserveringsanstalten for Jordfunds trækonserveringsafdeling til videre behandling.

Beslagene og kanonrøret blev elektrolyserede. Elektrolysebehandlingen er en

Fig. 10. Kanonen på vej ned i elektrolysekarret. Elmer Fabeck fot.

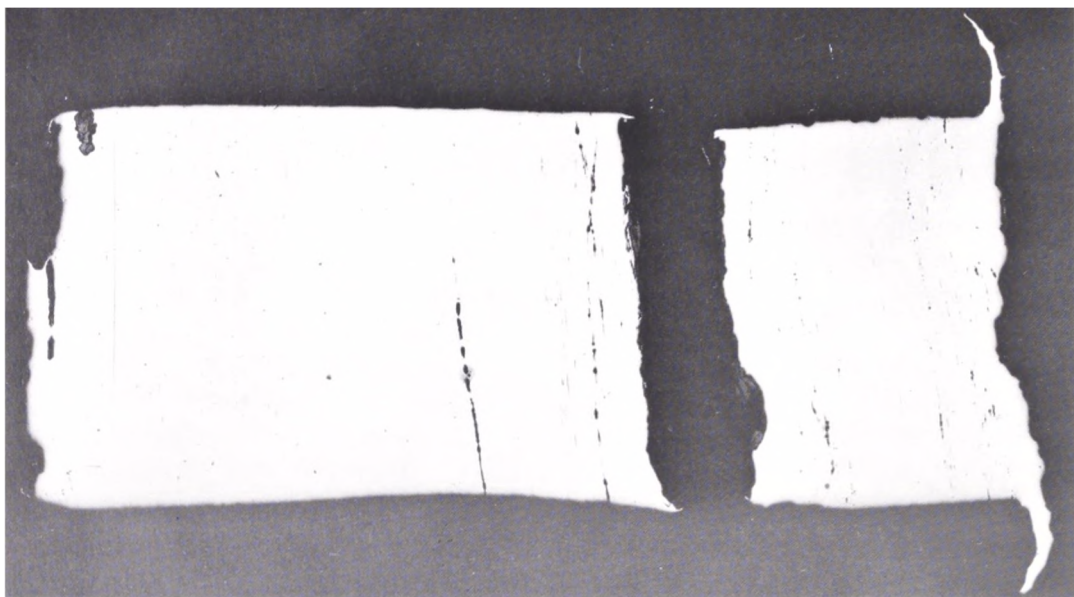
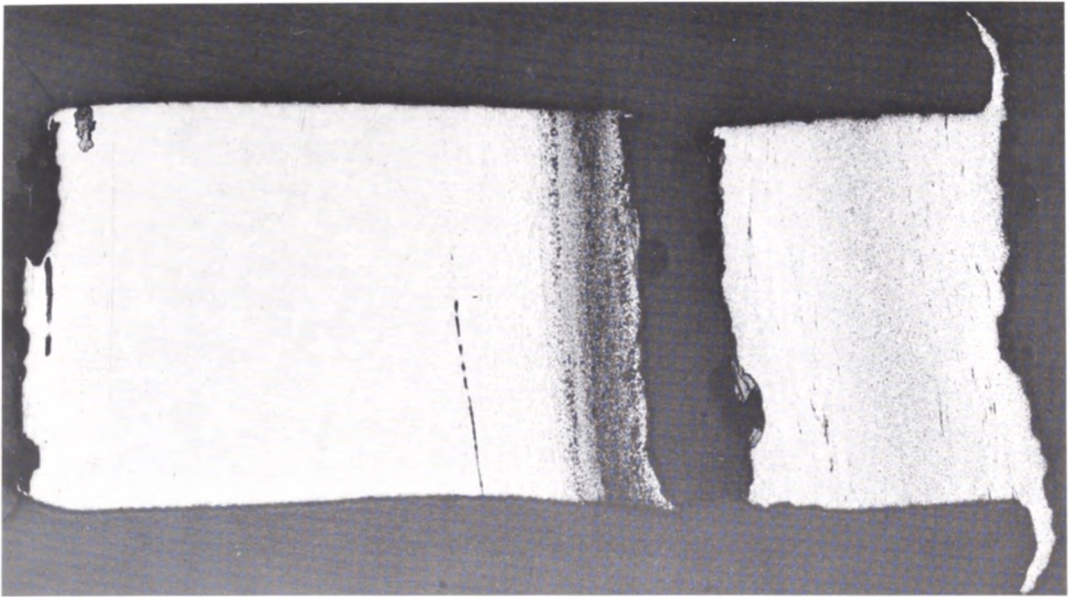

Fig. 11. Uætsset prøve fra en ring med lille diameter. Stykket til højre udgør en del af længdeskinnen. Slaggerne fremtræder som sorte striber og pletter. 1 : 6. Danmarks Tekniske Højskole (DTH) fot.

Fig. 12. Slagge med dendritter. 1 : 280. DTH fot.

metode til at fjerne rust på jern med og foregår i korte træk, som følger: I et kar af passende størrelse indeholdende en væske (elektrolytten), når det drejer sig om jern oftest en sodaopløsning, nedsænkes genstanden med en tilledning. Over for denne hænges jernplader af nogenlunde samme størrelse som genstanden. Når der sendes en passende elektrisk strøm gennem dette arrangement, kan rusten fjernes fra jernets overflade uden brug af mekaniske rensemetoder, der ellers ville kunne ridse og ødelægge den oprindelige overflade. Ved denne metode fjernes både jernkloriden og den basiske jernoxid, som sidder på overfladen af jernet. En del af det for genstanden så farlige havsalt vil dog stadig være tilbage inde i jernet, og det er meget svært at fjerne med elektrolysebehandlingen alene. For at udvaske saltet af jernet, blev kanonen lagt i destilleret vand, som blev opvarmet til kogepunktet, hvor det blev holdt i nogle timer. Så blev vandet skiftet med nyt, rent vand og processen gentaget. Mellem hvert vandskift blev der udtaget prøver af udvandringsvandet for at blive undersøgt for kloridindhold. Meningen med dette er, at udvandingen fortsættes, indtil der ikke kan konstateres klorid fra jernet i vandet. Kloridindholdet i kanonen var uhyre højt. Efter fem måneders

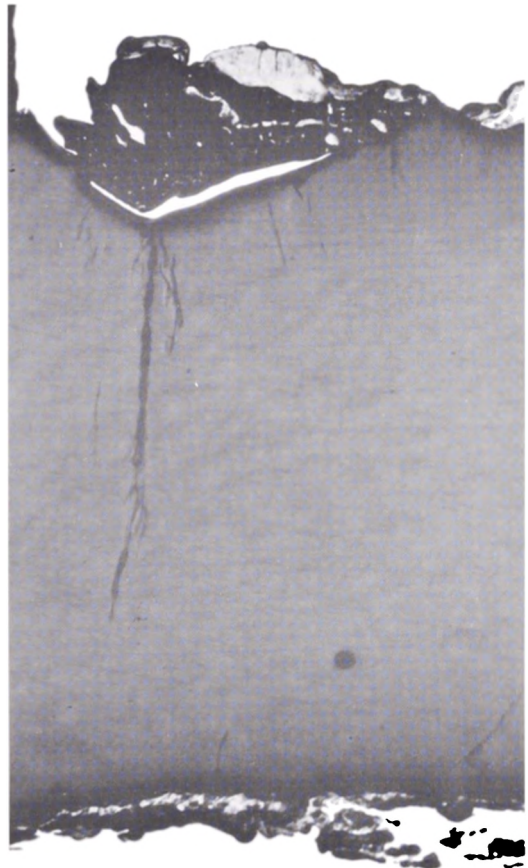
Fig. 13. Ætset metalprøve. Til venstre ringdelen, til højre i længdeskinne. 1 : 6. DTH fot.

udvanding, hvor der brugtes ni tons destilleret vand, kunne der stadig konstateres klorid i vandet.

I forbindelse med udvandingen besluttede man så at anvende elektrolyse og altså her lade det destillerede vand være elektrolytten. Efter endnu to måneder og utallige hold frisk, destilleret vand, kunne det endelig konstateres, at udvandingen var tilendebragt. Kanonen blev taget op, tørret og dernæst behandlet med en tanninopløsning (tannin = garvesyre). Tannin går i forbindelse med jernets overflade og beskytter mod yderligere rustdannelser; skulle der være en smule rust tilbage på genstanden efter de foregående behandlinger, omdannes den til uskadelige stoffer. Det kan tilføjes, at tanninanvendelse til beskyttelse af museumsobjekter mod rust oprindeligt skyldes arkæologiske fund af jerngenstande, som blev opgravet af jord med højt tanninindhold. Sådanne genstande har vist sig at være i betydeligt bedre stand end andre, som har opholdt sig i jord uden tannin. I et saksisk garveri i York, England, har man således fundet overordentligt velbevarede jernting.

Efter tanninbehandlingen blev kanonen imprægneret med en mikrokrystallinsk voks for at beskytte mod angreb af fugt og luftens ilt. Kammerset og be-

Fig. 14. Oxidlag mellem længdeskinne og ring. Ses som en sortgrå belægning på endefladerne, adskilt af indstøbningsmasse. 1 : 60. DTH fot.

slagene blev behandlet på samme måde som kanonrøret, dog var det ikke nødvendigt at lade dem indgå i den sidste del af udvandingen.

Under konserveringen blev der udtaget to prøver af kanonen til metallografiske undersøgelser. Ved hjælp af disse kan man få noget at vide om metallets beskaffenhed før konserveringsprocessen, så den rette metode kan vælges. De metallografiske undersøgelser kan desuden give oplysninger om, hvorledes genstanden er blevet fremstillet.

De to „propper“, som boredes ud af kanonen, blev indstøbt i hver sin lille plexiglasklump, og dernæst poleret uhyre omhyggeligt. Af disse slib fremgår det, at jernet indeholder en ret stor mængde slagger, som i en stor forstørrelse viser sig at indeholde en hel del fint ordnede prikker og streger, såkaldte dendritter. Disse forekommer kun i slaggen, når denne har været smeltet, hvilket, som omtalt i forbindelse med kanonens fremstilling, bekræfter, at den har været varmsmedet. Af fotografierne af de hele prøver fremgår, at længdeskinnerne og ringene ikke har været svejset sammen; for det første er der et tydeligt mellemrum imellem skinner og ringe (de dele af prøverne, som har to små „vinger“, kommer fra indersiden af løbet og stammer altså fra længdeskinnerne), for det andet vil en stor forstørrelse af området afsløre, at der ligger et kraftigt oxidlag på begge endeflader. Dette ville ikke have været

til stede, hvis delene havde været svejset sammen. Efter disse første undersøgelser blev prøverne ætset for at fremhæve krystalgrænserne. På makrooptagelsen ses krystalstrukturen tydeligt. Den ende, der vender ud mod ydersiden af kanonen, består af et meget rent jern med så godt som intet kulindhold (ferrit). Ind mod mellemrummet mellem ring og længdeskinner stiger kulindholdet for igen at falde lidt i længdeskinnen, hvor det dog er jævner fordelt end i ringen. Ved store forstørrelser fremtræder forskellen mellem kulfattige og kulrige områder tydeligst. De to optagelser viser yderste og inderste del af ringen, den yderste del med det kulfattige og den inderste med det kulrige jern.

I den længste af de udborede prøver opdagedes nær ydersiden af kanonen nogle krystaller, med indhold af såkaldte tvillingbånd, som kun opstår ved en meget voldsom og hurtig påvirkning af jernet. I dette tilfælde ligger båndene tæt mod ydersiden af kanonen og kan således ikke stamme fra en afskydning. Det er sandsynligt, at tvillingbåndene er fremkommet ved en påvirkning med en spids hammer, måske dengang man ville banke rusten af kanonen efter bjergningen.

Kanonen vil, når egetræsstokken er færdigkonserveret, igen vende tilbage til sin vante plads i samlingerne på Nationalmuseets 2. afdeling.

Fig. 15. Kulfattigt jern. 1 : 80. DTH fot.

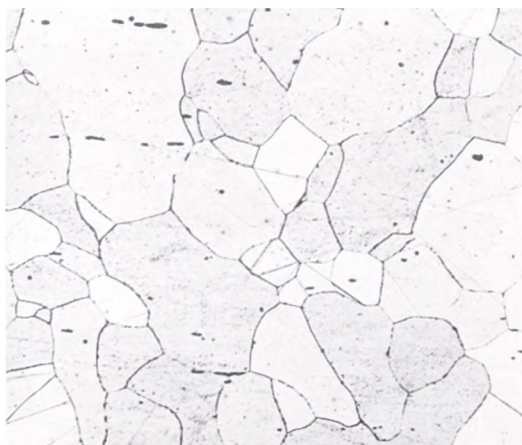
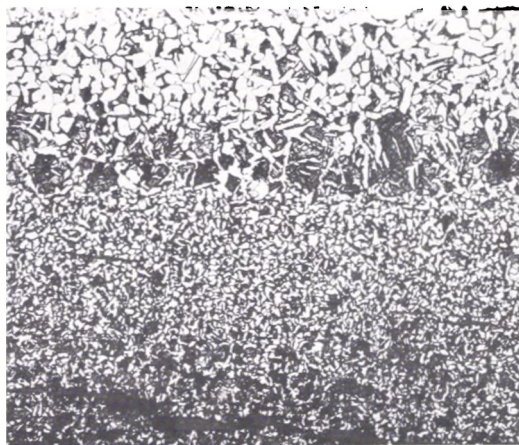

Fig. 16. Kulrigt jern. 1 : 80. DTH fot.

Athen og Alexander den Store

Fra bystat til guddommeligt kongedømme

Af OTTO MØRKHOLM

Fig. 1. Athen, 5. årh. f. Kr. Tetradrachme (såkaldt »ugle«). På forsiden gudinden Athena i attisk hjelm, på bagsiden en stående ugle. Den lille halvmåne bag uglen indføres efter 479 f. Kr. og har muligvis en forbindelse med søslaget ved Salamis. 2 : 1.

Med Alexander den Stores erobring af Perserriket i årene efter 334 f. Kr. indledtes en ny epoke i oldtidens historie. Sjældent har en enkelt persons indsats haft så klare historiske følger, og Alexander den Store er stadigvæk en grim hindring for den historiske skole, som helt vil fornægte individets rolle i historien og forklare alt ved hjælp af de sociale og økonomiske faktorer.

Før Alexander var den græske politiske verden domineret af små og middelstore bystater, hvis indbyrdes rivalisering sled stærkt på nationens ressourcer. Både i 5. og 4. århundrede f. Kr. var Athen blandt de ledende bystater, ikke mindst i kraft af sin stilling som handelscentrum. På det økonomiske område havde Athen den store fordel fremfor de fleste af sine rivaler, at staten i Laurion-minerne rådede over en sølvforekomst, der tillod

Athen at opretholde en rigelig produktion af fuldvægtige og lødige sølvmonter, hvis kvalitet gjorde dem til et eftertragtet omsætningsmiddel i store dele af den østlige middelhavsverden. Fra ca. 440 f. Kr. træffer vi de athenæiske uglemonter, hovedsagelig tetradrachmer (4 drachmer), der vejer godt 17 g, i stadigt stigende antal langs Lilleasiens sydkyst, i Fønikien og Palestina, og ikke mindst i Ægypten (fig. 1). Når forsyningen af mønt fra Athen svigtede, som det skete under den langvarige peloponnesiske krig i 5. århundredes slutning, begyndte man i disse levantiske områder at fremstille efterligninger af de nu tilvante uglemonter simpelt hen for at dække et opstået behov. Da Athen i 4. århundredes begyndelse var kommet så nogenlunde til hæfterne efter sit nederlag, genoptoges den

Fig. 2. Athen, 4. årh. f. Kr. Tetradrachme. Efter 394 f. Kr. genoptages sølvudmøntningen i Athen. Athenas øje tegnes nu mere naturalistisk i profil, uglen bliver mere skødesløst udført, hvorved den får dette forpjuskede og forstyrrede udseende. 2 : 1.

gamle handelsforbindelse med de østlige områder og dermed eksporten af sølvmonter. Uglemonterne fra 4. århundrede (fig. 2) har de samme typer som tidligere, men Athenes øje, der i 5. århundrede tegnede forfra, en face, efter arkaisk skik, bliver nu tegnet i profil, og bagsidens ugle får et mere forpjusket og hysterisk udseende.

Det makedoniske riges opdukken som politisk stormagt i den græske verden under kong Philip II, Alexander den Stores fader, omkring midten af 4. århundrede, betød en alvorlig svækkelse af alle de større græske bystaters position, specielt Athens. Kort efter 350 f. Kr. møder vi igen i de østlige kystlande langs Middelhavet nye efterligninger af Athens mønter, men denne gang ofte med tydelig angivelse af, under hvis autoritet mønten er præget. En interessant nyherhvervelse til Den kgl. Mønt- og Medaillesamling viser således de normale athenæiske

Fig. 3. Ægyptisk efterligning af athenæisk uglemønt præget af Artaxerxes III i Ægypten 343-338 f. Kr. Mønten hidrører fra Mesopotamien, hvor den har modtaget tre prøvehug fra en mistroisk sjæl, som ville sikre sig, at den bestod af godt sølv hele vejen igennem. 2 : 1.

typer i 5. århundredes stil, men på bagsiden er byen Athens forbogstaver erstattet af en mærkelig orientalsk indskrift (fig. 3), som kyndige folk har tydet som demotisk ægyptisk, dvs. den ægyptiske folkeskrift, der var udviklet af hieroglyfskriften som et hurtigere og nemmere skrivesystem til almindelig daglig brug. En tilsvarende mønt, men med beskadiget indskrift, findes i British Museum, og det er først ved fremkomsten af eksemplaret i København, at indskriften har kunnet tydes som „Artaxerxes Farao“. Artaxerxes var navnet på tre persiske konger, men trods møntens 5. århundredes stil kan der på grund af de historiske forhold ikke være tvivl om, at mønten stammer fra Artaxerxes III, der tilbageerobrede den oprørske provins Ægypten i 343 f. Kr. og regerede over landet til sin død i 338 f. Kr. Det er bemærkelsesværdigt, at den persiske konge, som i vor historiske overlevering af ægypterne betragtedes som en forhadet og despotisk fremmedhersker, åbenbart har gjort sig en vis ulejlighed for at „kommunikere“ med sine utilfredse undersåtter ved at lade møntindskriften affatte i deres sprog, som hverken persere eller grækere havde megen glæde af.

Under de følgende persiske statholdere blev der også præget Athen-efterligninger i Ægypten. Sabaces, der faldt i slaget ved Issos 333 f. Kr., prægede en hel række mønter (fig. 4), og hans efterfølger Mazakes, der var statholder i ca. et år, fra efteråret 333 til efteråret 332 f. Kr., har efterladt en enkelt mønt, som nu befinder sig i British Museum (fig. 5). Deres mønter efterligner Athens typer fra 4. århundrede med Athenas øje i profil, og begge de to statholdere anbringer deres navne på mønterne i aramæisk, det almindelige forvaltningsprog i det multinationale Perserrike.

Straks ved sin tronbestigelse i 336 f. Kr. indførte Alexander den Store nye mønttyper i Makedonien og udvidede omfanget af de makedoniske udmøntninger ganske betragteligt. For guldmønternes vedkommende anbragte han på for-

Fig. 4-5. Efterligninger af athenæiske uglemønter præget af de persiske statholdere i Ægypten, Sabakes (ca. 338-333 f. Kr.) og Mazakes (333-332 f. Kr.) med navnene i aramæisk skrift. Sabakes' mønt (nr. 4) stammer fra samme fund som fig. 3 og er også blevet udsat for et prøvehug. Fig. 5 findes i British Museum. 2 : 1.

Fig. 6-7. Alexander den Stores hovedmønter: guldstater (fig. 6) på ca. 8.60 g og tetradrachme af sølv på ca. 17.20 g. Angående typerne se teksten. Begge mønter stammer fra Babylon. Sølv-mønten (fig. 7) er præget ca. 331-329 f. Kr., altså umiddelbart efter byens erobring, mens guld-mønten (fig. 6) hører hjemme i de første årtier efter Alexanders død i 323 f. Kr. 2 : 1.

siden et Athenahoved iført korinthisk hjelm, hvori man har villet se en kopi af Fidias' berømte bronzestatue, Athena Promachos, på Athens Akropolis. Bagsiden viser en vinget sejrsgudinde, Nike, med krans i højre hånd og et maritimt emblem, en såkaldt *stylis*, i venstre arm, en figur som man genfinder i det samtidige attiske vasemaleri (fig. 6). På sølvmonterne, hvoraf der især udmøntedes tetradrachmer, optager helten Herakles, let kendelig på sin hovedbeklædning af løveskind, forsiden, mens den øverste græske guddom, Zeus, gudernes og menneskenes fader, er afbildet tronende med ørn og scepter på bagsiden (fig. 7). Disse sølvmonter blev udmøntet efter det attiske møntsystem, altså med en tetradrachme, der vejer godt 17 g, mens man altid tidligere i Makedonien for sølvmonter havde anvendt en lettere møntvægt af lokal oprindelse. Ved at overtage den attiske vægt gjorde Alexander sine sølvmonter jævngode med de populære attiske „ugler“ og skabte derved forudsætningerne for at konkurrere med dem på det internationale pengemarked.

Under sin erobring af den vestlige halvdel af Perserriket i årene 334 til 330

Fig. 8. Såkaldt dobbeltdareik af guld, udmøntet i Babylon ca. 331-323 f. Kr. Forsidens type, en konge eller guddom i løbende stilling med bue i venstre hånd og lanser i højre, er direkte overtaget fra de persiske rigsmønter, der indførtes af Dareios den Store omkring 512 f. Kr. 2 : 1.

f. Kr. oprettede Alexander den Store godt en snes møntsteder i de forskellige provinser, hvorfra hans guld- og sølvmonter sendtes i cirkulation i store mængder. Selv om Makedonien stadig var hjemsted for den betydeligste produktion, var de østlige møntsteders andel ganske betragtelig, særlig mønten i Babylon, hvor Alexander øjensynlig havde planer om at anbringe sin hovedstad. Ved siden af den store rigsudmøntning, der skulle fremme pengeøkonomien og erstatte Athens uglemønt, kender vi imidlertid fra disse øst-

Fig. 9-10. Mesopotamiske efterligninger af athenæiske uglemønter fra Alexander den Stores tid og senere. Fig. 9 er præget i Mazakes' navn (jfr. fig. 5), mens den meget barbariserede mønt fig. 10 har bevaret forbogstaverne for byen Athen. De to mønter stammer fra samme fund. Fig. 10 er langt mere velbevaret og derfor rimeligvis præget nogle år senere end fig. 9. 2 : 1.

lige områder en række mindre omfattende møntserier, der repræsenterer et mærkeligt levn fra de tidligere mere kaotiske forhold, hvor flere forskellige mønter cirkulerede side om side. I Babylon prægedes således guldmønt af ren persisk type, men forsynet med græske bogstaver eller monogrammer, som sammen med bagsidens specielle stilisering, en bølgeformet indstempling uden nogen type, angiver deres sene oprindelse (fig. 8). Endvidere fik enkelte statholdere, både persere og makedonere, tilladelse til at slå mønt i begrænset omfang i deres eget navn og med anvendelse af lokale typer. Et interessant eksempel herpå er den tidligere nævnte Mazakes. Efter at have overgivet sin provins Ægypten til Alexander i 332 f. Kr. uden kamp forsvinder han fra vore historiske kilder, men en række mønter, igen Athen-eftersligninger med hans navn i aramæisk skrift, viser ved deres stil og fundforekomst, at Mazakes i 320'erne må have fået overdraget et distrikt i Mesopotamien eller Babylonien, hvor han kunne fortsætte den lokale møntprægning, som han havde påbegyndt i Ægypten som persisk statholder (fig. 9). Hans valg af de athenæiske mønttyper viser, at uglemønten endnu nød en udstrakt popularitet. Dette bekræftes af, at man i Mesopotamien i endnu senere tid, omkring 320–315 f. Kr., stadig prægede Athen-eftersligninger og endda vendte tilbage til den tidligere form for eftersligning, hvor også byen Athens begyndelsesbogstaver anbringes på mønten, om end i barbariseret form (fig. 10). Disse mønters gode bevarings-tilstand i en række møntfund fra slutningen af 4. århundrede f. Kr. viser tydeligt, at de må være noget yngre end prægningerne i Mazakes' navn. Trods Alexanders store rigsudmøntninger bevarede de athenæiske typer altså deres tiltrækning på befolkningen i Mesopotamien helt ned til ca. 315 f. Kr.

Efter den sidste perserkonge Dareios III's død i sommeren 330 f. Kr. følte Alexander sig som hans efterfølger, og samtidig med de følgende års erobring af

Perserrikets østlige provinser helt til Indien skete der en tydelig forandring i Alexanders holdning til sin egen kongeværdighed. Fra en national makedonisk konge, hvis beføjelser var indskrænket af visse rudimentære rettigheder tilhørende den makedoniske hærforbudsamling, udviklede han sig til en orientalsk hersker af nærmest guddommelig status. Denne ændring gik ikke upåagtet hen i Alexanders levetid, og både blandt grækere og makedonere dannedes en kraftig opposition mod ham, der både gik på hans formelle optræden som perserkonge og på hans dermed sammenhængende forsonlige politik over for de besejrede orientalerne, specielt det tidligere persiske herrefolk. Vore skriftlige historiske kilder afspejler den hidsige diskussion om disse problemer blandt Alexanders nærmeste, og alle overleverede ytringer er stærkt præget af en tendens for eller imod og i høj grad polemiske. Ekkoet af diskussionen ruller videre i al senere Alexander-forskning, og selv blandt moderne historikere hersker der stor uenighed, ikke blot om hvad Alexander ville og ønskede, men også om hvad han rent konkret gjorde i denne sammenhæng.

Også hvad angår problemerne omkring Alexanders eventuelle ønske om at blive opfattet som en guddom leverer det numismatiske materiale et vigtigt bidrag. En gang henimod 326 f. Kr. udmøntedes i Babylon sølv-dekadrachmer, store klumper med en vægt på c. 42–43 gram. Typerne var de almindelige: på forsiden Herakles' hoved i løveskind, på bagsiden den tronende Zeus (fig. 11).

Men sådanne store mønter, der var ganske upraktiske i almindelig daglig brug, har altid i den græske verden været opfattet som noget meget specielt og er normalt blevet udmøntet til minde om en bestemt begivenhed, f. eks. en afgørende sejr over statens fjender. Imellem 329 og 326 f. Kr. var Alexander beskæftiget med at erobre det nuværende Afghanistan og Pakistan, og det er nærliggende at tro, at de store dekadrachmer er udmøntet mod slutningen af den-

Fig. 11. Dekadrachme af sølv fra Babylon, præget ca. 326 f. Kr. Mønten stammer fra et fund gjort i nærheden af Babylon og befinder sig nu i American Numismatic Society, New York. 2 : 1.

ne periode, da erobringen af Indien var en kendsgerning, og Alexander igen satte sig i bevægelse mod vest. Efterretningen herom har formodentlig været baggrunden for denne exceptionelle udmøntning, hvadenten Alexander selv har sendt ordre derom til Babylon, eller hans møntdirektør har handlet på egen hånd i forvisning om, at det ikke ville være herskeren ukært.

Langt mere spændende er en anden udmøntning af dekadrachmer med ganske „talende“ typer. Den kgl. Mønt- og Medaillesamling har i 1974 haft det held at kunne erhverve et af disse sjældne stykker, hvoraf kun tre tidligere var kendt, to i British Museum og ét i American Numismatic Society, New York. På forsiden er afbildet en kampscene. En rytter angriber fra venstre en stor krigselefant, på hvis ryg der befinder sig to personer, en elefantfører og en passager. Rytterens lanse er rettet mod passageren, men føreren vender sig tilbage og søger at afværge den truende fare. Vi ved, at i 326 f. Kr. udkæmpede Alexander sit sidste store feltslag mod den indiske kong Poros i Punjab, og at han ved den lejlighed for første gang var stillet over for de indiske krigsefanter, som gjorde et dybt

indtryk på hans soldater. Kong Poros, en kæmpe på 2,20 m, smuk og fyrstelig i sin optræden, deltog i kampen, som han ledede fra ryggen af en særlig stor elefant. Først efter at være blevet hårdt såret og efter at have mistet store styrker, overgav han sig til Alexander, som af beundring for hans tapperhed tillod ham at beholde sit kongerige og derefter kunne regne ham for en trofast forbundsfælle.

Ifølge vore bedste historiske kilder mødte Alexander og Poros ikke hinanden på slagmarken, men en kunstner, som skulle give en afbildning af dette slag, kunne dårligt undgå at lade de to konger konfronteres. På samme måde har mesteren for den berømte mosaikfremstilling fra Pompeji anbragt Alexander og perserkongen over for hinanden, skønt de aldrig mødtes ansigt til ansigt. Der kan derfor ikke være tvivl om, at vor møntfremstilling gengiver slaget med Poros, og mønten bliver derved den første græske mønt, der gengiver en bestemt historisk begivenhed uden at ty til allegorier eller symboler.

Bagsidetypen er også af enestående betydning. Alexander er afbildet i fuld krigerisk mundering iført hjelm og kort panser og udstyret med sværd og lanse. I den fremstrakte højre hånd holder han en tordenkile, og foroven aner man en flyvende sejrsgudinde, som er ved at anbringe en sejrskrans om hans hoved. Det

mest interessante ved denne fremstilling er så afgjort tordenkilen i Alexanders højre hånd. Vi ved fra den litterære overlevering, at der i Efesos fandtes et berømt maleri af Alexander med netop dette attribut, et værk af hofmaleren Apelles. Men en afbildning af kongen med Zeus' lynild i hånden kan kun opfattes som en bevidst tilkendegivelse af kongens guddommelighed. Almindelige dødelige ville naturligvis brænde fingrene på et sådant våben. I den stadig standende diskussion om Alexanders guddommeliggørelse i levende live bliver denne mønttype et centralt element. Det er derfor af yderste vigtighed at få afgjort, om Poros-dekadrachmen er præget i Alexanders levetid, mellem 326 og 323 f. Kr., eller i de nærmeste år efter hans død. Meningerne herom har været delte. For det første kan man hævde, at Alexander selv formentlig har haft større interesse i at fremhæve sine bedrifter under Indienfelttoget, end hans efterfølgere kan have haft. For det andet ved vi, at Alexander i 324 og 323 f. Kr. uddelte store pengesummer til sine trofaste veteraner, som nu fik lejlighed til at vende tilbage til Makedonien. Det er naturligt at tænke, at disse store sølvmonter, der har været ganske upraktiske i daglig brug og så afgjort har karakter af erindringsmedailler med propagandistiske typer, netop har været skænket til de makedoniske veteraner for at fastholde mindet om en af

Fig. 12. Dekadrachme af sølv, 40,74 g. Sandsynligvis præget i Babylon 324–323 f. Kr. og på grund af sin forsidefremstilling (se teksten) almindeligt benævnt Poros-dekadrachmen. En af de meget få græske mønter, der gengiver en historisk begivenhed, og dermed måske den mest interessante græske mønt overhovedet. 2 : 1.

felttogets største militære bedrifter og om den store anfører. Begge disse synspunkter lyder trolige nok, men man må selvfølgelig indrømme, at der kun er tale om indicier. Det afgørende bevis vil blive leveret den dag, en af disse mønter dukker op i en fundsammenhæng fra perioden omkring Alexanders død. Det er muligt, at et sådant fund allerede er gjort, men så er det i hvert fald ikke publiceret endnu. Indtil videre må vi nøjes med at betragte det som overvejende sandsynligt, at Poros-mønten er udmøntet i Alexanders levetid ved en ganske bestemt lejlighed og i en ganske bestemt propagandistisk hensigt, som i så fald må føres tilbage til Alexander selv. Efter min mening stræbte Alexander i sine sidste år bevidst efter at blive guddommeliggjort og derved vinde en særlig status, lige op højet over alle de forskellige folkeslag, som hans verdensrige omfattede. Udviklingen fra den frie græske bystat til det totalitære kongedømme af guddommelig oprindelse tog hermed det afgørende skridt, og også på dette område foregreb Alexander den Store udviklingen i de senere hellenistiske kongeriger.

Trolle-hornets vej til Dresden

Af JØRGEN STEEN JENSEN

Næsten alle kostbare skatte har gennem tiderne skiftet ejermand. Begærligheden efter at eje enestående eller iøjnefaldende kunstgenstande har altid eksisteret, og krigstogter gav anledning til – med erobrerens ret – at samle til bunke. Man kan nævne de svenske hære i 1600-tallets Tyskland, Polen og Danmark, Napoleon i Rom og Hitlers plyndringer i Østeuropa som markante eksempler. Problemet kendes også fra de seneste år, blot under lidt andre former, og er især betinget af økonomiske forhold. Det kan derfor ofte være svært med sikkerhed at udtale sig om en del ældre kunstgenstandes oprindelige tilhørsforhold – af mange grunde kan det søges tilsløret.

Af og til kommer et spil af tilfældigheder os til hjælp, og et antal informationer kan rigtigt kombineret give en løsning. Historien om Trolle-hornets skæbne startede 1965 med en spændende artikel i „Skalk“ af heraldikeren Sven Tito Achen, der søgte en forklaring på den hovedløse trolde i Trolle-familiens våben. I den forbindelse var Achen interesseret i et sagnomspundet horn, der havde tilhørt den svenske del af Trolle-familien, men som under Den nordiske Syvårskrig var blevet fjernet fra Växjö domkirke i Småland, da byen den 27. februar 1570 hærgedes og brændtes af danskerne. Achen havde flere kilder til hornets historie.

Den vigtigste beretning var en ligprædiken fra 1620 af Växjöbispens Petrus Jonæ Angermannus over den gamle fru Anna Trolle (1534–1617), datter af Ture Trolle til Bergkvara (ca. 1490–1555). Hun havde fortalt bispens, at hendes stamfader på gården Ed i Småland for ni menneskealdre siden en tidlig julemorgen havde været på vej til Voxtorp kirke, da Satan viste sig for ham i en skøn

og fristende kvindes skikkelse. Kvinden rakte ham et drikkehorn, som han tog imod med venstre hånd, men han kastede drikken bag sig, og med højre hånd greb han sit sværd og huggede kvindens hoved af. Da stedet passeredes på vej hjem fra kirke, var liget blevet forvandlet til en halshugget troldkvinde. Til minde om denne hændelse var hornet siden blevet gemt i ni menneskealdre. Anna Trolle havde ofte i sin ungdom haft det i sine hænder, og hun mente det var „affsat medh 300 slagz fergor“, dvs. malet med 300 slags farver. Til hendes store sorg var det kommet i fjendens hænder, da Växjö by og domkirke blev afbrændt af danskerne.

Der er også bevaret et billede (fig. 1) med forklarende tekst af den sagnagtige begivenhed. Det hænger i Voxtorps kirke, altså netop nær dramaet hin julemorgen. Maleriet skildrer flere faser af begivenheden, set fra højre til venstre. Hovedpersonen er med ledsager på vej til kirke, men fristes af en smuk jomfru, der rækker ham hornet. I baggrunden rejser der sig et alterbord med pokaler og to kvindelige trolde. Selve halshugningen vises ikke, men vi ser rytteren ride bort med draget sværd og hornet i hånden, skarpt forfulgt af trolde, mens den halshuggede huntrolde ligger i forgrunden. Det er svært at datere det noget medtagne maleri. Man har ment, billedet var lidt ældre end ligprædikenen, nemlig fra ca. år 1600, men der foreligger ingen nyere undersøgelser af det, og måske skal det snarest dateres til omkring 1700. Under alle omstændigheder illustrerer det, hvorledes sagnet har optaget sindene i Smålands Östbo herred, hvor både Ed gård og Voxtorps kirke er beliggende. I øvrigt er det et vandresagn, der på omtrent sam-

Fig. 1. Trolle-tavlen i Voxtorps kirke. Småland. Maleriet illustrerer sagnet om Trolle-slægtens erhvervelse af hornet. 133 x 167 cm. Foto: Jönköping Läns Museum.

me måde fortælles om Ljungby horn og pibe, der endnu er udstillet på herregården Trolle-Ljungby i Skåne.

Da Achens artikel kom frem, satte den undertegnede i gang. Der eksisterer nemlig i Rigsarkivet en kopi af et brev fra kong Frederik II af Danmark til hans svoger kurfyrst August af Sachsen, 21. marts 1570. Her beskrives togtet til Småland, hvor svenskerne havde samlet et stort forråd af proviant til at bruge i feltet mod danskerne. Men heldigvis var det lykkedes at tilføje fjenden betydelig skade med rov og brand og ødelæggelse af provianten – og ikke færre end 5.000 stykker kvæg havde man fået med sig! I en efterskrift meddelte Frederik II sin svoger, at han oversendte ham et horn, han havde fået af sin feltøverste, Christopher von Dohna, og som var kommet fra domkirken i Växjö – med andre ord Trolle-hornet! Vi kan heraf slutte, at Trolle-hornet må have været af en ganske sjælden art, siden det blev fundet værdig som en kongelig gave til en så

vigtig politisk forbundsfælle og nær slægtning som kurfyrst August.

Ved et mærkeligt tilfælde ligger der i Rigsarkivet også et andet aktstykke, der mere detaljeret fortæller, hvorledes hornet kom fra Växjö domkirke. I 1571 skrev hertug Barnim den Yngre (XII) af Pommern et brev til Frederik II, hvor han anbefalede sin undersåt Arendt Wilhelm til kongens bevågenhed og bad ham se venligt på sammes ansøgning. Og nu viser det sig, at Arntt Wilhelm (som han selv underskriver sig) var med ved Växjös plyndring. Han fortæller, at han dér i en kirke havde fundet et horn på et højt skab. Efter krigens sædvane havde han taget det til sig og givet det til sin nu salige junker Bastian Portegaln, hvem halvdelen af byttet tilhørte. Junkeren havde imidlertid givet hornet videre til Christopher von Dohna, mens Wilhelm havde fået løfte om en passende godtgø-

relse. Wilhelm havde forestillet sig, at han kunne få 200 daler, men der var kun budt ham 20, hvad han ikke havde taget imod. Nu vidste han, at hornet var foræret videre til den danske konge, og han håbede derfor på en erkendtlighed fra ham. Om pengene blev udbetalt vides dog ikke. Det fremgår ikke af rentemesterregnskaberne, og Øresundstoldregnskaberne (hvor kongens mere private udgifter er anført) er ikke bevaret for 1571.

Med andre ord, hornet har vakt opsigt overalt, begærlige hænder er strakt ud efter det, mens det fra Trolle-familiens gemmer i Växjö domkirke (formentlig nær slægtens begravelsessted midt i kirken) er gået ad kommandovejen fra landsknægten til hans junker, fra junkeren til feltöversten og endelig til den øverste krigsherre, kongen. Det endte hos den tyske fyrste, der stod kongen nærmest, og af hvem han ventede hjælp som mægler ved fredsforhandlingerne.

Fig. 2. Treenhedshornet fotograferet ved udstilling på Kunstindustrimusæet i Oslo, 1930. Længde 86,5 cm, mundingens tværmål 10 cm. Foto: Teigens fotoatelier, Oslo.

Det næste spørgsmål var, om hornet stadig findes bevaret i Sachsen. De sachsiske kurfyrsters skatte er indgået i museet „Grünes Gewölbe“, Dresden, og museumsdirektør dr. Joachim Menzhauzen har med stor hjælpsomhed bistået ved den videre efterforskning. Museet besidder nemlig et usædvanlig smukt islandsk horn (fig. 2), der vides at have været i det gamle kunstkammer i Dresden. Da dette blev opløst, omkring 1831, overgik hornet til Det historiske museum, hvorfra det 1890 kom videre til „Grünes Gewölbe“. Skønt disse oplysninger ikke i sig selv beviser, at Dresden-hornet er identisk med Trollernes horn fra Växjö, er oplysningen om hornets tilstedeværelse i det gamle kunstkammer dog interessant i denne sammenhæng, så meget mere som der findes adskilligt andet i Dresdens samlinger, der går tilbage til kurfyrst August og hans danskfødte hustru Anna.

For et par år siden fik jeg lejlighed til at bese hornet i „Grünes Gewölbe“. Hornet måler 86,5 cm i længden, men da det

Fig. 3. Treenigheden fremstillet som én person med tre ansigter, holdende en trekant med belærende indskrift på latin: „Faderen er ikke Sønnen, Sønnen er ikke Helligånden, Helligånden er ikke Faderen, (men) Faderen, Sønnen (og) Helligånden er (alle) Gud“. Nederst ses en del af den islandske indskrift. Foto: Pfaunder, Staatliche Kunstsammlungen, Dresden, 1971.

er vredet, er den lige linje mellem munding og spids kun 53 cm. Mundingens tværmål er 10 cm, og hornet har indskårne billeder i tre rækker. Øverst findes en ejendommelig fremstilling af Treenigheden (fig. 3): En langhåret, skægget figur med tre ansigter, der holder en trekant med minuskelindskrift på latin, som i oversættelse betyder: „Faderen, Sønnen [og] Helligånden er [alle] Gud, [men] Faderen er ikke Sønnen, Sønnen er ikke Helligånden, [og] Helligånden er ikke Faderen“. En Treenighed med tre ansigter kendes også andetsteds fra, men

fremstillingen blev allerede i senmiddelalderen af ledende teologer betegnet som monstrøs, og den blev fordømt og forbudt af den katolske kirke under modreformationens renselse. Kombinationen af den treansigtede Gud og den belærende trekant er formentlig meget sjælden. Treenighedsfeltet er omgivet af evangelistsymboler: Matthæus' engel, Lucas' okse, Marcus' løve og Johannes' ørn.

I den næste række er hovedfeltet den velsignende, tronende Kristus, omgivet af de tolv apostle, hvor særlig Peter og Johannes er kendelige. I det ene af de to andre felter har vi Maria med Barnet, omgivet af en sværdbærende helgeninde, formentlig Katharina af Alexandria, samt to andre kvinder. I det andet felt står paven omgivet af biskoper samt en enkelt kardinal (fig. 4).

Nederste række har kun to scener. Hovedbilledet er Dommedag (fig. 5), hvor Kristus sidder og fremviser sine sår. Han har ved sin side Maria og Johannes, medens der rundt omkring er basunblæsende engle. Menneskeheden er ved at opstå, anført af Adam og Eva, men der er også fundet plads til både djævlene og fortabte. Endelig er der et lille felt med Johannes Døberen. Hornets spids er udskåret som en gam med fuglevinger, hvis vidtopspilede gab er ved at sluge en mandsperson – kun hovedet er endnu til syne (fig. 6). Omkring dragens hals er en ring skåret fri af hornet, så den kan drejes og bevæges op og ned. Endelig bør det også nævnes, at der omkring hornets munding er et fint forarbejdet sølvbeslag.

I båndet mellem første og anden billedrække er der en indskrift indskåret med nogle særegne islandske minuskler, der kaldes „höfðaletur“. Indskriften kan

Fig. 4. Paven omgivet af kardinal og bisper. Foroven ses en del af den islandske indskrift. Foto som fig. 3.

vistnok læses som „heilagrar þreningar“, det er „Den hellige Treenigheds [horn]“. På grund af denne indskrift og hovedfremstillingen kaldes hornet Treenighedshornet.

Det må overlades til mere kyndige at foretage en dyberegående stilistisk analyse af scenernes arkitektoniske indramning og de mange dekorative elementer, der indgår i dekorationen på dette rigt udskårne horn. Det må være nok at fastslå, at mylderet af scener og figurer gør et overvældende indtryk på betragteren, og det er fuldt forståeligt, om hornet, der vist aldrig har været bemalet, i fru Anna Trolles erindring et halvt århundrede efter dets forsvinden stod som dækket af 300 slags farver.

Selve hornet er af professor Wolfgang Ullrich i Dresden bestemt til enten at være et uroksehorn eller til at komme fra et stykke tamkvæg, der har stået uroksemeget nær. En definitiv bestemmelse af hornets art skulle ikke være mulig. Det kan i den forbindelse nævnes, at medens den store urokse allerede i stenalderen blev udryddet i Norden, levede den videre i Centraleuropa, og det vides at et dansk gesandtskab til Polen så sent som 1603 fik en urokse i foræring. Kort efter blev den efter alt at dømme endeligt udryddet.

Indskriften på hornet viser, at udsmykningen er foretaget på Island. Treenighedshornet hører til en gruppe på i alt 27 drikkehorn, der er fremstillet på øen mellem ca. 1400 og 1650, og Treenighedshornet er det største af dem alle. Specialisten på området er norsk, nemlig dr. Ellen Marie Magerøy. Hun har i flere afhandlinger behandlet disse horn, og den vigtigste i vor sammenhæng er hendes doktorforelæsnings (trykt i Norsk Folkemuseums Årbok 1970). Her får vi en oversigt over hornene, som i dag er spredt over en række nordiske og tyske museer, medens enkelte er i privateje.

På Nationalmuseet er der syv stykker. Det længste og vel nok også det rigest dekorerede er hornet i Dresden.

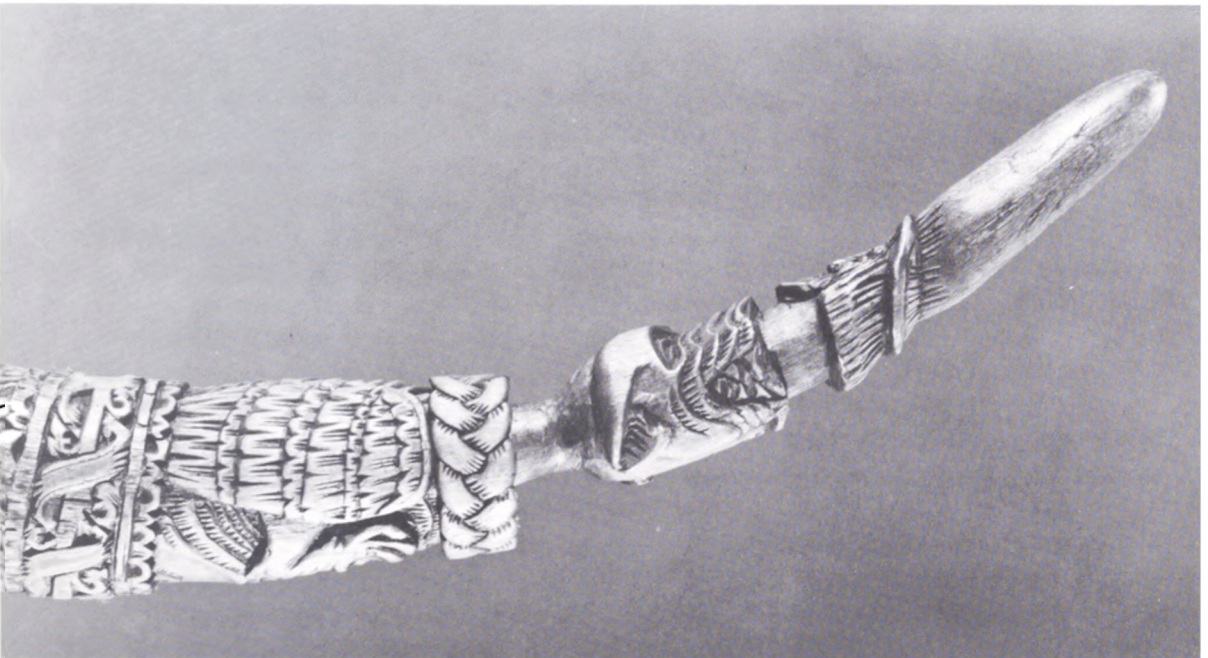
Treenighedshornet er vanskeligt at datere. På grund af ornamentale detaljer var dr. Magerøy i sin artikel tilbøjelig til at bestemme det til første halvdel af 1500-tallet, men andet pegede på sidste halvdel af 1400-tallet. Måske er en lidt tidlig datering (før 1500) nok det rimeligste, men forfatteren af disse linier er ikke kompetent til at foretage nogen endelig datering.

Tilbage står spørgsmålet, om det pragtfulde islandske Treenighedshorn, der har været i Dresdens kunstkammer, er identisk med det sagnomspundne Trollehorn, som en begærlig soldat greb i Växjö dom-

Fig. 5. Dommedag. På billedet ses Kristus omgivet af basunblæsende engle. Foto som fig. 3.

kirke en februardag 1570, og som de næste uger gik fra hånd til hånd for at ende som en kongelig gave til kurfyrst August af Sachsen? Mon ikke vi med rimelig sikkerhed kan svare ja. Trollehornet var altså det Treenighedshorn, der nu i over 400 år har ligget i Dresden.

Fig. 6. Hornets spids udskåret som en gam, der er i færd med at sluge en skægget mand. Foto som fig. 3.

Historiske huse i købstadsmiljøer

Af ROBERT EGEVANG

Inden for de sidste 15 år har Nationalmuseet og Det særlige Bygningssyn udsendt en lang række bevaringsplaner med fortegnelser over købstædernes historiske huse. Det er en særlig side af den igangværende miljøplanlægning, museet her har taget op til behandling. Bevaring af købstæderne har imidlertid ikke blot antikvarisk interesse. De gamle bykerner besidder ofte kvaliteter, der opfylder de krav, man må stille til et godt og meningsfyldt boligmiljø. Det er dog en forudsætning for bevaring af bygningsmiljøer, at borgere og politikere bliver sig de værdier bevidst, som de er sat til at administrere. Det er endvidere nødvendigt for sikring af et gadebillede, et torv eller hele kvarterer, at man i detaljer redegør for, hvordan hvert enkelt hus skal plejes og passes. Gør man ikke det, vil selv det bedste bybillede i løbet af få år være forflygtiget og spoleret. Derfor har en bevaringsplan til formål at lægge miljøplejen i faste rammer.

Miljøbevaringen fik sit gennembrud i 1960, da Landsbyggeloven trådte i kraft. Herefter kan en kommunalbestyrelse gøre en byggetilladelse afhængig af, at bebyggelsen får en sådan ydre udformning, at der i forbindelse med den øvrige bebyggelse på stedet opnås en god helhedsvirkning. Bestemmelserne gælder også ved udformningen af hegn og skilte, og byrådet kan endvidere kræve, at en bebyggelse skal bevares i den skikkelse, som den forefindes i. Det er dog en forudsætning for at stille disse krav, at byrådet lader tinglyse bevarende bestemmelser på hver enkelt ejendom i et samlet område.

De pågældende bestemmelser vakte ikke større opsigt ude i kommunerne i 1960. Miljødiskussionen var knapt nok begyndt. Den daværende leder af Det

særlige Bygningssyns sekretariat var imidlertid opmærksom på lovens muligheder; især på det forhold, at bevarende tinglysninger kunne gennemføres uden væsentlige udgifter for kommunerne. I 1962 kom så den første bevaringsplan for Mariager. Ordet „bevaringsplan“ var nyt, men vandt hurtigt almindelig anerkendelse. I udlandet brugte man betegnelsen for lignende planlægning, som snart gennemførtes efter dansk mønster. Således kan man i tysk litteratur om emnet finde ordet „Bewahrungsplan“ brugt synonymt med „Erhaltungssplan“.

Bevaringsplan Mariager blev fulgt op af bevaringsregistrarer for andre byer – efterhånden med øget interesse fra byernes side. I dag står byerne i kø for at få udarbejdet bevaringsplaner, og trods ringe kapacitet i Det særlige Bygningssyn og Nationalmuseet (den årlige bevilling til dette arbejde er 70.000 kr.) er det lykkedes at imødekomme mange byers ønske om hjælp. Indtil i dag har følgende byer gennemført bevaringsplaner: Rønne, Svaneke, Helsingør, Køge, Fåborg, Bogense, Assens, Ærøskøbing, Rudkøbing, Ribe, Christiansfeld, Haderslev, Åbenrå, Ebeltoft, Mariager, Viborg, Ringkøbing, Sæby og Hjørring. Flere byer forbereder en bevaringsplan, f. eks. Nibe, Højer, Nordby på Samsø og Skovshoved. (Selv Næstved, der har revet næsten alle gamle huse ned og i stedet bygget store betenhuse, sysler med tanken om en bevaringsplan). Endelig har mindre bysamfund taget bevaringsplanstankerne op, f. eks. Viby på Hindholm, Jyllinge ved Roskilde Fjord, Brøndbyøster, Rødby, Lønstrup og Skælskør.

De fleste bevaringsplaner (eller registrarer over „Historiske Huse“) er udarbejdet af Det særlige Bygningssyn og

Nationalmuseet. Planerne udgives i bogform og trykkes, som følge af stor efterspørgsel, i store oplag (5.000–12.000 eksemplarer). I de senere år er private arkitektfirmaer begyndt at beskæftige sig med bevaringsplanlægning, ligesom Fonden for Bygnings- og Landskabskultur gør et stort arbejde i byerne.

I København gælder Landsbyggelovens bestemmelser ikke, men alligevel har Det særlige Bygningssyn og Nationalmuseet beskæftiget sig med hovedstadens store bevaringsproblem. Således udgav Bygningssynet i 1961 „Bevaringsplan Christianshavn“, og i 1971 udsendtes „Historiske Huse i det gamle København“, en registrant over det gamle Københavns 1222 bevaringsværdige ejendomme. Med disse sidste publikationer er der skabt debat om bevaringen af de gamle bydele og et grundlag at arbejde videre på henimod den bevaringsplan for København, som Borgerrepræsentationen inden længe må lade udarbejde.

Udarbejdelsen af en bevaringsplan indledes altid med grundige undersøgelser i den by, planen skal omhandle. Hver enkelt bygning gennemgås, for at alle spor, der kan fortælle noget om husenes alder og historie, kan blive noteret ned. Ejendommene bliver gennemfotograferet til brug for de historiske undersøgelser, der finder sted på museet og i arkiverne. Bebyggelsen i købstaden vurderes ud fra historisk-arkitektoniske synspunkter for at fastslå, hvor stor koncentrationen af bevaringsværdig bebyggelse er. Herefter fastlægges et „bevaringsområde“, der kan omfatte både god og dårlig bebyggelse, men hvor antallet af værdifulde bygninger er i overvægt, eller hvor områdets vigtigste ejendomme er bevaringsværdige. I arkiverne gennemgås et betydeligt historisk materiale, så husenes opførelsesår og tidspunktet for væsentlige bygningsændringer kan blive registreret. Denne viden er nødvendig, idet man herved får et sikkert udgangspunkt, når husene skal restaureres. Samtidig giver arkiv-undersøgelserne væsentlige bidrag til byernes almindelige historie.

Fig. 1. Helsingør. Omslaget til „Historiske Huse i Helsingør“, som Nationalmuseet udsendte i 1973. Ca. 500 ejendomme er blevet belagt med bevarende klausuler. Helsingør er i dag en af de mest bevaringsinteresserede kommuner i Danmark, og byen vil i de kommende år investere betydelige beløb i bevaring.

Foruden registranten over de bevaringsværdige bygninger omfatter bevaringsplanen afsnit, hvor byens almindelige fysiske planlægning sættes i relation til bevaringsplanlægningen. Endvidere er der råd og vejledning til hver enkelt husejer om, hvordan istandsættelsesarbejder bør gribes an i fremtiden. Endelig påpeges hvilke uheldige ombygninger, der tidligere er foretaget på ejendommene. Alle bevaringsplanerne er forsynet med kort, der viser omfanget af den bevaringsværdige bebyggelse i bevaringsområdet.

Når en bevaringsplan foreligger, er det blevet sædvane, at byrådene sender et eksemplar af planen til husejerne. Men bevaringsplanen alene sikrer ikke et godt bygningsmiljø, men kan kun være vejledende for husejerne. Det er nødvendigt, at kommunalbestyrelserne lader Landsbyggelovens bevaringsbestemmelser (§ 43)

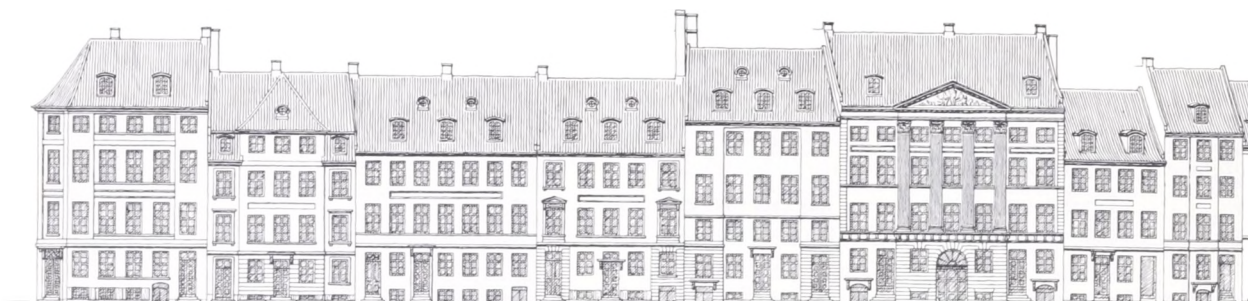

Fig. 2. København. I 1971 udsendte Nationalmuseet en fortegnelse over »Historiske Huse i det gamle København«. Registranten omfatter 1222 forhuse, som museet anser for at være bevaringsværdige. Bogen er forsynet med plancher, der viser, hvordan man på grundlag af arkivstudier er i stand til at rekonstruere en husrækkes oprindelige facader. Denne tegning viser en del af »Strøget«, øverst en opmåling Amagertorv 1-33, som forholdene er i dag, nederst en rekonstruktionstegning af samme facader, som de så ud ved opførelsen i 1790'erne. Tegnet af Jens Chr. Varming.

tinglyse på hver enkelt ejendom. Når det er sket, er enhver bygningsforandring ulovlig, hvis ikke byrådet forud har givet sin godkendelse. Ved almindelig byggesagsbehandling skal byrådet godkende alle tekniske detaljer såsom afløb, lofthøjder, brandsikring etc., men når tinglysningen er gennemført, skal også den rent æstetiske udformning af husenes ydre godkendes. Hertil benyttes bevaringsplanen. Når en byggesag indsendes til byrådet, kan man i bevaringsplanen få oplysning om, hvordan opgaven skal gribes an, så miljøet ikke forringes ved valg af forkerte løsninger. Planen er med andre ord en hjælp i den daglige bygningsadministration i kommunen. For at opnå det størst mulige udbytte af planen,

fungerer Nationalmuseet desuden i flere byer som konsulent i byggesager eller er ligefrem fast tilknyttet byernes ejendomsudvalg. Museets virksomhed på dette område er rådgivende, da byrådet er besluttede myndighed. Samarbejdet mellem museet og byerne er forbilledligt, og i næsten alle sager følges Nationalmuseets indstillinger.

Borgerne har ret til at klage både over tinglysningen og de afgørelser, som byrådene træffer i de konkrete byggesager. Klagerne skal sendes til reguleringskommissionen, der sorterer under landsretten, men i intet tilfælde, hvor Nationalmuseet og Bygningssynet har været indblandet, har husejerne fået medhold. Som regel er der 10-15 husejere, der benytter sig af retten til at klage. Det er oftest ejere af ikke-bevaringsværdige huse eller ubebyggede grunde, der ikke kan se det rimelige i, at deres ejendom belægges med bevarende klausuler. Klagerne bliver afvist, fordi man lægger vægt på, at fremtidig bebyggelse på disse grunde underkastes samme regulering som eksisterende bebyggelse. Bevaringsplanen søger nemlig ikke at fastlåse en situation. Tværtimod. I de fleste byer findes skæmmen-

de og uharmonisk bebyggelse eller huse, der er så nedslidte, at de ikke kan restaureres. Denne bebyggelse ser man meget gerne fjernet og erstattet med tidssvarende huse, men det må være et krav, at det nye tilpasses den øvrige bebyggelse på stedet.

Siden 1960, da Landsbyggeloven trådte i kraft, er mellem 5.000 og 6.000 ejendomme i de danske byer blevet belagt med bevarende tinglysninger, og flere tusinde vil komme til i de næste par år. Til sammenligning kan oplyses, at knapt 3.000 ejendomme er bygningsfredet. Forskellen på bygningsfredede ejendomme og tinglyste er den, at mens bygningsfredningen forvaltes af staten gennem Det særlige Bygningssyn, så udgår initiativet til tinglysning fra kommunerne, og det er byrådene selv, der administrerer loven. Ved tinglysning kan man ligefrem tale om „kommunal fredning“, da staten ikke kan blande sig i disse sager.

Når en bevaringsplan er udarbejdet, og tinglysningen skal gennemføres, stiller byernes borgere sig oftest skeptiske eller afvisende. De føler det som indgreb i den private ejendomsret, og de vægrer sig ved

„at skulle bede om lov til at male deres hus i en anden farve“. Modstanden mod tinglysning er forståelig, men den ophører dog som regel, når det går op for borgerne, at den udvidede sagsbehandling af deres byggeproblemer i praksis fungerer som en slags gratis arkitekthjælp, der ofte resulterer i billigere og enklere løsninger, end de oprindeligt havde forestillet sig. Da de samtidig må erkende, at deres bolig- og bygningsmiljø bliver bedre, så vender stemningen fra modvilje til positivt samarbejde mellem borger og bygningsmyndighed.

I enhver by findes borgere, som ikke ønsker at indordne sig under krav, samfundet må stille ud fra en helhedsbetragtning. Det medfører kraftige udfald fra disse borgeres side, når bygningsmyndigheden må kræve, at ulovligt foretagne ændringer retableres. I enkelte tilfælde har det været nødvendigt at rejse tiltale mod bygherrer, som har bygget nyt eller ændret den bestående bebyggelse i strid med herskende tradition eller ved at anvende materialer, som ikke er i overensstemmelse med det øvrige bygningsmiljø. Disse sager er dog sjældne. Langt vanskeligere er de byggesager, hvor kommu-

SVANEKE KØBSTAD 1969

Oversigt over bevaringsområdet
Nationalmuseet marts 1969 mål 1:2000

- særligt bevaringsværdige bygninger
- øvrigt bygninger i området

nen stiller husejere over for krav, der medfører betydelige ekstraudgifter. Det forekommer, når husejere vil udskifte tegltage med eternittage, eller brøstfældige bindingsværksfacader ønskes erstattet med gasbeton. I begge tilfælde vil kommuner med en bevaringsplan kræve tegl på taget og bindingsværk i facaden af hensyn til helheden. For borgerne kan sådanne krav være økonomisk belastende, da kommunerne ifølge loven ingen pligt har til at yde erstatning eller bidrage med tilskud. De udgifter, tinglysningen medfører, hviler alene på husejerne. Det er en mangel ved loven, men dette forhold har sikkert medvirket til, at kommunerne har taget de bevarende tinglysninger i anvendelse i så stor udstrækning, som det er tilfældet. Dette økonomiske problem har man i de fleste byer løst ved at oprette bevaringsfunds, der kan bistå ejerne med tilskud eller lavt forrentede lån, der indgår som prioritet i ejendommen og forfalder ved ejerskifte.

Landsbyggeloven er en lov, der især omhandler de krav, der skal stilles til nybyggeri. Derfor kan en kommune ikke hindre en borger i at rive sit beboelseshus ned og opføre et nyt i stedet, selv om ejendommen er tinglyst. Ganske vist kan kommunen tage byplanloven i anvendelse og overtage ejendommen, men det er sjældent nødvendigt. Landsbyggeloven bestemmer nemlig, at byrådet kan stille krav til det nye byggeris udformning, og som regel lykkes det at få ejerne til frivilligt at opgive nedrivningsplanerne. I Ebeltoft blev dog en gammel, fin gård for nogle år siden nedrevet til fundamentene, og en tro kopi af den gamle gård opført i stedet. Men disse sager er heldigvis meget sjældne.

Fig. 3. Svaneke. Svaneke var en af de første byer i Danmark, der så betydningen af en effektiv miljøbevaring. Kommunen var banebrydende, da byrådet i begyndelsen af 1960'erne lod næsten samtlige ejendomme i byen tinglyse. I 1969 udarbejdede Nationalmuseet en bevaringsplan for Svaneke og her bringes et kort over bevaringsområdet, hvor de tinglyste huse er angivet med sort.

Almindeligvis volder byggesager på tinglyste ejendomme ikke større problemer. De fleste husejere sætter en ære i at vedligeholde deres bygninger i overensstemmelse med den stedlige tradition. Det hænder dog, at husejere i rådvildhed ønsker at forsyne deres fine bindingsværksfacader med termoruder eller moderne døre, der rettelig hører hjemme i nye parcelhuskvarterer. I sådanne sager gives altid afslag på deres anmodning om byggetilladelse. Ligeledes er eternit – eller anden form for pladetage – bandlyst i byer med bevaringsplaner. Vanskeligere er det at fastholde skorstenspiberne, efterhånden som fjernvarme indføres. Ofte lykkes det dog at overtale husejerne til at anvende de overflødige skorstene til ventilation, rørføring eller tilslutning til pejs. Antallet af byggesager i bevaringsområderne udgør årlig 5–10 % af de tinglyste ejendomme.

Det er i sidste øjeblik, at miljø- og bevaringsplanlægningen er kommet i gang i Danmark, men endnu findes byer, hvor de gamle købstadskerner er af en sådan karakter, at de må bevares fremover. Af landets ca. 85 købstæder fortjener 40 en bevaringsplan, hvoraf indtil nu en lille snes har gennemført bevarende tinglysninger. Hertil kommer, at et meget stort antal landsbyer har behov for bevaringsplaner. Både i by og på land haster det. Hvis den økonomiske udvikling i samfundet fortsætter som i de sidste 10–15 år, må man frygte, at det vil være for sent om ganske få år. At det haster med denne planlægning, kan man bl. a. se i vore nabolande, hvor man ikke har de samme lovgivningsmæssige muligheder for miljøbevaring som i Danmark. I Sverige, Norge og Finland ser bevaringsinteresserede med misundelse på den danske bevaringsplanlægning, fordi byerne i de lande ødelægges ved opførelse af betonhuse og ved gadeudvidelser, der skal skaffe plads til kontorer og parkeringsanlæg i de gamle bykerner. Samme udvikling må man forudse i de danske byer, der ikke i tide gør sig deres stilling til planlægningen klar.

Fig. 4. Rønne. I Erichsens Gård i Laxegade, Rønne, traf Holger Drachmann sin første kone Vilhelmine Erichsen. Gården er naturligvis bygningsfredet, men samtidig tinglyst efter Landsbyggeloens § 43. Rønne fik sin bevaringsplan i 1967, og kort efter blev 610 ejendomme pålagt bevaringsklausuler. Robert Egevang fot. 1974.

Den miljøbevarende planlægning sigter mod at bevare gammel dansk bygningskultur for eftertiden. Samme mål har den statslige bygningsfredning, men hvor der her er tale om vigtige monumenter af stor værdi, søger bevaringsplanlægningen at bevare og styrke helstøbte bygningsmiljøer. Herved opnår man samtidig at opretholde byernes gamle struktur med det gamle vejforløb, torvene og slipperne. Husene bevarer deres menneskelige størrelser, og gadenettet forbliver let fatteligt og forståeligt for byens borgere og for fremmede. Vigtigst er det måske, at der med miljøbevaringen er tilføjet dansk bygningsbevaring noget fundamentalt nyt. Læser man „Fortegnelsen over Fredede Bygninger i Danmark“ igennem, vil

man opdage, at størstedelen af fredningerne vedrører bygninger, som borgere fra de højere sociale lag har udformet dem gennem de sidste 4–500 år. Det er adelens og det finere borgerskabs huse, der er fredet i klasse A og B, og det er med den nugældende bygningsfredningslov alene deres bygninger, der med sikkerhed vil blive bevaret for eftertiden som eksempler på fortidens bygningskultur. Uden for København er det sjældent, at man freder håndværkernes eller det lavere borgerskabs huse. Det er for så vidt forståeligt nok, for ser man på det enkelte hus i en købstad, kan man næppe påstå, at det „i historisk eller arkitektonisk henseende er af væsentlig betydning for nationen“. Det er oftest enkle og beskedent udstyrede huse, uden særlig egen værdi, men når de ligger gavl ved gavl, forholder sagen sig helt anderledes. Så er det monumenter over 1700- og 1800-årenes danske bykultur. Byer som Svaneke, Ebeltoft og Ribe er med deres enkle og

Fig. 5. Ebeltoft. I få byer er det middelalderlige vejforløb så overskueligt som i Ebeltoft. Nordfra løber Adelgade ned til torvet foran det gamle rådhus, hvor gaden deler sig i en Overgade og en Nedergade. Billedet er fra Overgade med udsigt til Rådhuset. Ebeltoft fik sin bevaringsplan i 1970, og ca. 200 ejendomme er tinglyste. Niels Elswing fot. 1963.

prunkløse huse enestående monumenter. Det er indlysende, at turister i stort tal søger til disse og lignende byer, men også købstædernes egne indbyggere nyder godt af de fine miljøer. Hvad de gamle huse må mangle af moderne bekvemmeligheder, opvejes som regel af tiltalende udenomsarealer, f. eks. i form af dybe haver.

En bevaringsplan kan ikke stå alene. Det nytter ikke at bevare en by, hvis ikke byen i øvrigt fungerer, og man opnår ikke et menneskeværdigt miljø ved blot at bevare de gamle, historiske huse. Hvis man bevarer uden hensyn til byens funktion, har man blot opnået at skabe en „museumsby“, som hurtigt vil dø. Bevaringsplanerne må indarbejdes i en bys øvrige planlægning, såsom trafikplanlægning. Fejlen i mange byer har indtil for nylig været, at man har planlagt på en sådan måde, at miljøpleje og bevaring ikke er blevet tilgodeset i tilstrækkeligt omfang. Resultatet heraf ser man i dag i flere byer. De er ikke et be-

søg værd, og de virker kedelige på indbyggerne, de er uden identitet, de er ligegyldige.

Nationalmuseet tager sig ikke af byplanlægning, det er der særligt uddannede folk til. Men med bevaringsplanerne er det lykkedes museet at sætte sit præg på planlægningen af vore byer, samtidig med at Nationalmuseets traditionelle interesser på dette område er blevet videreført.

Det er ikke mere end et halvt århundrede siden, at dr. Vilhelm Lorenzen og museumsinspektør Hugo Matthiessen fra Nationalmuseet forsøgte at vække befolkningens interesse for de miljøer, de levede og færdedes i. De skrev adskillige

Fig. 6. Næstved. Blandt de byer, Hugo Matthiessen ofrede særlig opmærksomhed, var Næstved. Som det var tilfældet i de fleste købstæder, var Næstved i begyndelsen af dette århundrede en vidunderlig by af høj bygningskulturel standard. Siden da er det gået sørgeligt tilbage. Billedet fra 1914 viser Bredestræde med Sct. Peders kirke i baggrunden. Bygningerne i strædet er nu forsvundet, og arealet udlagt til parkering. Nationalmuseet fot.

bøger om købstædernes historiske huse, og Hugo Matthiessen rejste land og rige rundt og fotograferede i byerne. Hans billeder er i dag en uvurderlig skat, men desværre er mange af de huse, han optog på pladerne, nu nedrevet. Trods en ihærdig indsats lykkedes det ikke dengang at få gennemført love, der kunne sikre bevaringen af de gamle købstadsmiljøer. Derimod havde de held til at få rigsdagen til at vedtage Bygningsfredningsloven af 1918, hvorefter man kunne frede bygninger i klasse A eller B. Herved sikredes slotte, herregårde, rytterskoler, milde stiftelser, byporte og fine borgerhuse, men miljøbevaring ville ingen høre tale om. Skade at det gik sådan. Tænk om

byer som Randers, Ålborg, Århus, Slagelse, Næstved og Odense havde haft deres gamle bykerner i behold. Man skal ikke længere tilbage i tiden end til omkring 1920 for at finde disse byer intakte og uspolerede. Men dr. Lorenzens og Hugo Matthiessens arbejde i byerne var alligevel banebrydende. De fik indflydelse på byplanlovgivningen, og uden deres indsats er det ikke sikkert, at Landsbyggeoven og den nye saneringslovgivning, der i høj grad beskæftiger sig med bevarende saneringer, i så stor udstrækning havde taget hensyn til bevarende miljøplanlægning.

Men nu har vi de love, og der er blevet gjort flittigt brug af dem. Bevaringsplanlægningen er kommet for at blive. Interessen i befolkningen for disse problemer har aldrig været så stor som i dag. Alligevel kan man frygte for, at lovgivningen ikke er tilstrækkelig. Indtil nu er det kun de byer, som har haft et fornuftigt og fremsynet styre, som har benyttet sig af tilbudet om at investere i bevaring af

*Fig. 7. Mariager. Mariager var den første købstad, der fik udarbejdet en bevaringsplan. Huse-
ne er ikke tinglyste efter Landsbyggeloven, men sikret for fremtiden ved en bevarende byplan-
vedtægt. Billedet er taget i Østergade, og i bag-
grunden ses det gamle rådhus. Nationalmuseet
fot. 1961.*

gode bygningsmiljøer. Lovene er som før nævnt indrettet på en sådan måde, at det praktisk talt er overladt til kommunerne selv at afgøre, om de ønsker at bevare et godt købstadsmiljø. Staten kan ikke blande sig heri. Det har medført, at flere kommunalbestyrelser – mere eller mindre bevidst – er vejet uden om en bevarende planlægning, for at kræfternes frie spil kunne råde. Flere eksempler på sådanne byer kunne nævnes, men det skal dog undlades her. Det kan imidlertid ikke være rimeligt eller ønskeligt, at en kommunalbestyrelse – under påberåbelse af „udviklingens krav“ – undlader at sikre deres byer mod ødelæggelse. Kultur- og Miljøministeriet må derfor nu gøre status over de opnåede resultater og samtidig gøre sig klart, at man næppe når meget længere med den nuværende lovgivning. Udfaldet af disse overvejelser må blive, at kommunerne gøres pligtige til at gennemføre bevarende miljøplanlægning, ligesom de er pligtige til at udarbejde dispositions- og byplaner. Det vil ikke kræve nogen større omlægning af de eksiste-

rende love. Man kunne f. eks. indarbejde miljøbevaringen i Bygningsfredningsloven, som netop nu er under revision. Herved ville ikke alene et gammelt ønske blive opfyldt, men bygningsfredningen og miljøbevaringen ville bedre kunne koordineres, end det nu er tilfældet. Det er naturligvis en forudsætning, at Statens Kommitterede i Byplansager får et ord at skulle have sagt ved udlægningen af bevaringsområder, så tilpasning til den øvrige byplanlægning kan finde sted. Men det er et rent administrativt spørgsmål, som ikke kan volde større problemer, da der allerede fra Hugo Matthiessens dage har været et fortrinligt samarbejde mellem Nationalmuseet, Det særlige Bygningssyn og Statens Kommitterede i Byplansager.

Gravene ved Dragsholm

Fra jægere til bønder for 6000 år siden

Af ERIK BRINCH PETERSEN

I Nationalmuseets Arbejdsmark 1973 omtaltes kort under overskriften „Dobbeltgraven fra Dragsholm“ en ny og særpræget grav fra den ældre stenalder. Det var en alder, som i hvert fald dengang forekom mest sandsynlig. Men på det tidspunkt, da manuskriptet skulle afleveres, var der lige blevet afdækket endnu en grav med et helt andet udstyr på samme lokalitet. Derfor var der en vis usikkerhed med hensyn til dateringen, og den endelige løsning blev udsat til denne årgang. – Rent bortset fra, at endelige løsninger inden for arkæologien har en varighed af fem til ti år ifølge forfatteren Tom Kristensen (Rejse i Italien), så skal dette dog ikke afholde os fra at forsøge en vurdering af to grave, som på alle punkter er overraskende og uden paralleller i det kendte fundstof.

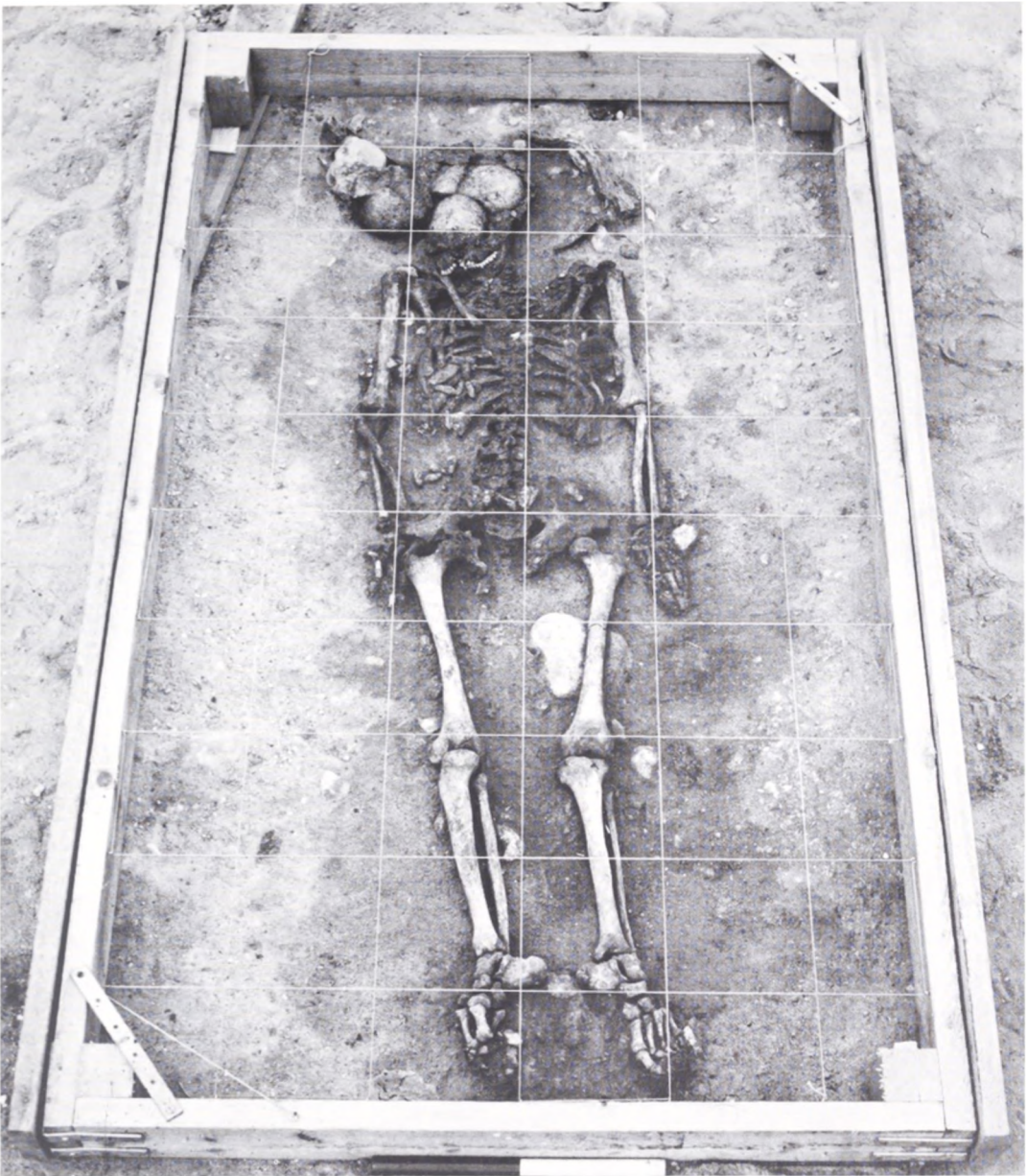
Efter at amatørarkæologen Erling Pedersen i Fårevejle havde meddelt Nationalmuseet, at han på en højning på marken nær Dragsholm Slot i Ods herred havde lokaliseret en grav, foretog Nationalmuseets 1. afdeling i marts-april og igen i august-september måned (efter at gods ejer C. F. Böttger havde fået sin byg ind) en undersøgelse af lokaliteten. I første omgang drejede det sig om at redde graven, der var kommet til syne under pløjningen. I anden omgang skulle der foretages en mere grundig undersøgelse af højningen. Der var faktisk en mulighed for flere grave, idet Erling Pedersen, den dag, da han fandt dobbeltgraven, også havde opsamlet en overarmsknogle, der måtte stamme fra et tredje individ. Ligeledes vidste vi fra optegnelser i Nationalmuseets arkiver, at der ved flere lejligheder var fundet et stort antal flintredskaber såsom skiveøkser og skrabere samme sted. Der kunne således også væ-

re tale om en Ertebølle-boplads på højningen. Og det skal med det samme anføres, at nok fandt vi endnu en grav, blot var det ikke her, den ekstra overarmsknogle hørte til, og resterne af en skaldyngge blev ligeledes undersøgt, men heller ikke her gik puslespillet op, som det kan ses af det følgende.

Omkring Dragsholm Slot findes i dag dyrkede marker, men i stenalderen gik her en fladvandet fjordarm ind, muligvis med en forbindelse ved Drags Mølle til den nu tørlagte Lammefjord. Den omtalte højning, der ligger sydvest for slottet, tæt ved afvandingskanalen, viste sig ved vor undersøgelse at have været en lille holm i stenalderfjorden. Toppen af højningen ligger i dag ca. 4¹/₂ m over havets overflade (fig. 2).

Begge grave fandtes på sydsiden af toppen, i en afstand af blot to meter fra hinanden (fig. 2). Så det vil selvfølgelig undre en og anden, at vi måtte grave 11 grøfter à én meters bredde og af en samlet længde på i alt 274 m, førend den nye grav, grav II, kunne lokaliseres. At det tilmed skete blot tre timer, førend udgravningen skulle lukkes, er jo helt i overensstemmelse med andre arkæologiske pragtfund.

Da grav I, dobbeltgraven, blev fundet, fordi ploven havde bragt dele af skeletterne frem, var der her ingen mulighed for at gøre iagttagelser om nedgravningen og den dækkende gravfyld. Anderledes med grav II, hvor graven fremtrådte som en oval nedgravning med spredte sten i fylden (fig. 7). I samme fyld fandtes også de sidste rester af en skaldyngge, der oprindeligt må have dækket en større del af holmen, og ned igennem hvilken grav II og vist nok også grav I har været anlagt. Denne skaldyngge, som kun blev fun-

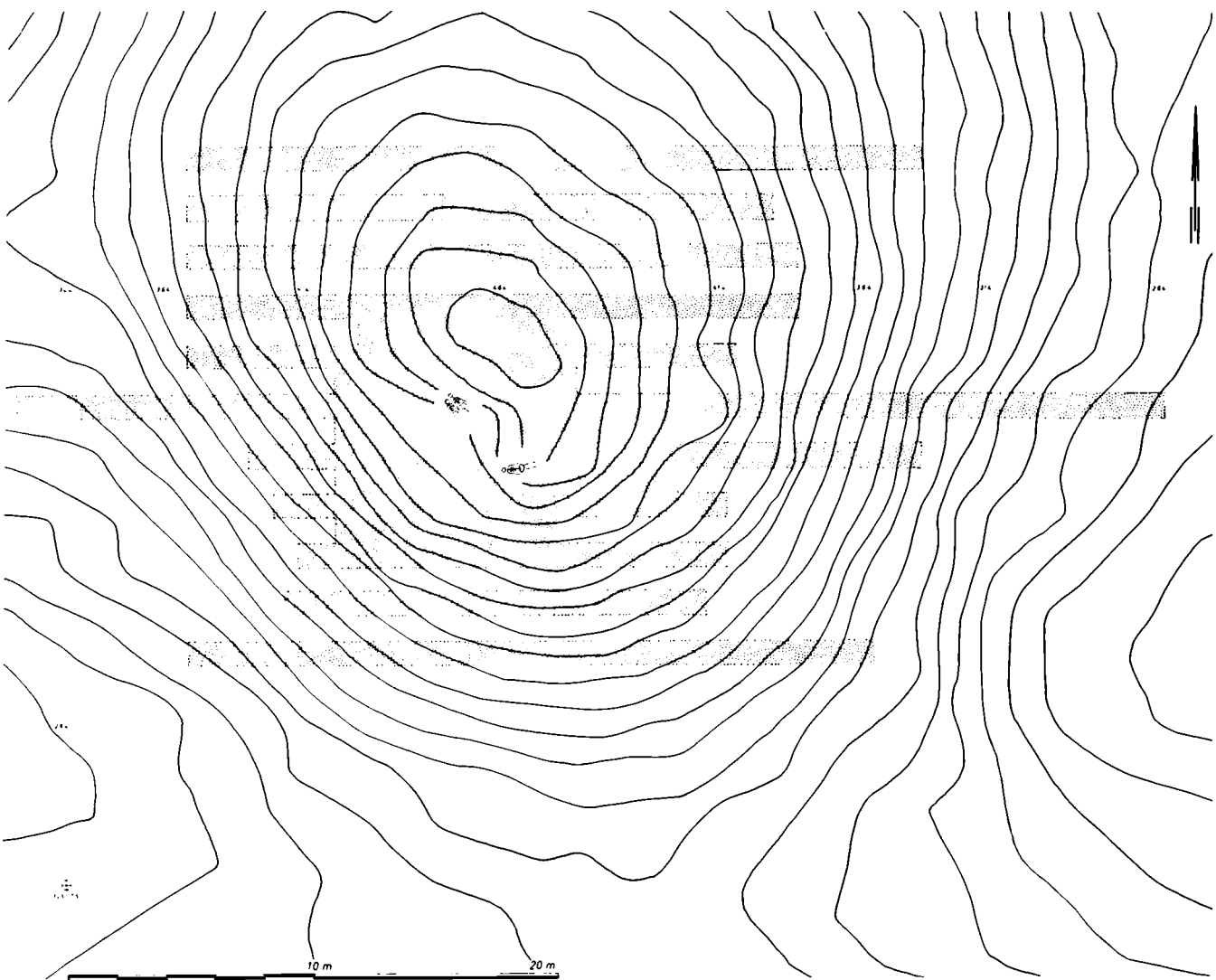
Fig. 1. Grav II ved Dragsholm under udgravningen. Rammen og nettet tjener udgravningstekniske formål.

det her og i omlejret position, indeholdt de sædvanlige rester af skaldyr som østers, hjertemusling, blåmusling, strandsnegl og dværgkonk foruden nogle knogler, hvoraf flere var marvspaltede. Da disse knogler repræsenterer arter som hornfisk, kronhjort og rådyr, foruden tamdyrene hund, ko, svin og får, så betyder det, at en del af den oprindelige skaldynges er fra yngre stenalder. At dømme efter de flintredskaber, som vi i stort tal opsamlede fra grøfterne, kan det dog ikke udelukkes, at denne skaldynges kan gå tilbage til Erte-

bølletiden, til ældre stenalders afslutning. Men det betyder også, at det ikke er muligt at afgøre, om gravene er anlagt på selve bopladsen samtidig med bebyggelsen, eller om man til andre tider har benyttet holmen som en lille gravplads.

I grav I lå to skeletter, begge kvinder (fig. 3). Den ene var blot 18 år ved gravlæggelsen, mens den anden var en midaldrende kvinde på 40 til 50 år. De grav-

Fig. 2. Højningen med gravenes placering og det undersøgte område (mørk raster).

lagte lå tæt sammen, skulder ved skulder og med hovederne mod nordvest. Den ældre kvinde lå udstrakt på ryggen med armene ned langs siden af kroppen, mens den unge kvinde lå i sovestilling med benene let bøjede og med venstre hånd hvilende på det venstre lår. Den højre arm og lårben var forstyrret ved pløjningen. Da begge skeletter lå nede i en grube, med hovederne og benene højest, har ploven også skåret fødderne væk samt ødelagt kranierne. Men disse er i øjeblikket ved at blive samlet på Anatomisk Institut i København.

Selve graven var markeret af et rødt okkerlag, der især var kraftigt oppe i ho-

vedenden, men som i øvrigt lå såvel over som under begge skeletter (fig. 9).

Der er intet på skeletterne, som tyder på nogen voldelig dødsårsag, så om baggrunden for denne dobbeltbegravelse kan vi blot gisne. At den ældre kvinde ikke var umærket af sine 40–50 år, kan ses dels på tænderne, der er stærkt nedslidte, dels på rygsøjlen, hvor gigten har sat sine spor.

Begge de gravlagte kvinder var veludstyrede med smykker, eller skal vi sige pynt på dragten, hvorimod det øvrige gravudstyr var ret sparsomt bestående af en enkelt tværpil af flint samt en benpren. Begge stykker fandtes i gravens hovedende og hører snarest til den ældre kvinde (fig. 9). Den unge kvinde har

Fig. 3. Dobbeltgraven (grav 1) fra Dragsholm. Vi forsøgte at tage graven op på en gang, men forsøget mislykkedes.

på maven båret en fint ornamenteret bendolk (fig. 10). Og hun har endvidere over lænden båret et bånd af tandperler på godt 50 stykker, men da den ene ende af båndet var lidt ødelagt ved pløjningen, har der nok været et par stykker til. Disse tandperler har hængt i en ubrudt række, den ene ved siden af den anden, og hver perle må have været fastgjort direkte på dragten.

Den ældre kvinde var endnu rigere udsmykket med tandperler (fig. 9). På den højre overarm har hun båret et smykke bestående af tre lange fortænder fra vildsvinet. Ved det højre bryst og skulder lå otte tandperler, der kan have hørt sammen til en halskæde. Og omkring bækkenet lå godt 75 tandperler, der har udgjort et særpræget mavebælte (fig. 4-5). Foran på maven har hun kun båret perlerne på den venstre side, ingen på den højre, mens tandperlerne fortsætter i en lang række tværs over bagdelen. Alle disse perler har været delt op i klaser med tre til fire perler i hver klase, og efter den måde perlerne lå på, må vi sikkert forestille os, at disse klaser har været fastgjort direkte på dragten.

I alt blev der fundet 144 tandperler

foruden de tre lange dannet af vildsvinets fortænder. Til langt de fleste af disse tandperler er benyttet kronhjortens fortænder, hvor roden først er blevet skåret til på to sider og derefter gennemboret. Til de to kvinders tandperlesmykker har der været taget tænder fra mindst 43 kronhorte, hvortil kommer, at yderligere tre tandperler er dannet af elsdyrfortænder, mens en sidste stammer fra en tamko. De enkelte tandperler er ikke anbragt tilfældigt i rækken, men ordnet efter størrelse, idet de store tænder har siddet sammen i midten af begge lændesmykker, mens de mindste har udgjort afslutningerne af disse.

Om vi med denne grav og med denne beskrivelse har fået et vist indtryk af kvindemoden for 6.000 år siden er vanskeligt at afgøre, da, som tidligere anført, noget tilsvarende ikke før er set. Derfor kan vi heller ikke vide, om udstyret her har været specielt for netop disse to kvinder, eller om det var det almindelige kvindeudstyr. Men en markant forskel er der dog, når vi nu vender os til den anden grav, til mandsgraven.

På fig. 2 er denne gravs placering angivet i forhold til dobbeltgraven, og heraf fremgår det også, at skelettets orientering er næsten ret vest-øst med hovedet mod vest. Den gravlagte ligger udstrakt på ryggen med armene ned langs siden af kroppen, og kun kraniet, der er trykket sammen, er faldet lidt ned fra sin oprindelige position (fig. 1). Alderen på den gravlagte har været omkring 20 år, og heller ikke her var der noget, der tydede på en voldelig død. Af statur har han været spinkel, men trods alt lidt større end de to kvinder, som ikke i levende live har målt over 165 cm i højden.

Det er muligt, at mandsgraven har været markeret over jorden, idet der bag ved hovedet var stukket en hjortetak-spids ned, og bagenden af denne hjortetak ra-

Fig. 4. Det ene af kvindeskeletterne fra grav I. Omkring bækkenet ses en række tandperler, der i klaser på tre og tre oprindelig har været påsyet dragten.

Fig. 5. Samme skelet som ovenstående billede. Bækkenet er fjernet og herunder ses ca. tres tandperler, også disse hæftet sammen i klaser.

Fig. 6. Udtægning af menneskefigur fra ornamenteret hjortetakse fundet i Jorløse Mose, Vestsjælland. De kommalignende streger over maven kunne godt angive en række tandperler.

gede op igennem gravfylden til toppen af graven, hvor enden i nyere tid er blevet slået over af plogen.

Mandens gravudstyr er noget mere varieret end kvindernes. Ikke blot har han fået sine smykker med, og det betyder selvfølgelig, at han ligeledes har været gravlagt i sin dragt, men også flere af hans redskaber har fulgt ham i graven. At han yderligere har fået mad med, vidner et enkelt lerkar om, der stod ved siden af kraniet (fig. 8). På den anden side af hovedet ligger et lille udstyr bestående af nogle flintflækker, en ildslagningssten, også af flint, samt tre tværpile foruden en benpren eller et større sammensat benredskab. Andre seks tværpile ligger mellem afdødes ben, og disse pile har sikkert været nedlagt skæftede. Af buen var der ingen spor. En bendolk ligger ved den venstre underarm, og man fristes til at sige, at han var en af dem, der havde dolken i ærmet. Mellem den venstre overarm og brystkassen sidder en stridsøkse stukket eller hugget skråt ned i sandet under graven. Samme økse var i øvrigt så mør, at den del af nakken, der nu mangler, blev skåret over, førend vi op-

Fig. 7. Omridset af grav II, hvor den let stenfyldte nedgravning træder frem på baggrund af den lyse undergrund.

dagede, at dette noget virkelig var en økse (fig. 13).

I modsætning til kvindernes smykker bestod mandens ikke af dyretænder, men derimod af ravperler, i alt ca. 52 stykker fordelt på fem forskellige smykker. Et lille halssmykke bestående af fem til seks ravperler, hvoraf et par perler er

Fig. 8. Grav II med mandsskelettet. Bortset fra at kraniet er fladtrykt, er skelettet velbevaret.

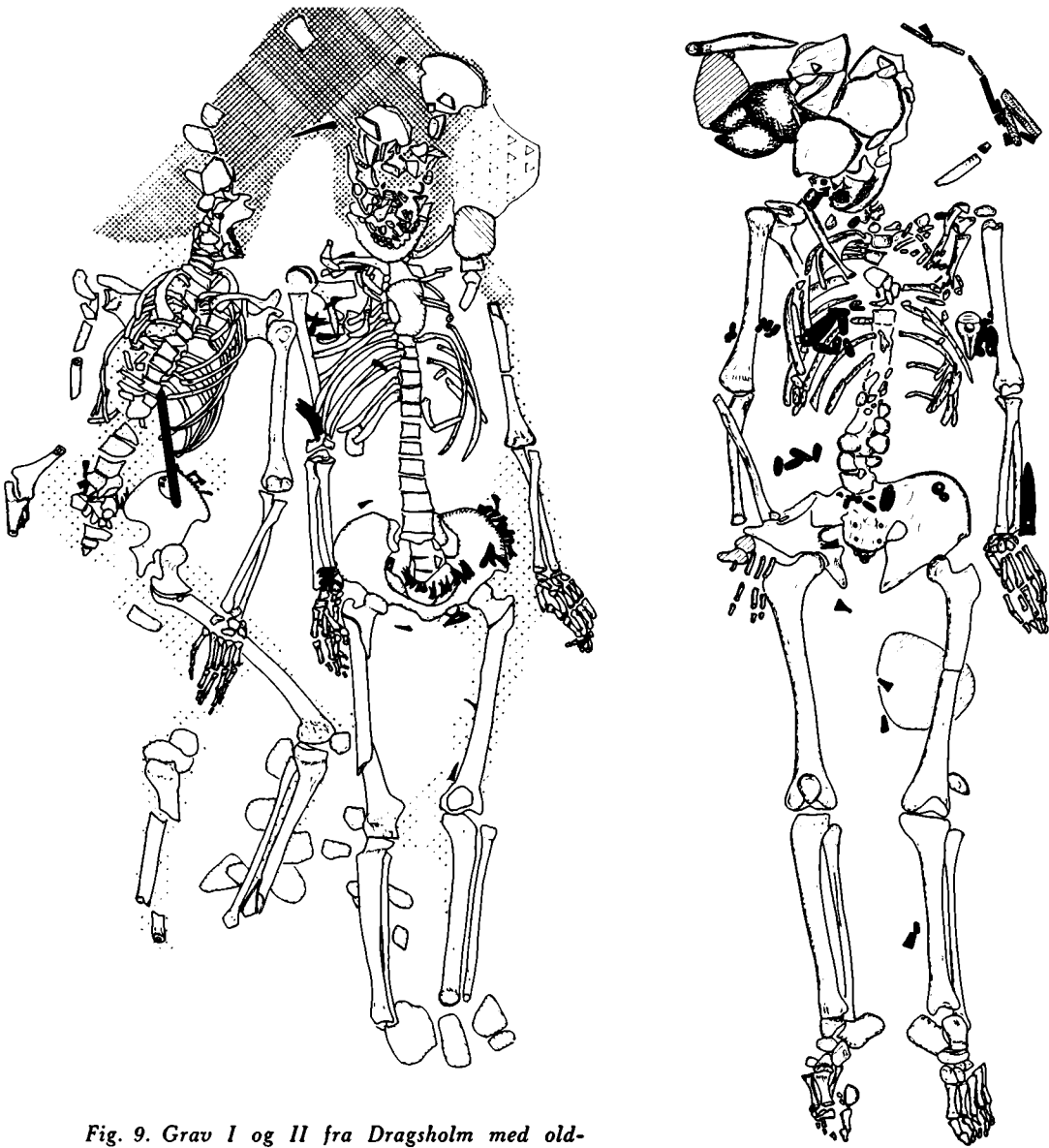

Fig. 9. Grav I og II fra Dragsholm med oldsagernes placering.

skjult af underkæben på billederne, kan have været båret som en kæde, mens de øvrige smykker igen må have været fastgjort direkte på dragten (fig. 9). På begge overarme har han båret et smykke bestående af flere ravperler, men disse har kun været fastgjort foran på ærmet. På brystet findes et smykke bestående af seks meget store ravperler (fig. 11). Endelig ligger tværs over bækkenet flere ravperler, i nogle tilfælde med små skiveformede perler som mellemstykker mellem større dråbeformede typer.

Af de to grave er mandsgraven den letteste at datere ud fra gravgodset. Såvel ravperlerne (fig. 11–12) som strids-

øksten (fig. 13) hører hjemme inden for begyndelsen af yngre stenalder, den tidlige neolitiske periode. Hertil kommer så lerkarret (fig. 13), der ud fra sin form mere nøjagtigt daterer denne grav til periode A af tidlig neolitikum.

Da de to grave ligger så tæt ved siden af hinanden og i øvrigt viser samme gravtype, ville det selvfølgelig være mest fornuftigt at regne med, at de også måtte være samtidige. Men begge grave er nu blevet kulstof-14 dateret, idet vi ofrede skeletternes ribben for at få en sikker datering. Og nu viser det sig, at dobbeltgraven er ældst, med en placering i kalenderår omkring 4000 f. Kr., mens

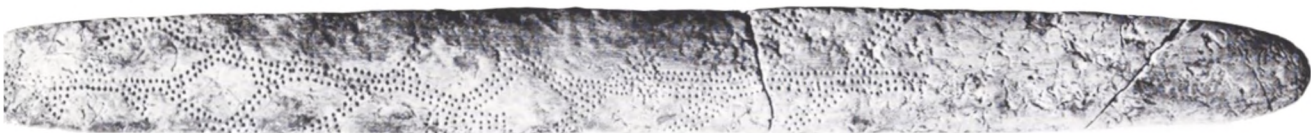

Fig. 10. Forsiden af den ornamenterede bendolk båret af den unge kvinde fra dobbeltgraven. Længde 20 cm.

Fig. 11. De seks ravperler fundet på brystet af manden, grav II. 2 : 3.

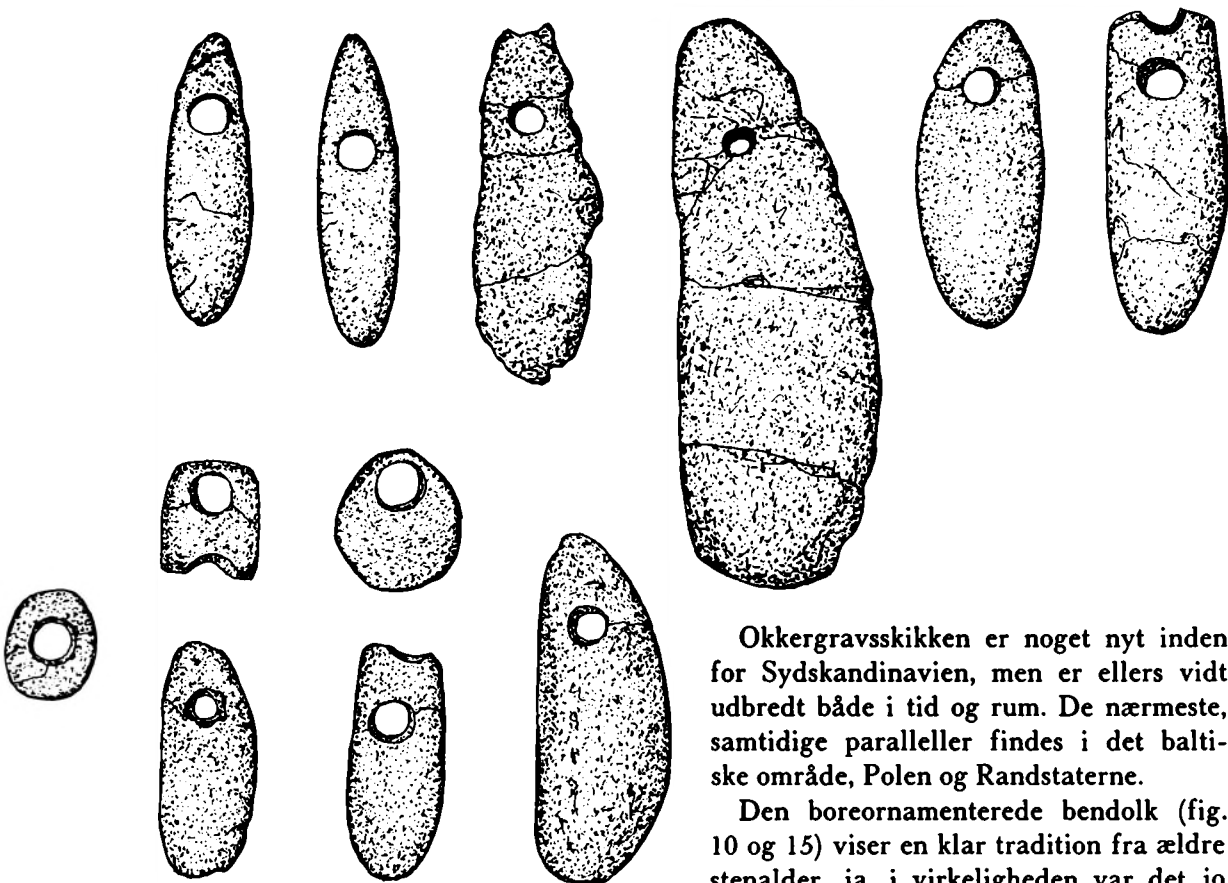

Fig. 12. Et udvalg af de øvrige ravperler fra mandsgraven. 2 : 3.

mandsgraven ligger lidt senere, omkring 3650 f. Kr. Ganske vist er der en vis fejlmargen ved kulstof-14 dateringer, men tidsforskellen mellem de to grave er dog så stor, at der ikke kan være tale om samtidige gravlægninger. Begge ligger dog stadigvæk inden for tidlig neolitikum, og hvor dobbeltgraven nu viser den ældste neolitiske grav fra Sydsandinavien.

Forsøger vi nu at placere de to grave fra Dragsholm i forhold til det, vi ellers ved om denne tidlige neolitiske periode, så stiller vore grave faktisk flere problemer, end de løser.

Okkergravsskikken er noget nyt inden for Sydsandinavien, men er ellers vidt udbredt både i tid og rum. De nærmeste, samtidige paralleller findes i det baltiske område, Polen og Randstaterne.

Den boreornamenterede bendolk (fig. 10 og 15) viser en klar tradition fra ældre stenalder, ja, i virkeligheden var det jo den, der forårsagede, at dobbeltgraven først blev dateret til ældre stenalder. Og det betyder også, at vi nu må regne med, at nogle af de geometrisk ornamenterede bensager, som hidtil har været regnet for ældre, kan høre hjemme i tidlig neolitisk tid.

De mange tandperler fra kronhjort, mindste individantal 43, viser, at jagten stadigvæk har spillet en stor rolle. Men igen er det overraskende at finde tænder fra elgen, idet dette dyr forlængst var uddød på Sjælland.

At rav kan optræde i stor mængde i tidlig neolitisk grave er velkendt, men disse grave findes alle i Jylland, især Nørrejylland, og det er helt usædvanligt,

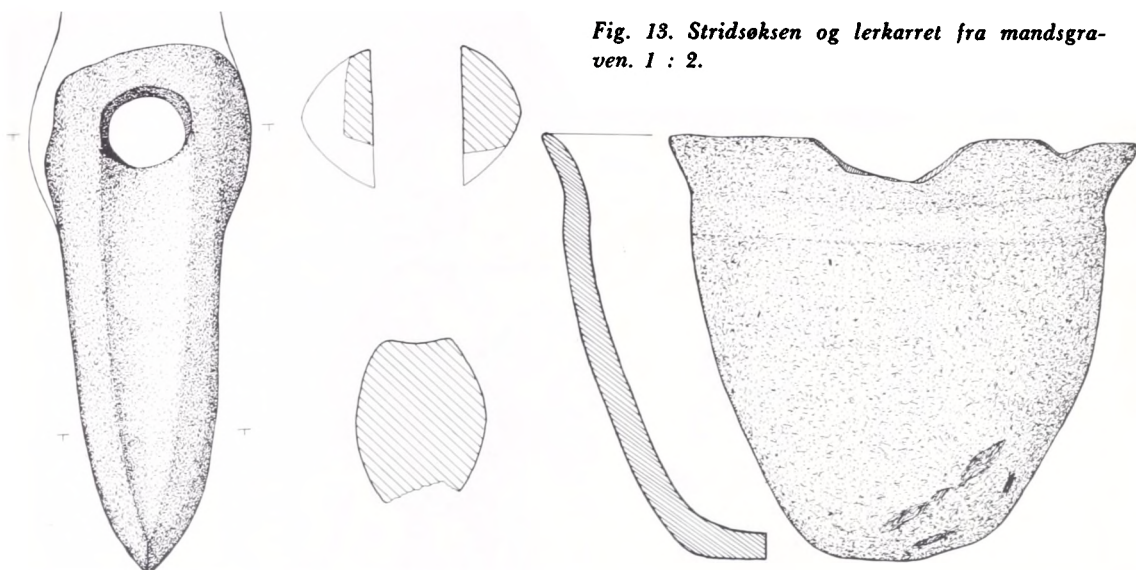

Fig. 13. Stridsøksen og lerkarret fra mandsgraven. 1 : 2.

at en sjællandsk grav er udstyret med et så stort antal ravperler som her. Endvidere er en del af ravperlerne fra Dragsholm af andre former end de gængse. Nogle af de dråbeformede perler skal måske med deres asymmetriske form efterligne tandperler, som de kendes fra dobbeltgraven.

De to grave fra Dragsholm understreger først og fremmest, hvor fragmentarisk vor viden er om et af de vigtigste kulturhistoriske afsnit af vor forhistorie, overgangen fra jægerstenalder til bondestenalder. Men de viser også, hvorledes denne forandring kun kan finde sted ved hjælp af impulser udefra, fra mere fremskredne kulturområder, her repræsenteret ved stridsøksen fra mandsgraven (fig. 13).

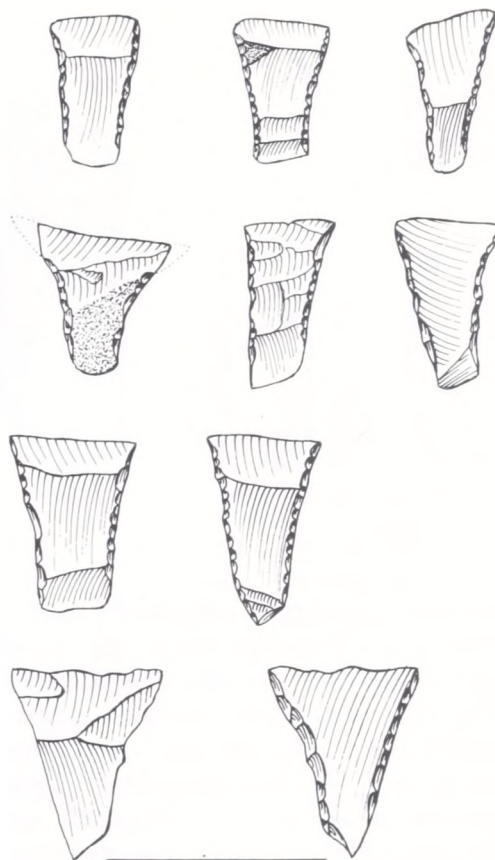

Fig. 14. Tværpilene fra mandsgraven. De har sikkert været nedlagt skæftede. 2 : 3.

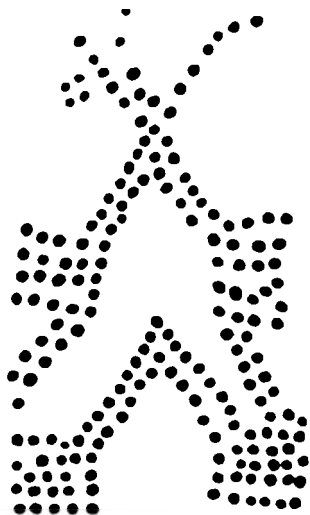

Fig. 15. Udtegning af menneskefiguren fra bendolken, grav 1.

Knipleskolen fra Nørre Sejerslev

Af MARIANNE ZENIUS

Allerede året efter indvielsen af den store gård fra Sønder Sejerslev i 1971 kunne Frilandsmuseet åbne et lille hus fra nabolandsbyen Nørre Sejerslev. Begge bygninger fortæller om byggeskikken i det sydvestlige hjørne af Danmark, men samtidig får vi indblik i de sociale forskelle i Emmerlev sogn.

Området ligger sydvest for Tønder. Bebyggelsen er lagt på en naturlig forhøjning i landskabet – Hjerpsted Bakke – der begrænses af marskområder og store eng- og mosearealer. Marsk og engjord gav rige muligheder for studeopfeeding og skabte grundlaget for en velhavende gårdmandsstand, der investerede i skibsfart og handel.

Men egnen havde også en anden indtægtskilde ved fremstilling af kniplinger. Det var et kvindeerhverv knyttet til den jordløse del af befolkningen, og med det lille hus fra Nørre Sejerslev har museet bevaret en ramme omkring den sønderjyske hjemmeindustri, der udvikledes i løbet af 1600-årene, havde sin rigeste periode i det næste århundrede og langsomt mistede sin betydning efter midten af 1800-årene.

Museet satte sig selv på en vanskelig opgave, da man gik i gang med at genopføre Nørre Sejerslev-huset. På den ene side ønskede man at give publikum mulighed for en direkte sammenligning tidsmæssigt med den store Sønder Sejerslevgård, der ligger som nabo til huset på Frilandsmuseet, men samtidig ville man gerne fortælle om Nørre Sejerslev-husets funktion som knipleskole for egnens småpiger.

Gården er genopført i den skikkelse, den fik efter en stor ombygning i 1874, men på det tidspunkt var de økonomiske fordele ved at oplære pigebørn ved

kniplebrættet næsten forsvundet. Vi ved, at der har været indrettet knipleskole i Nørre Sejerslev-huset omkring midten af 1800-årene. I 1855 blev den finansieret af kniplingshandler Hoberg Wulff fra Brede, der ligger omtrent 10 km nordøst for Nørre Sejerslev. Skolen havde da 14–20 elever, men allerede fire år efter opgav Wulff arbejdet. I Emmerlev Sognekronike – skrevet af sognets degn – står at læse år 1859:

„Kniplingsskolen i Nørre Sejerslev har for Tiden 10 Elever. Den staaer iøvrigt ikke længere under nogen Kniplingshandlers Bestyrelse, men drives af Konen i Huset som Privatinstitut, idet hun selv enes med Vedkommende om Vilkaarene, under hvilke hun lærer dem Haandværket“. I de følgende år fortæller Kroniken kun om knipleriets tilbagegang. 1887 siges således, at kun gamle kvinder giver sig af med det.

Museet lagde sig alligevel fast på at skildre forholdene omkring 1870, selv om husets ejerhistorie – men næppe indretningen, kunne følges 100 år længere tilbage. Det var et jordløst hus beliggende på byens gadejord, men selve bygningen og en lille stump havejord blev købt og solgt af de skiftende beboere, der altså selv ejede huset og ikke blot havde det i fæste. Rigtigt landbrug drev man ikke, selv om der har været plads til en ko og en gris i stalden. Mændene har for det meste været daglejere, medens kvinderne har suppleret indtægterne ved kniplebrættet.

Fra 1835 ved vi, at der har boet to familier i huset, hvilket også var tilfældet, da Hans Christian Jørgensen Trøjborg købte det i 1852 og flyttede ind sammen med sin kone, Anna Helene Thorsdatter. Det var hende, der drev kniple-

Fig. 1. Knipleskolen fra Nr. Sejerslev er på Frilandsmuseet indrettet, som huset så ud omkring 1870. Bygningen ligger på museet over for gården fra nabolandsbyen, så det er let at sammenligne forholdene de to steder. I sællesskab giver bygningerne et godt indtryk af syd-vestjysk byggeskik. A. R. Nielsen fot. 1974.

skolen, og i folketællingen 1860 kan læses, at ægteparret desuden havde en 16-årig kniplepige boende. I 1865 solgte Trøjborg huset, men betingede sig aftægt for sig og konen i husets vestende i den mindste lejlighed, der bestod af kammer, køkken og forstue. Trøjborg selv døde i 1870, 58 år gammel, men Anna Helene blev boende i aftægtslejligheden, også efter huset i 1875 blev solgt til en ny ejer, Casper Mikkelsen.

Han fik rådighed over hele huset i 1893, da aftægtskone døde. Den lille lejlighed blev nedlagt til fordel for mere stald og ladeplads samtidig med, at et ekstra fag blev bygget til vestenden. Casper Mikkelsen havde nemlig købt jord til ejendommen, men allerede i 1917 døde han, og en ugift datter – kaldet Stine Caspers – afslutter husets ejerhistorie.

Stine Caspers ændrede ikke meget på husets indretning. Hun boede alene og

levede sine sidste år under forhold, et moderne samfund dårligt kan acceptere. Det er ikke usædvanligt for Frilandsmuseet at overtage sådanne boliger, for havde de dannet rammen om et normalt familieliv, ville de forlængst være blevet ombygget, moderniseret og forandret, så museet slet ikke kunne genskabe deres oprindelige udseende og indretning fra en tidligere periode.

Nørre Sejerslev-huset har fra den første tid, der formodentlig ligger i sidste halvdel af 1700-årene, været opført med ydervægge af røde mursten. Grundmur var på dette tidspunkt helt utænkeligt i bondebygninger i resten af Danmark, men i dette sydvestlige hjørne af landet kom mursten allerede i brug på landet i 1600-årene, og de blev så almindelige i det følgende århundrede, at selv husmænd opførte huse af mursten. Begrundelsen var dels mangel på træ i området, dels kulturelle forbindelser sydpå, hvor man i Nederlandene længe havde brugt brændt ler som byggemateriale.

Det spændende ved Nørre Sejerslev-huset er dog, at bygmesteren ikke helt vovede springet fra den gamle byggeteknik med bindingsværk til det nymodens

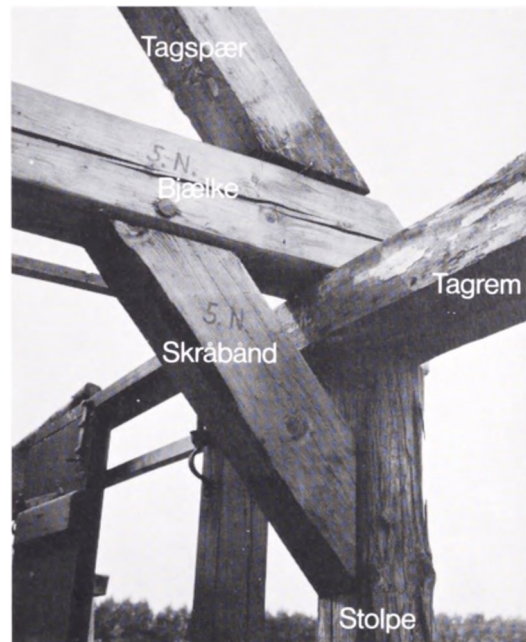
Fig. 2. Det var et lidt forsømt hus museet overtog på hjemstedet, men til gengæld var der ikke ændret så meget i husets indre siden århundredskiftet. F. Kirk fot. 1965.

grundmur. Han startede med at opføre et forenklet bindingsværks-skelet, inden ydervæggene blev muret op. Dette blev afsløret under nedrivningen, da man fik lejlighed til at kikke nærmere på tømmeret.

I husets østlige del var de oprindelige remme bevaret. De gik halvt ind over murværket, medens den anden halvdel sprang ind i rummet. Heri kunne iagttages taphuller med oversavede stolpetappe, men kun ved hveranden bjælke. Ved de øvrige var blot i remmenes overside indstemmet en lille tap til at holde bjælken på plads. Herudover havde tre af bjælkerne udstemninger på undersiden til skråbånd. (Om de anvendte fagbetegnelser, se fig. 3).

Hvis huset oprindeligt havde været en bindingsværksbygning med stolper som det bærende element, ville der have været ca. 3,5 m mellem hver. Det er helt usædvanligt, og forklaringen på de fundne stolpespor kan kun være den foreslåede, at bygmesteren ikke helt mestrede den nye teknik med grundmur. Hans tidligere opgaver har måske kun været at give eksisterende bindingsværksbygninger murede vægge, og i disse huse har

Fig. 3. Denne tømmer samling gemmer sig i østlejlighedens spisekammer ved siden af indgangsdøren og ses her under genopførelsen på museet. Selv om huset er med grundmurede ydervægge, startede bygmesteren i slutningen af 1700-årene med at opføre et forenklet bindingsværks-skelet, inden han murede væggene op. H. Vensild fot. 1970.

NORDSIDE

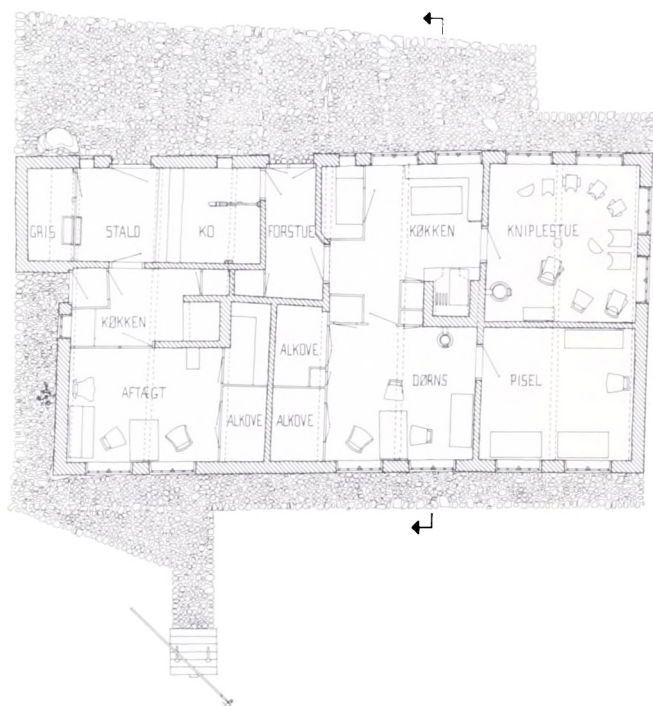
VESTGAVL

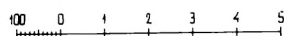
SYDSIDE

ØSTGAVL

SNIT

KNIPELSKOLE FRA NØRRE SEJERSLEV

Fig. 4. Huset på museet. Grundplan, opstalter og snit. Udført af F. Kirk 1974.

man i talrige tilfælde ladet de gamle stolper blive stående i væggen med skråbåndsforbindelser til bjælkerne, så man sikrede sig, at bygningen beholdt sin sidestivhed. Husenes skillevægge var kun lette bræddevægge, der kunne give efter for det mindste tryk. Først langt senere gik man over til at mure de indvendige vægge i forbindelse med ydermurene.

Ved genopførelsen på museet efterprøvede man bygmesterens fremgangsmåde, og da de anvendte stolper og skråbånd kun i ringe grad trængte sig på i det genskabte interiør, fik de lov til at blive på plads i de gamle taphuller.

Udvendig på huset kan tømmeret overhovedet ikke ses, men dækkes helt af de mørkerøde mursten. Som dekoration er fugerne imellem murstenene trukket op med hvidt, men også andre typiske træk fortæller om egnens byggeskik. Ikke mindst kvisten over indgangsdøren er meget karakteristisk. Desværre var den ødelagt på museets hus. Det fortælles på egnen, at den gamle kvist under 1. verdenskrig blev ødelagt af en spærreballon, der havde revet sig løs, og hvis anker fik fat i kvisten. Den blev repareret, men ikke efter de gamle mål, og først på museet blev den ført tilbage til sin oprindelige skikkelse.

I kvisten sidder en lem, og det lokale ord, arkengaf, for denne åbning er sammensat af et ord, der betyder bue, samt ordet gab. Herigennem kunne husets beboere stikke afgrøden ind på loftet.

Husets indretning omkring 1870 voldte nogle kvaler, især i vestenden hvor aftægtslejligheden var blevet nedlagt omkring århundredeskiftet efter Anna Helenes død. Der sås dog stadig spor i stald og lade efter denne lille lejlighed, og enkelte gamle folk på egnen kunne endnu huske Lene Knippelskones sidste år. Deres mor havde fortalt dem om knipleskolen i brug, og de forskellige oplysninger indgik sammen med den viden, undersøgelsen af selve huset bragte til veje, i det endelige resultat på museet.

Døren under kvisten på husets nordside førte ind til en lille forstue. Herfra var til venstre adgang til husets østre lejlighed og til højre indgang til stalden. Bag denne lå aftægtslejligheden, men den daglige adgang hertil var gennem en dør

Fig. 5. Huset på museet set fra vest med indgang til aftægtslejligheden ved siden af udskud i gavlen, der giver plads til en gris i stalden. Haven syd for huset er indrettet omtrent som på hjemstedet. Husets brønd ses til højre. Den er stensat med brøndkarm i træ. Der var ingen vinde eller anden indretning til hjælp med at trække vand op af brønden. A. R. Nielsen fot. 1974.

Fig. 6. Ildstedet i aftægtslejligheden. Ved siden af skorstenen et indbygget skab med hyldepapir af aviser. A. R. Nielsen fot. 1974.

i vestgavlen, selv om man kunne gå fra stalden direkte ind i aftægtskonens køkken.

Aftægtslejligheden er delvis indrettet efter en beskrivelse givet af en gammel mand i Nørre Sejerslev, der som dreng tjente på en nabogård og hver dag brag-

Fig. 7. Fra køkkenet ser man ind i den lille stue. Chatollet og en del af nipstingene har stået i huset på hjemstedet. A. R. Nielsen fot. 1974.

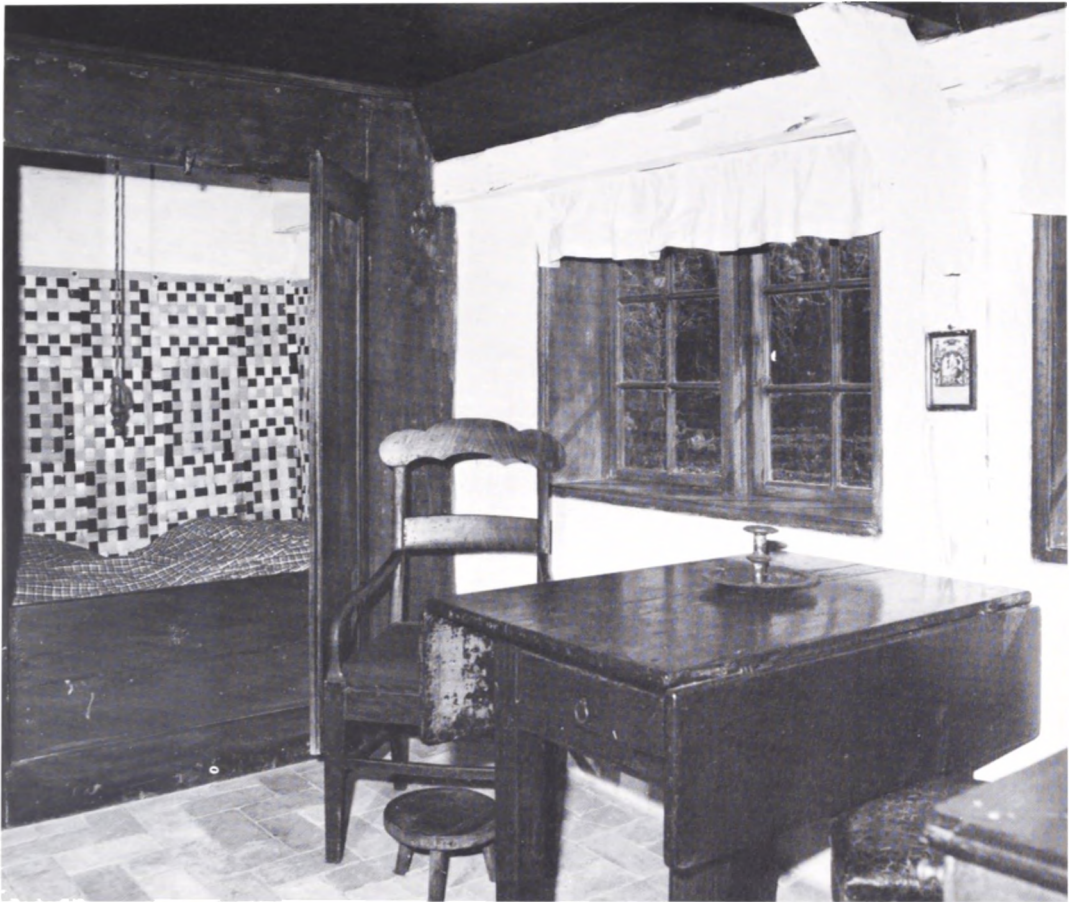
te mad over til den gamle kone. Han fortæller, at når man kom til Lene, skulle man rundt om udbygningen ved vestgavlen og kunne så lige knibe sig igennem til døren. Gennem den kom man ind i en ganske lille forstue med kampestensgulv. Den var ikke meget større end en dørsbredde på begge leder. Herfra mod syd ind i hendes køkken med en åben skorsten. Inden for døren under et vindue i gavlen var plads til et bord.

Fra køkkenet førte en dør ind til Lenes lille tofagsstue med alkove. Ved de to vinduer mod syd stod et bord med stole omkring, og op ad vestvæggen et chatol. Stuen blev opvarmet af en bilæggerovn. I beretningen er glemmt det lille spisekammer ved siden af alkoven, men begge dele var bevaret trods den senere ombygning.

Fra aftægtslejlighedens køkken var der direkte adgang til den lille stald, der hørte til den anden lejlighed. Stalden kunne rumme en enkelt ko, og for at få plads til grisen har det været nødvendigt at bygge et lille udskud ved vestgavlen.

Øst-lejligheden bestod af fire rum foruden forstue og stald. Der er kun adgang til stuerne gennem forstue og køkkenet – ingen „pæn indgang“, så gæster kunne ledes direkte ind i stuen. Det daglige liv blev levet i køkkenet og den bagvedliggende stue mod syd – men mest i køkkenet. Her er maden blevet tilberedt på det åbne ildsted og spist ved langbordet under vinduerne. Og det er sikkert også her, man oftest har siddet om aftenen. Køkkenet har murstensgulv, hvidkalkede vægge og brunt træværk. Der står ikke mange køkkenredskaber fremme, de findes i et lille spisekammer op mod forstuen og i et fast skab mellem skorstenen og døren til stuen. På den anden side af døren optager endnu et skab plads i køkkenet, men åbningen er ind mod stuen, så det kun kan bruges herfra.

Stuen – kaldet dørn's langs det meste af vestkysten – har først og fremmest været sovekammer til hverdag, så de pæne møbler kun blev taget i brug, når der kom gæster. De to senge med plads til

Fig. 8. Aftægtslejlighedens tofagsstue. Den flettede spånbeklædning i alkoven er rekonstrueret efter fundne rester på væggen i begge husets lejligheder. Fra alkovens loft hænger et sengebånd, der var en hjælp for de gamle, når de satte sig op i sengen. A. R. Nielsen fot. 1974.

mindst to voksne i hver eller endnu flere børn er lukket helt inde bag en alkovevæg med dobbeltlåger til hver seng. Lukkede sengesteder og indbyggede skabe er karakteristisk for egnen og er ligesom byggeskikken et resultat af de mange forbindelser sydpå over de frisiske områder til Nederlandene.

Stuen har bræddegulv og stærke kontraster mellem hvidkalkede vægge og en kraftig blå maling på døre, vinduer, loft og alkoveforsider. Her kan varmes op med en kakkellovn, der hører til stuens faste inventar. De løse møbler består af et klapbord, der står ud fra vinduesvæggen med stole omkring, og en dragkiste med store skuffer til at gemme hen i.

Gemmemøblerne er ellers anbragt i piselen med adgang fra stuen. Piselen – andre steder kaldet storstue eller øverstestue – var oprindeligt et langt rum i de to østlige fag af huset. Rummet er på et tidspunkt blevet delt i to med adgang hen-

holdsvis fra køkken og stue. Det må være sket efter 1855, for det var nødvendigt med et stort rum, hvis 14–20 pigebørn skulle have plads til undervisning i den knipleskole, der omtales i 1855 i Emmerlev Sognekrønike. Senere gik det jo tilbage for skolen, og de elever, Lene Knipelskone har haft til slut, kunne godt rummes på den halve plads, og det blev i den del af piselen, som havde adgang fra køkkenet.

Hvad der blev tilbage af den oprindelige pisel var ikke meget bevendt til gildesbrug, hvilket var en af piselens funktioner, men som uopvarmet opbevaringsrum kunne det stadig benyttes. De to kister og det ene skab, der på museet udgør rummets eneste inventar, an-

Fig. 9. Køkkenet i øst-lejligheden med døren åben ind til knippleskolen. A. R. Nielsen fot. 1974.

tyder kun denne anvendelse. Formodentlig skal man forestille sig piselen fyldt op med ting, der ikke kunne skaffes plads til andre steder i den lille lejlighed. Det er ikke utænkeligt, at selv sulekarret med husets forsyning af saltet flæsk har haft sin plads her, for spisekammeret er ikke ret stort og noget større opbevaringsrum findes ikke med undtagelse af loftet.

Fig. 10. Bag køkkenet ligger stuen, der som det eneste rum i huset er udstyret med bræddegulv. A. R. Nielsen fot. 1974.

Den anden del af piselen er blevet til knippleskole. Her er også murstensgulv og hvide vægge, og rummet er meget lyst med to vinduer mod nord og to i gavlen mod øst. Pigerne sad på skamler med kniplebrættet i skødet eller støttet på en opstander. De havde front mod vinduerne for at få så meget lys som muligt på arbejdet. Bag dem, nærmest den store kakkellovn, sad Lene Knippelskone med sit knippleskrin, når hun ikke var optaget af at vejlede pigerne. De mindste af dem havde ikke et tungt skrin på skødet, men en lettere udgave, kaldet en storkerede – hvor den øverste skrå plade med den polstrede pude blot var hævet fra den underste plade ved hjælp af fire ben.

Et kniplebræt eller knippleskrin ses på fig. 12. Kniplingen laves efter et prikkebrev, der angiver mønstret. Kun få kniplersker kunne selv lave et prikkebrev, så det var særlig dygtige kvinder, der blev udset til dette arbejde. De små piger startede med et ganske enkelt mønster i en meget smal knipling, hvor der var få tråde at holde styr på, men efterhånden øgedes bredden og sværhedsgraden.

Det samme mønster – rapporten – gentages et vist antal gange på prikkebrevet. Der sættes kun nåle i et stykke ad gangen, og nålene flyttes under arbejdet længere ned på prikkebrevet. Når dette er kniplet igennem, fjernes alle nålene, og knipling og stokke løftes op. Nu sættes den sidste kniplede rapport fast med nåle på prikkebrevets øverste rapport, hvorefter kniplingen fortsættes indtil næste opflytning. En knipling frembringes udelukkende ved hjælp af sammenslyngede tråde. Der anvendes ikke nogen form for knuder eller sammenknytning af trådene.

De piger, der blev undervist hos Lene Knippelskone, måtte samtidig passe deres skole, men tidligere var knipleriet det eneste, pigerne lærte. De blev allerede sat i lære som seksårige, og arbejdsdagen var lang, fra tidlig morgen til aften kun afbrudt af spisepauser. Uddannelsen strakte sig over seks år, og efter de første par år kunne de tjene lidt ved deres

arbejde. Der rejste sig i samtiden flere protester mod denne tidlige oplæring. Præsterne klagede over manglende skolegang, andre over det stillesiddende krumbøjede arbejde, der ødelagde pigernes helbred og gjorde dem uegnede til husligt arbejde. Ingen klagede over, at seks-års børn arbejdede i 12 timer daglig, men man så anderledes på børnearbejde dengang. Var pigerne ikke sat til kniplebrættet, havde fattige forældre i stedet sendt dem ud at tjene.

Allerede mens pigerne var under oplæring, kom de i forbindelse med en kniplingshandler, der leverede hörtråden og prikkebrevet og købte deres første anvendelige arbejder. Som udlært blev pigen ofte ved med at stå i forbindelse med den samme mand. De var derved sikret afsætning for deres kniplinger, men kunne sjældent selv sætte en pris på arbejdet, da hverken mønster eller tråd tilhørte dem, men aftageren.

Inden nedgangsperioden i midten af 1800-årene satte ind, var det muligt for en pige at forsørge sig selv ved at kniple. Det krævede dog en lang arbejdsdag, og

for at holde en god akkord, skiftede de nødigt mønster, medmindre moden krævede det. Mange kniplepiger boede hos deres familie, men de kunne også leje sig ind hos fremmede, og tit boede flere piger sammen. Mange giftede sig, men ofte senere end normalt på egnen, og det var ikke altid, familiens økonomi kunne tåle, at kniplebrættet blev stillet helt væk.

Selv om pigerne arbejdede på deres bopæl, var fremstillingen af kniplinger i Sønderjylland så omfattende og velorganiseret, at det ikke blot kan karakteriseres som almindeligt husflidsarbejde. Det var en hjemmeindustri, der virkelig betød noget for landsdelens økonomi. I hele området mellem Tønder, Haderslev og Ribe blev der kniplet, og for 1700-årene har man beregnet, at mellem 10.000–12.000 kvinder var beskæftiget hermed.

Fig. 11. Det lyse værelse mod øst er indrettet til knipleskole. Pigerne sad på skamler med deres kniplebræt i skødet, måske støttet mod en af de opstandere, der står på gulvet. Glaskuglen er fyldt med vand og blev hængt foran tællelyset for at samle strålerne på kniplearbejdet, når dagslyset forsvandt.

Det svarer til hver anden kvinde i området, men en del af dem må have været gifte koner, der kun fik tid ved kniplebrættet, når husarbejdet tillod det.

Selv om indtægterne ved knipleriet betød meget for landbefolkningens økonomi, havnede en stor del af overskuddet ved kniplingshandelen i Tønder. Her boede i 1700-årene store købmænd, hvoraf nogle havde over 1000 piger i arbejde, og byens borgere gjorde alt for at sikre sig monopol. På mange måder lovgav staten til gavn herfor: Indførselsforbud for udenlandske kniplinger, udrejseforbud for kniplepigerne, mønsterbeskyttelse og regler for, hvem der måtte handle med kniplinger.

Det lykkedes dog aldrig købmændene at forhindre, at et stort antal kræmmere deltog i kniplingshandelen. Disse folk kom i mange tilfælde fra samme miljø som pigerne selv. Ofte var det mandlige slægtninge, der vandrede rundt i landet for at afsætte pigernes arbejder direkte til forbrugerne. Især i 1800-årene var det en fordelagtig afsætningsform, fordi det ikke mere var byernes kvinder, men bønderkonerne, der brugte de sønderjyske kniplinger som pynt.

På denne måde blev hele indtægten fra kniplerskernes arbejde i landdistrikterne, og pigerne fik ofte mere for deres varer, fordi de ikke stod i samme afhængighedsforhold til kræmmerne som til de store købmænd. Arbejdede pigerne på egen

hånd, købte de selv deres mønstre og tråd og kunne derfor kræve markedsprisen for de færdige kniplinger.

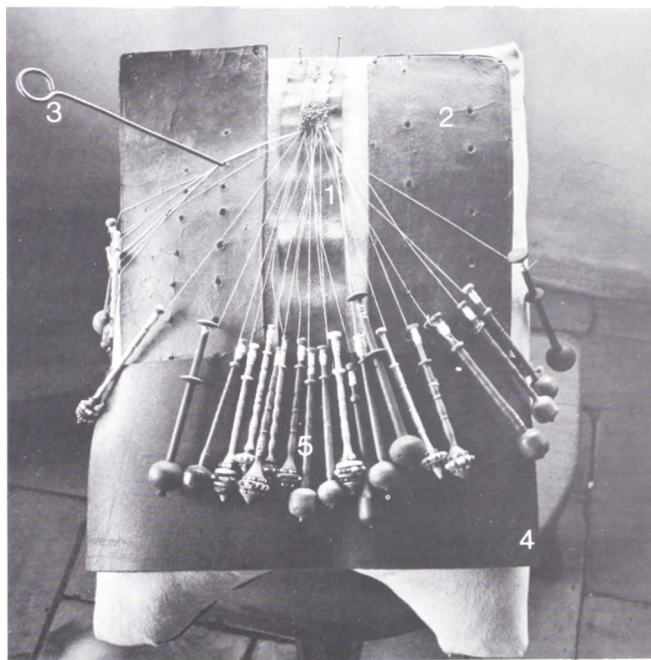
Bissekræmmernes salg blev slet ikke så ringe efterhånden. Medens der kun fandtes en håndfuld store kniplingshandlere i Tønder, var der i begyndelsen af 1800-årene ca. 200 kræmmere, hvis markedsandel var tre gange så stor som købmændenes.

Men i midten af 1800-årene faldt efterspørgslen på kniplinger, der tilmed kom ud for stor konkurrence fra billige maskinfremstillede varer. De piger, der lærte håndværket hos Lene Knippelskone i Nørre Sejerslev-huset, kom aldrig til at tjene en dagløn. Ungdommen satte kniplebrættet væk, og kun de gamle holdt traditionerne vedlige.

De gamle kniplinger, redskaber og mønstre er i dag samlet ind og udstillet på museerne. Enkeltpersoner og foreninger har sørget for, at håndværket ikke blev glemt, og nu kan Frilandsmuseet hertil føje en bygning, der fortæller sin del af historien om kniplingsfabrikationen i Sønderjylland.

Fig. 12. Et fuldt monteret kniplebræt. Den polstrede pude, hvorpå der arbejdes, er stoppet med hør.

1. Prikkebreve af pergament forsynet med huller, der angiver mønstret. Gennem hvert hul stikkes en knappenål af jern eller messing, der fastholder de sammenslyngede tråde efter mønstret på prikkebreve. 2. Sidebreve eller stilser. 2 læderstykker med huller til stilserne (3) af messing, der fastholder de kniplestokke, der midlertidigt ikke er i brug. 4. Gjørøbreve af læder, der flyttes, så det hele tiden ligger under kniplestokkene. 5. Knipléstokke drejet af træ eller ben. Skal have en vis balance, der opnås ved tyngde modsat spolen. Påsatte perler giver både vægt og pynt.

Profil af en mørk tidsalder

Af SØREN DIETZ

I slutningen af 12. årh. f. Kr. brød de mykenske samfund sammen efter at have eksisteret i omkring 400 år. Kulturens vigtigste områder havde været Peloponnes og de østlige dele af det græske fastland. De store borge, som var ryggraden i strukturen, ophørte at fungere som fæstninger til beskyttelse af omkringliggende landsbyer og blev totalt forladt for flere hundrede år – de sociale institutioner blev opløst. Handelsmæssige og politiske kontakter med landene mod øst og vest, som havde været livlige, blev indstillet – den økonomiske struktur smuldrede hen – og kendskabet til skriften gik tabt. Senere historieskrivere mente at finde årsagen til katastrofen i massive angreb fra „barbariske“ nordlige stammer, dorerne, under anførelse af Herakles' sønner. De skulle især have sat sig fast i Argolis og Lakonien, som med tiden blev stærke spartanske områder. Europas første „civilisation“ var gået under, men erindringen om den blev stående til evige tider.

Tre århundreder efter Mykenes fald, omkring 800 f. Kr., forfattede digteren Homer fra en af byerne på Lilleasiens vestkyst, digtene om de mykenske heltes 10-årige kamp for den skønne Helene foran Trojas mure og om helten Odysseus' farefulde hjemrejse. Senere føjede andre digtere og historikere nye detaljer til billedet af det mykenske samfund. Men hvad med den mellemliggende tid? og for den sags skyld, hvad med Homers egen tid? de tre til fire århundreder fra Mykenes fald til den nye opblomstring i midten af 8. årh. f. Kr. De skriftlige kilder er tavse – det er „de mørke tidsaldre“ eller jernalderen, som de ofte kaldes af arkæologer, fordi jern netop begyndte at blive almindelig anvendt til

våben, redskaber og smykker på den tid, da Mykene faldt.

Omtrent 100 år efter Homer finder vi hos den boiotiske digterbonde Hesiod i værket „Arbejder og Dage“ en inddeling af menneskeslægtens historie i fem „generationer“. Den fjerde er den vidunderlige generation af helte, også kaldet halvguder, „generationen før vor egen på denne øde jord“ – i den tid foregik den trojanske krig, det var altså den mykenske tidsalder. Endelig skabte Zeus med de buskede bryn den femte generation . . . „ . . . og jeg ønsker, at jeg ikke på nogen måde var del af denne femte generation af mennesker, men var død før den kom, eller var født senere. For dette er jernalderen“. I virkeligheden var velstanden stigende, befolkningstallet på vej op og skriften altså igen i anvendelse, da Hesiod levede, men måske ligger der en erindring om „mørke tidsaldre“ i disse dystre betragtninger? Eller var det blot den gennempeessimistiske Hesiods personlige opfattelse af historiens gang mod en stadig større moralsk dekadence? I hvert fald henviser de skriftlige kilder os kun til rene gætterier, når det drejer sig om Grækenlands tidlige jernalder.

Landskabet Argolis i Peloponnes' nordøstlige hjørne var kerneområdet i den mykenske tid med borgene Tiryns og Mykene selv, samt mindre borge som Asine på et klippefremspring i havet – „en af de to borge som behersker den dybe bugt“ skrev Homer. De „mørke tidsaldre“ har altid voldt problemer i dette område, hvor overgangen netop skulle være særlig interessant. Det meste af det materiale, som kan henføres til de ældre perioder af de mørke tidsaldre – submykensk (ca. 1125–1050 f. Kr.) og protogeometrisk, (ca. 1050–900 f. Kr.)

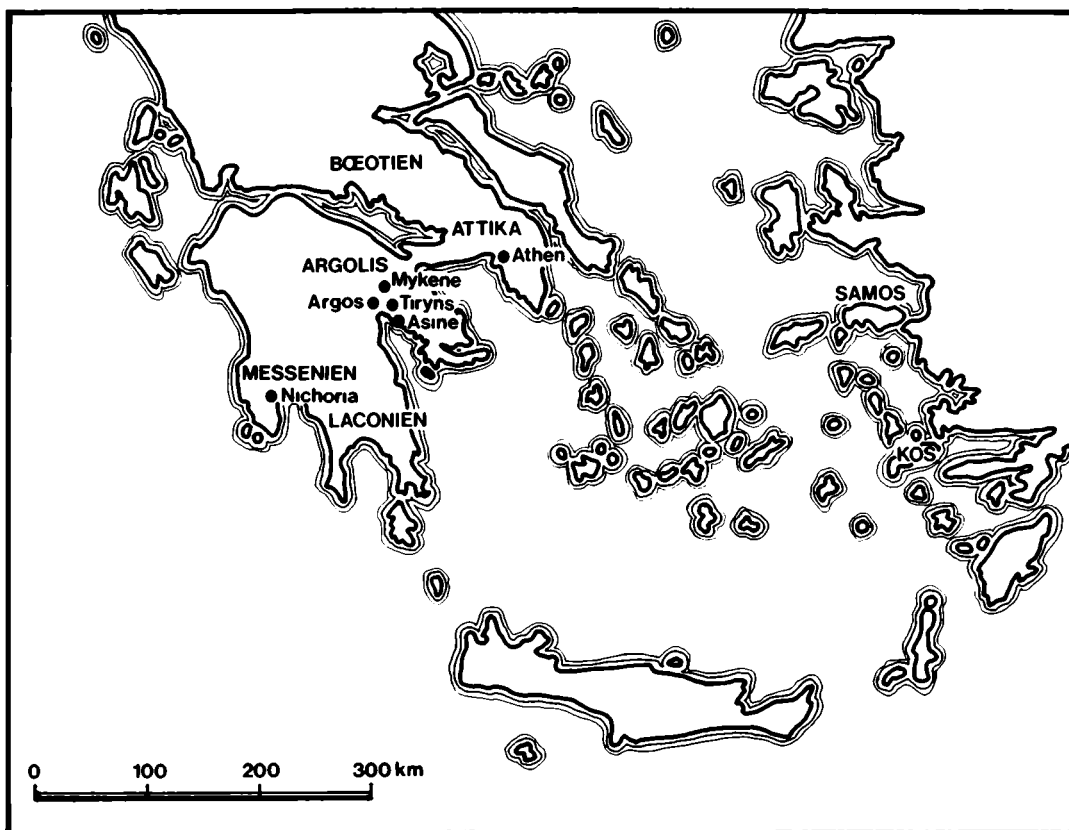

Fig. 1. Kort med navne nævnt i teksten.

– stammer fra Athens store gravpladser. I det hele taget kendes kun få steder materiale fra bopladser med tilhørende arkitektur.

I Asine, hvor en svensk ekspedition gravede i flere kampanjer i 1920'erne, undersøgte man de flertusindårige bebyggelser på den lille borgklippe Kastraki i bugten og en række rige mykeniske kammergrave på bjerget Barbouna overfor. For de mørke tidsaldrer var billedet dog ikke anderledes end de fleste andre steder i Argolis: omkring 1100 f. Kr. forlades borgklippen, og først efter længere tid uden bebyggelse kommer igen i midten af 10. årh. f. Kr. spor efter mennesker. Hvad skete der i det mellemliggende tidsrum? Det er netop et af de spørgsmål, de nye undersøgelser i Asine har kastet lys over.

De nye udgravninger i Asinedistriktet begyndte i 1969 øst for akropolen, på den flade slette, som rummer de mange appelsin-, citron- og abrikosplantager,

der er så karakteristiske for denne del af det argiviske plateau. Området ligger kun et stenkast fra klippens fod og blot et par hundrede meter fra havet, som mødes med landet i en bred sandstrand. Den charmerende beliggenhed har givet plantageejeren, en lokal storbonde, ideen til at omdanne abrikoslunden til campingplads. Efter at eforen for Argolis og Korinthia, den ansvarlige antikvitetsmyndighed, havde taget de første spadestik i 1969, blev undersøgelsen overladt til en svensk-dansk ekspedition under Det svenske Institut i Athen – omkostningerne blev dækket af den danske generalkonsul i Piræus Gösta Enbom, og senere blev også det danske og det svenske forskningsråd impliceret i forbindelse med den videre bearbejdelse af materialet.

I de tre sæsoner ekspeditionen gravede i området øst for akropolisklippen, undersøgte et areal på lidt over 200 m² fra overfladen til det underste lag, som befandt sig i en dybde af 2¹/₂–3 m – grundvandet dækkede delvist kulturlage-

Fig. 2. Sletten mod øst set fra toppen af borgklippen »Kastraki«. Udgravningsfelterne ses i abrikosplantagen i forgrunden til venstre.

ne i bunden som følge af den ændrede balance mellem land og hav siden oldtiden, hvor kystlinien lå længere ude i havet end i dag. Hovedfeltet er lagt længst mod vest i plantagen, andre mindre felter er udlagt længere mod øst, det ene på grænsen mellem plantagen og stranden. I alle felter var der grave og/eller rester efter bebyggelse fra overfladen til et stykke under grundvandspejlet, og alle hovedperioder fra tiden omkring 1600 f. Kr. til ca. 800 f. Kr. var repræsenteret. Igennem dette lange tidsrum har der, så vidt vi foreløbigt kan skønne, boet mennesker på sletten – højst nogle få årtier har den måske ligget ubeboet hen. Bebyggelsens totale udstrækning kan vagt fornemmes ud fra sondager. I et område på adskillige tusinde kvadratmeter må der have været huse og grave en eller flere gange i løbet af de 800 år. Der er endvidere grave fra 6. og 3. årh. f. Kr.

Af denne bebyggelse er altså kun en ubetydelighed på godt 200 m² undersøgt, og af denne igen skal her kun omtales

dele af en lagserie fra den sydvestligste del af hovedfeltet, hvor de mørke tidsaldrer, specielt den tidlige del, særligt har sat sig spor. Men lad os først se, hvordan det ser ud, når man lægger et snit gennem lagene. Snittene ligger N-S med to meter imellem (se fig. 3). Kun lagene 3-5 fra den protogeometriske periode vil få en nærmere behandling

Profiler:

Lag 1. Overfladelag. Laget har været omrodet i nyere tid og indeholder meget materiale fra underliggende lag, som er blevet pløjet op.

Lag 2. Indeholder geometrisk materiale (den geometriske periode ca. 900-700 f. Kr.) med en del indblandinger af tidligere og senere materiale. I profilerne ses blandt andet dele af fundamenter og væggrøfter, der tilhører et stort apsishus (: hus hvis ene kortsider er krummet ud-

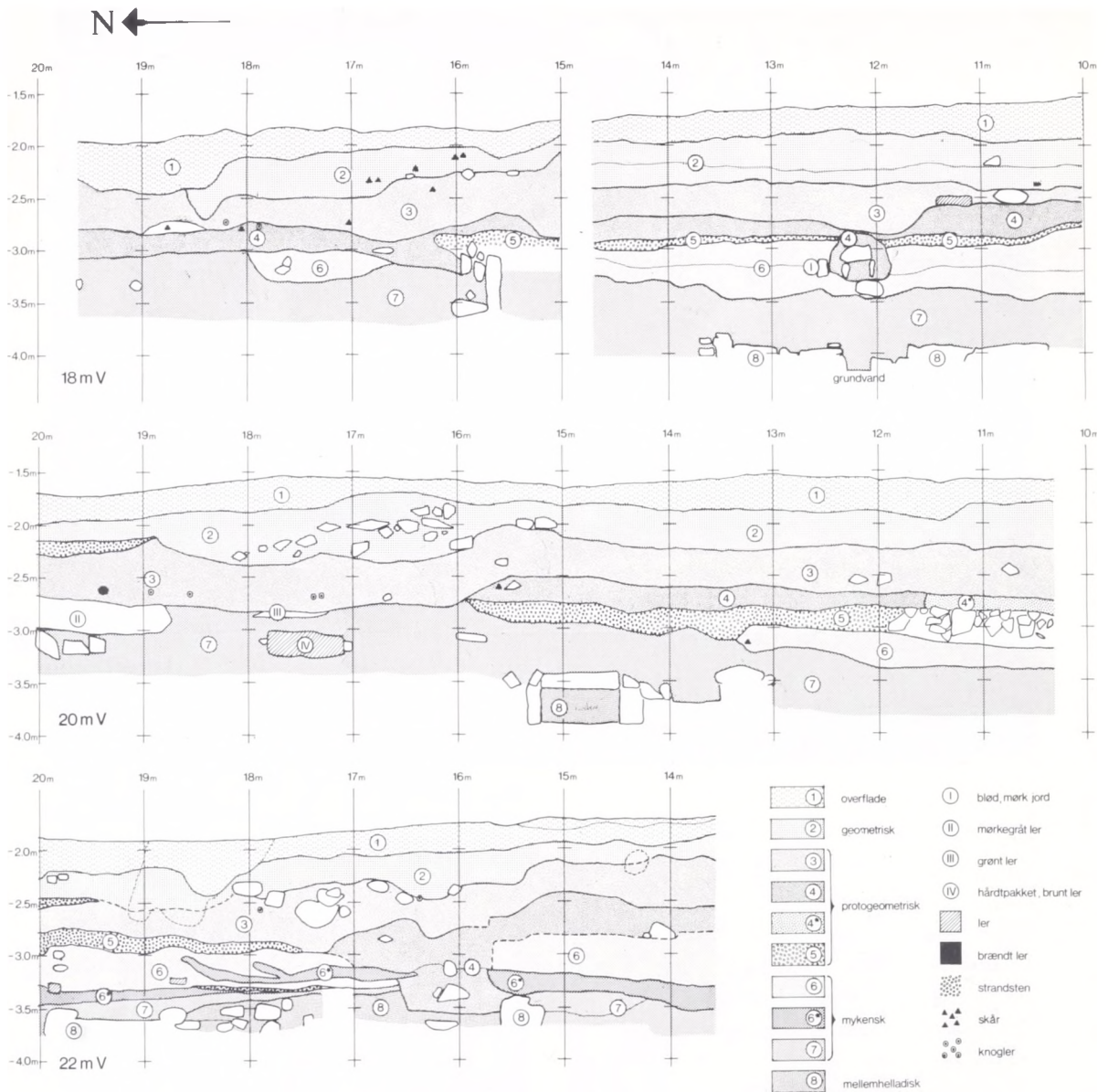

Fig. 3. Tre profiler. Målene er alle angivet i meter i forhold til et fixpunkt på en nærliggende brønd. I det vandrette plan er målene, meter vest og nord for dette punkt. I det lodrette plan er tallene, antal meter under fixpunktet på brønden. Grundvandsniveauet angivet i 18 m V profilen ligger 20–30 cm under normal havvandstand. Tegnet af Cathrine Gerner Hansen.

ad). Dette hus har ligget et par meter længere mod øst end det hus, som skal omtales nedenfor – men længderetningen er den samme, omtrent NNV–SSØ.

Lag 3. Laget indeholder overvejende protogeometrisk materiale med et stærkt indslag af geometrisk, som må skyldes et stort antal nedgravninger fra overlejrings-

de lag. Tykkelsen af aflejringeren når op på $\frac{1}{2}$ m, men det er foreløbigt uklart, hvilke arkitektoniske rester materialet skal sammenkædes med.

18 m V: Lag 3 hviler i hele profilens udstrækning på det underliggende protogeometriske lag 4.

20 m V: Laget er kraftigt og omtrent jævnbredt. Kun fra sydenden til ca. 16 m nord og et lille stykke mellem 19 og 20 m hviler laget på det underliggende protogeometriske lag. I den øvrige del af profilen afløses det nedad af det mykenske lag 7, hvilket betyder et tidsspring på flere hundrede år.

22 m V: Som i 20 m-profilen standser det underliggende lag, når vi går mod nord i profilen – her findes det ikke nord for ca. 17 m nord, hvorefter lag 3 hviler direkte på en stendlægning af strandrullede småsten 5 og et mykensk lag 6.

Lag 4-5. Lag 4, som indeholder mange skår, brændt ler og trækul, er bopladslaget, der hører til det protogeometriske fundament, der er tolket som del af et apsishus (se fig. 4). Lag 5 er en „gadebelægning“, som ligger uden for „huset“ (fig. 4).

18 m V: Profilen ligger uden for det protogeometriske apsishus. Lag 4 løber gennem hele profilen, men stendlægningen 5 tolket som „gadebelægning“ standser ved ca. 16 m nord i forbindelse med en nedgravning fra lag 4 – herefter hviler dette lag direkte på de mykenske lag 6 og 7. Ved 12 m nord ses et snit gennem graven mod øst (se fig. 4), som viser, at den er nedgravet fra lag 4 gennem „gadebelægningen“ 5 – den må altså stamme fra perioden, da apsishuset var i brug. Graven er i øvrigt nedgravet i et mykensk lag.

20 m V: Profilen viser et skævt snit gennem fundamentet til apsishuset længst mod syd – laget 4 a synes at være rester efter selve murkonstruktionen. „Gadebelægning“ og bopladslag fortsætter til ca. 16 m nord, hvorefter de forsvinder.

22 m V: Profilen viser et snit gennem nordøsthjørnet af apsis i det protogeometriske hus og ca. midt gennem det mindre rektangulære hus nord for dette (se fig. 4). Ved ca. 14 m nord ses en sten fra sylden til apsishuset. Lag 4 er meget tykt og virker nærmest som et udsmidslag; det strækker sig til over 17 m nord, hvor det slutter. Lag 5 ligger her nordligt i profilen, men det afbrydes et sted mellem 17 og 18 m nord. Der har tydeligvis været megen aktivitet fra overliggende lag i dette område. Aflejringer i direkte forbindelse med det lille rektangulære hus ses ikke i profilen. Som fladeiagttagelserne viser, er det i hvert fald ældre end apsishuset.

Lag 6-8: Lagene indeholder materiale

fra den mykenske og den mellemhelladiske periode, altså fra bronzealderen. I bunden ses de sten, som danner de store kister fra den mellemhelladiske gravplads.

Fundamenter:

På figur 4 ses en plan over anlæg fra nogle af de protogeometriske lag – fundamenter og grave. I sydvestdelen af felterne ligger syldsten, der er blevet tolket som nordøsthjørnet af et apsishus med længderetning NNV-SSØ. Stenene er lagt meget omhyggeligt med en flad side op og mellemrum udfyldt med mindre sten. (Fig. 5). Hvilken funktion, dobbeltfundamentet på den østlige langside har haft, er uklart. Den yderste række sten skærer gennem profilen 20 m vest i den sydlige del. De strandrullede småsten, som har udgjort „gadebelægning“ (lag 5 i profilen), ses forskellige steder i felterne. De ligger kun tæt i nogle zoner, andre steder er laget forstyrret ved nedgravninger fra oven.

Det lille rektangulære hus med længdeakse N-S, hvoraf de noget sporadiske fundamenter fremtrådte nord for apsidens, har tydeligt været ældre end denne. Fundamenterne på den sydlige kortside overlejres af apsidens fundament. (Fig. 6). De forskellige belægninger med strandrullede småsten, dels i sydøsthjørnet, dels midt i huset (se profil for 22 m vest 5) tilhører åbenbart apsishusets horisont. Som tidligere omtalt var det vanskeligt at identificere affaldslag fra det rektangulære hus, men en grube omkring midten af den nordlige kortside (I, P) synes at være nedgravede fra laget (se fig. 4). Fundamenterne består af noget større sten, men konstruktionen minder ellers med sit enkelte skifte meget om apsishusets fundament. (Fig. 7).

Blandt gravene aftegnet på plantegningen fig. 4 er en række, som er udgravet af eforen i 1969. De ligger alle i det NNV-SSØ-vendte felt mod nord. Her skal kun omtales gravene i den sydlige del af udgravningsfeltet, som er undersøgt af den svensk-danske ekspedition.

Fig. 4. Modsatte side. Plantegning over husfundamenter og grave fra protogeometriske lag. Se iøvrigt tekst. Tegnet af Cathrine Gerner Hansen.

Fire skeletter af voksne personer lå i lagene uden nærmere afgrænsning – heraf lå de tre i bunden af lag 3. Da der ikke kunne konstateres nedgravninger, må man antage, at de hører til denne fase, selv om det forekommer at være en noget sjusket måde at behandle afdøde på. Det sidste skelet, af en 35-årig mand, lå vinkelret gennem muren med fødderne mod vest, hovedet mangler. (Fig. 8). Det må foreløbigt formodes, at personen kommer fra samme lag som de øvrige, altså et højere lag end det rektangulære hus. Alle skeletter var placeret i udstrakt rygleje.

De øvrige fem grave er barnegrave opbygget som små kister, hvis sider normalt består af flade sten, i enkelte tilfælde dog af lerpakninger. (Fig. 9). Gravene var foroven dækket med flade sten. Nogle af kisterne indeholdt dårligt bevarede knoglerester efter småbørn på et par måneder, og alle indeholdt gravgaver, især forskellige småkar – en enkelt grav indeholdt dog en perlekæde og en bøjlenål af jern.

Fig. 5. „Dobbeltfundament“ til protogeometrisk apsishus set fra syd. Mod nordøst i fellet ses »gadebelægning« omtalt i teksten.

Fig. 6. Tårnfoto af apsiden og dele af vest- og sydfundamenterne til det rektangulære hus – som overlægges af apsiden. Østmuren til det rektangulære hus (se fig. 7) er bortgravet i stedet ses dele af den mellemhelladiske gravplads med tumulus. Set fra vest.

Fig. 7. Fundamentet i den østlige mur af det rektangulære hus nord for apsiden. I 20 m V profilen som ses til venstre, syldsten fra det højereliggende geometriske apsishus og fødderne og skinneben af et lig (se fig. 4).

Der kan i hovedsagen skelnes mellem to grupper, en sydlig på tre grave og en nordlig på to. De sydlige grave ligger dybt, væsentlig dybere end fundamenterne i apsishuset og under laget, som udgjorde „gadeniveauet“ for dette hus. Deres orientering er Ø-V, kun den nordlige drejer noget mod NØ-SV. De nordlige grave er orienteret NØ-SV, og dækstenene ligger i flere tilfælde højere end

Fig. 9. Kistegrav med knoglerester og gravgaver. Alvar Vidén fot.

Fig. 8. Skelettet anbragt i fundamentet til det rektangulære hus. Set fra syd.

fundamentstenene i apsishuset – „gadebelægningen“ findes ikke i dette område. Disse grave må være nedgravet fra lag 3.

Konklusion

Ud fra profiler og plantegninger kan vi nu danne os et skøn over den relative alder af de forskellige fundamenter og grave. Der kan udskilles mindst tre faser:

Fase 1: Ældst er det rektangulære hus, som overlejres af apsiden. Der er åbenbart ingen grave anlagt i forbindelse med dette hus.

Fase 2: Apsishuset må have afløst det lille firkantede hus. Da apsishuset var i brug, blev der anlagt tre barnegrave ud for den østlige langside. De er gravet ned gennem „gadeniveauet“ og fyldt fra bopladslaget, lag 4, er fulgt med i nedgravningen, som det ses i profilen 18 meter V (fig. 3).

Fase 3: Senere er de to kistegrave mod nord anlagt. Så vidt det kan skønnes, kommer disse fra lag 3, det øvre protogeometriske lag. Den nordligste af gravene er nedgravet i lag 4, som jo eksisterer her – se profilen i 18 m vest – men ikke længere mod vest, hvor den anden grav ligger.

Oldsagerne, specielt keramikken, som blev fundet i gravene og i store mæng-

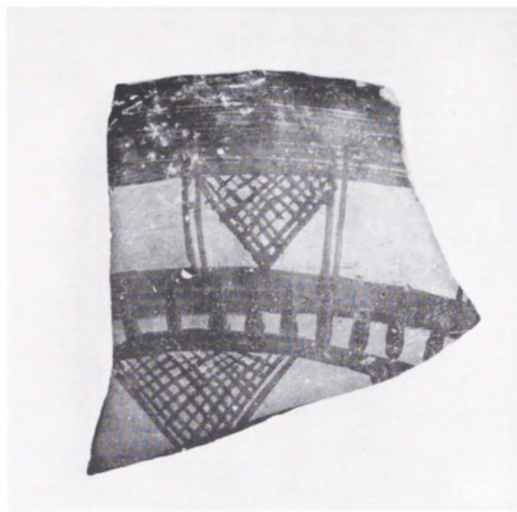
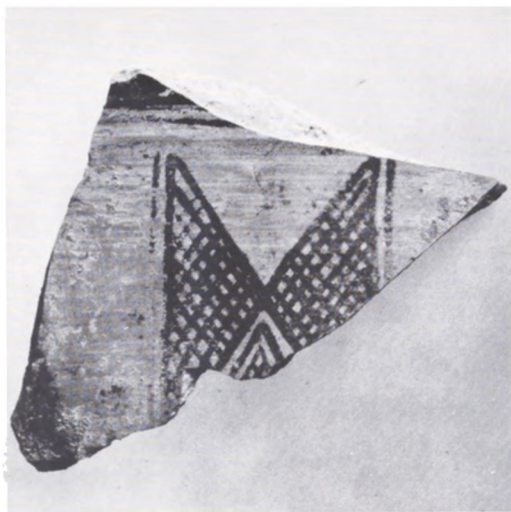

Fig. 10. a-b. Skår fra bopladsgarbe til rektangulært hus. 10, b er randen til en flad skål. »Fase 1«.

der i bopladslagene, kan give en yderligere findatering. Her skal blot omtales nogle eksempler på kar og skår, som kan sætte nogle grove årstal på lagene – men lad os understrege, at det er en ganske foreløbig inddeling:

Fase 1: Gruben I,P fra den nordlige kortsiden af det rektangulære lille hus synes at være en nedgravning fra husets gulvlag. De foreløbige studier tyder på, at skårmaterialet stammer fra keramik, som med stor sandsynlighed kan henføres til en overgangsperiode mellem den mykenske og den proto geometriske fase i 11. årh. f. Kr. Blandt disse skår findes en serie håndfremstillede varer med en karakteristisk ornamentik af trekantede krydskraver. Bemalningen er rød på lys gul grund (Fig. 10 a-b).

Fase 2: Et omfattende materiale af skår og hele vaser kan henføres til denne periode, apsishusets tid. Kanden på fig. 11, a stammer fra lag 4 tæt nord for den nordligste grav. Den såkaldte skyfos, drikkeskålen på fig. 11, b, lå i samme lag men mod SØ. Kanden med kløverbladformet munding fig. 11, c lå på »gadebelægningen« øst for apsishuset. Kanden fig. 11, d blev fundet nedgravet tæt op ad muren ved apsidens nordøstlige hjørne (cirkler tegnet med passer er karakteristisk for proto geometrisk keramik). Disse kar daterer laget, og dermed apsishuset, groft til 1. halvdel af 10. årh. f. Kr., hvilket

dog næppe betyder, at karrene i snævrere forstand er samtidige.

Fase 3: Medens den proto geometriske keramik i Argolis i de tidlige faser udvikler sig efter ret selvstændige linier, kommer den i slutningen af 10. årh. ned mod den geometriske periode under stærk indflydelse fra pottemagerne i Athen og Attika. Et eksempel på denne keramik er kanden fra den nordligste kistegrav fig. 12, a. Andre eksempler kan hentes fra det øvre proto geometriske lag 3 fig. 12, b og fig. 12, c. Laget må altså i store træk henføres til 2. halvdel af 10. årh. f. Kr.

Det er en almindelig, om end særdeles dårligt underbygget teori, at husenes grundrids skiftede fra rektangulære til mere kurvede former med apsis- eller ovalfundamenter, da den mykenske periode afløstes af den tidlige jernalder. Med alle de forbehold for dateringernes usikkerhed, som er taget i det foregående, synes de nye udgravninger ved Asine at bekræfte, at et sådant skifte må være indtruffet på et ret tidligt tidspunkt, selv om den store forskel i dimensioner på de to grundrids ikke gør dem umiddelbart sammenlignelige. Det er en væsentlig detalje ved konstruktionen af de to huse, at der kun er én række fundamentsten, med den flade side op. I den mykenske

Fig. 11. a-d. Keramik fra „fase 2“ – se tekst.

periode, hvor rektangulære huse var det almindeligste, var det også reglen at lave flere skifter i fundamentet, og det samme kan siges om de apsishuse fra den mellemste bronzealder, over 500 år ældre end vort hus, som er de nærmeste lokale forgængere. Det sidste forhold lader jo nok formode, at ideen til at bygge apsishuse næppe er opstået på lokalt plan.

Om den øvre del af konstruktionen ved man stort set intet, der blev kun fundet få spor efter noget, der kunne tolkes som lersten. Kun ganske enkelte andre jernalderhusgrunde af apsiform kan med nogenlunde sikkerhed dateres til tiden før 900 f. Kr. Her skal omtales et helt fundament fra Nichoria i Messenien (fig. 13),

som blev udgravet i 1970–71 af en amerikansk ekspedition. Dets dimensioner og konstruktion minder meget om de sporadiske fundamenter fra Asine (fig. 4). Fundamentet med ganske få skifter og flad side op havde længderetning øst-vest, med apsis i vest, og målte 13,6 × 8,0 m i ydre mål, altså et overordentligt stort hus. Tre rum var udskilt ved to tværmure, en dør var placeret centralt i østenden. Flade blokke inde i huset tolkes som baser for træstolper, som skulle bære taget. Murene formodes opbygget af lersten eller som en bindingsværkskonstruktion med stolper og lersten. Taget menes at have været ganske let opbygget af tynde grene og rødder.

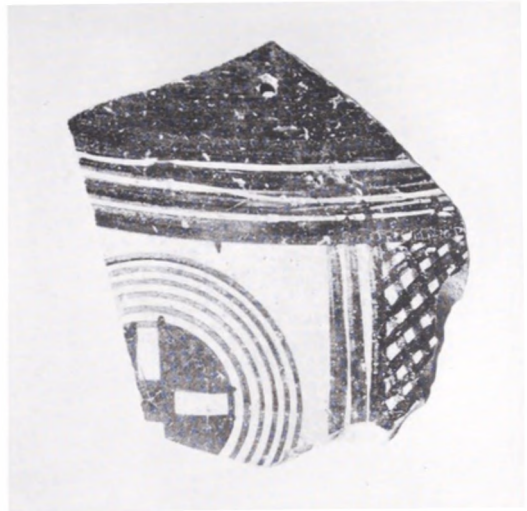

Fig. 12. a-c. Keramik fra „fase 3“ – se tekst. Bemærk de passertegnede cirkler – mærket efter „benet“ til passeren ses i centrum.

Hvor usikker denne beskrivelse end er, må den foreløbigt tjene som vejledning, også for apsishuset i Asine. Modeller af apsishuse kendes fra geometrisk tid, men der er aldrig gengivet konstruktionsdetaller, som kan yde væsentlige bidrag til forståelsen af husenes opbygning (fig. 14).

Bearbejdelsen af materialet fra de nye udgravninger ved Asine er kun i en indledende fase, og man skal være varsom med at drage for vidtrækkende konklusioner. Det foreløbige billede tegner dog ganske lovende, bl. a. for overgangen mellem den mykeniske periode og „de mørke tidsaldr“. I Asine har der været bebyggelse på akropolen til den myken-

ske kulturs seneste faser, og døde er blevet begravet i Barbounas kammergrave helt ned til omkring 1100 f. Kr. (som de gamle udgravninger viser). Den næste bebyggelse på akropolen stammer fra midten af den protogeometriske tid omkring 950 f. Kr., bygningsrester er næppe registreret, men der er fundet adskillige kistegrave af samme type som de nye. Man ved nu, at der har boet mennesker et stenkast øst for akropolen, i hvert fald i en del af den mellemliggende tid, og man kan danne sig et spinkelt indtryk af deres boliger. Vi ved, at de havde for skik at begrave deres døde spædbørn i små kister tæt uden for husene, ligesom man gjorde andre steder på samme tid, og måske nogle grupper af voksne uden gravgaver eller nogen form for indramning, blot henlagt i jorden (socialt betinget?), som det kendes fra den fjerne ø Kos hinsides Det Ægæiske Hav. Fra skeletterne kender vi menneskene selv fysisk set og kan aflæse det åremål, det var forundt dem at leve, og nogle af de sygdomme, som kan have forvoldt deres død. Endelig fortæller de mange dyreknogler fra bopladslagene, som endnu venter på at blive analyseret, om det økonomiske grundlag for deres eksistens. Herom senere. Der er ingen tvivl om, at der skete

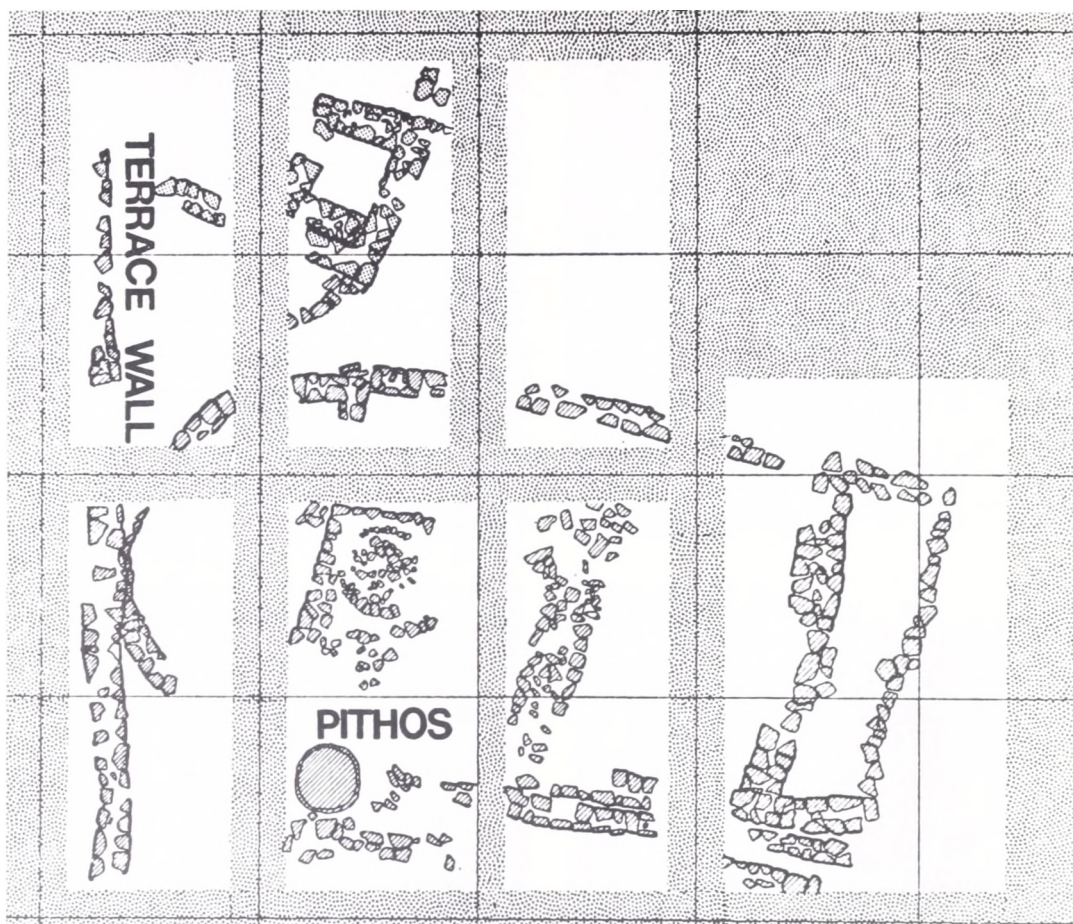

Fig. 13. Fundamentet til apsishus fra Nichoria i Messenien. Længderetning Ø-V. Efter *Hesperia* 41, 1972.

Fig. 14. Lermodel af apsishus fra Det samiske Heraion. Geometrisk tid. Efter *Athenische Mitteilungen* 74, 1959.

en betydningsfuld ændring i samfundsstrukturen ved overgangen til „de mørke tidsaldre“. Samfundet var ikke længere baseret på beskyttelse fra stærke borgere, de fleste steder flyttede menneskene hen, hvor grundlaget for deres eksistens var, i nærheden af deres marker. Det må være et stort spørgsmål, om det ikke er dette forhold, som er årsagen til, at kildematerialet svigter i „de mørke tidsaldre“, snarere end den ofte anførte forklaring om en katastrofal tilbagegang i befolkningstallet. Mere end en profil tegner der sig dog foreløbig ikke. Billedet er stadig fladt, men selv en profil er betydningsfuld, bl. a. fordi den trods alt er grundlaget for den senere græske kulturelle og politiske storhedstid.

PS. Under de afsluttende kontrolgravninger 1974 blev det klart, at lag 3 må sammenkædes med fundamenter fra geometrisk tid, lag 2 med senere bygningsrester.

Tikeraat – de der kommer på besøg

Af KELD HANSEN

Grønland er rykket nærmere, siden man talte og skrev om farefulde ekspeditioner til disse ukendte og fjerne egne. Ekspeditionerne har man nu valgt at kalde undersøgelser, og Nationalmuseets Grønlandsundersøgelser udgør i disse år kun en lille del af de mange videnskabelige aktiviteter, som grønlænderne mere eller mindre har måttet vænne sig til at leve med.

Talrige sommerhold af arkæologer, geologer, etnografer, sociologer, arkitekter og mange andre afløser hinanden, og selv om de beboede kyststrækninger kan synes uendelige, kan det ikke undgås, at man visse steder undertiden bliver overrendt. Noget sådant er selv sagt til stor og unødigt gene for de mennesker, det går ud over, men vil naturligvis også påvirke undersøgelsernes resultat. Forholdet mellem de udefra kommende og lokalbefolkningen må i alles interesse være venskabeligt, ligesom en gensidig forståelse og respekt bør være noget grundlæggende.

At en befolkning ved en given lejlighed har vist sig imødekommende og positivt

indstillet over for en lokalundersøgelse, bør ikke medføre, at stedet år for år hjem-søges af stadigt skiftende videnskabsfolk. En spøg, man for en enkelt sommer er gået med til som et velkomment brud på hverdagsrytmen, kan meget vel blive kedelig og direkte irriterende i det lange løb. Hvor en ændringsproblematik studeres, er videnskabsmanden naturligvis ofte nødt til at komme igen flere gange, ligesom arkæologer m.fl. undertiden ikke er i stand til at fuldføre arbejdet på en enkelt sommer, men man må da blot håbe for begge parter, at gensynet virkelig er glædeligt.

Når alt kommer til alt, må folk på stedet om 20–30 år hellere tale om det

Fig. 1. Der er sket meget siden de første ekspeditioner kom til Grønland. Thule-eskimoerne fik første gang besøg af europæere i 1818. Den engelske polarforsker kaptajn John Ross søgte viden om Nordvestpassagen og indsamlede etnografiske genstande. Kontakten blev formidlet af vestgrønlænderen Zakæus, Ross-ekspeditionens tolk og tegner, som her viser gaveudvekslingen. Han er selv med på billedet udstyret med høj hat.

år, hvor videnskabsfolkene var der, end om det år, hvor der ingen var.

Det er indlysende, at vi som fremmede og gæster bør gøre alt, hvad der står i vor magt, for at indordne os under forholdene på stedet, af menneskelige grunde, og fordi resultaterne af vore undersøgelser er helt afhængige af et nært samarbejde mellem undersøgeren og den undersøgte. Hvis ikke vi er velkomne, og befolkningen nægter at samarbejde, er der intet andet at gøre end at rejse hjem igen med uforrettet sag.

Dette kan utvivlsomt forekomme de fleste læsere indlysende, men det er ikke desto mindre og har navnlig været et stort problem over hele verden. Det burde altid være en selvfølge, at man inden ankomsten skriver til det sted, man ønsker at besøge, og at man så tidligt som muligt gør rede for hensigten med det pågældende besøg. Kortene bør lægges på bordet ved, at man straks detaljeret forklarer, hvad man har i sinde at foretage sig på stedet, hvorfor, og hvad der senere skal ske med det indsamlede materiale. Dette er vel endnu umuligt mange steder på jorden, men i Grønland er det i dag absolut realistisk og påkrævet.

Det er beklageligt at skulle indrømme, at resultaterne af langt de fleste undersøgelser meget sjældent bliver kendt af de mennesker, der har lagt krop til som „undersøgelingsobjekter“. Hvad er der sket med de indsamlede etnografiske og arkæologiske genstande? Hvem vil komme til at læse om livet i netop vores bygd? Hvorfor blev vi målt, vejjet og stukket? Og hvem er interesseret i, hvor meget vi tjener om året? Er I en slags spioner? Og i så fald for hvem?

Den dag må være nær, hvor de pågældende videnskabsfolk, inden resultaterne offentliggøres, skriver en udførlig rapport i et let tilgængeligt sprog, som alle forstår, og sender den til godkendelse hos dem, der har været med i undersøgelserne.

I det følgende skal gives nogle eksempler på enkelte episoder, der fandt sted i forbindelse med et feltarbejde i det nordlige Vestgrønland i slutningen af 1960'

erne. Næsten tre års ophold i Upernavik distrikt med en undersøgelse af det moderne fangersamfunds økologiske tilpasning som hovedsigte, førte en række i starten uventede arbejdsopgaver med sig.

Hjælp med indretningen af et lokal-museum i Upernaviks gamle kirkebygning, deltagelse i Nationalmuseets udgravninger af en boplads i distriktet samt en opgave som kontaktperson mellem lokalbefolkningen og et større hold danske, norske og finske læger, der to somre besøgte bygderne Augpilagtoq og Kraulshavn, gav rig mulighed for at være øjenvidne til en lang række situationer, hvor mennesker med vidt forskellig kulturel baggrund og med helt forskellige arbejdsområder kom til at stå over for hinanden.

De fleste steder i Grønland står alle døre åbne, og begrebet gæstfrihed dækker almindeligvis noget andet end det, vi finder i Danmark. Besøgende kommer – enkelte eller flere sammen – og slår sig ned for kortere eller længere tid og glider ligesom naturligt ind i dagligdagen. Enhver, der har opholdt sig længere tid i Grønland, har utvivlsomt nydt godt af denne gæstfrihed, men har vel på den anden side nok yderst sjældent haft lejlighed til at gøre en smule gengæld.

En eftermiddag et par år efter hjemkomsten er jeg i fuld fart ned ad museets trappe mod forhallen på vej fra en bunke uindførte museumsgenstande, ubesvarede breve og en ustandseligt kimende telefon til en vigtig gæsteforelæsning, da jeg standses af en museumsbetjent, der beder mig forklare to grønlændere, at vores grønlandsudstilling er lukket på grund af ombygning.

Lettere forvirret over udsigten til at blive yderligere forsinket løber jeg ned til de to og finder til min store forundring Ulrik og Anine Jørgensen, udstedsbestyrerparret fra Augpilagtoq. Tankerne flyver spontant tilbage til de mange hyggelige aftener i deres hjem. Hvordan jeg – træt efter en lang dags slæderejse – blev modtaget af Jørgen og Titus, deres to sønner, hvordan de i snetykning og bidende kulde tilbød at ordne og fodre mine

Fig. 2. Et udsnit af befolkningen i Kraulshavn. I tidsrummet fra efteråret 1967 til efteråret 1968 var der en dansk forsker med kone og barn; i sommeren 1969 ankom et stort forskerteam af læger fra hele Skandinavien; fra sommeren 1969 til sommeren 1970 besøgte Kraulshavn af en canadisk videnskabsmand med sin danske kone; og endelig aflagde en fransk forsker i sommeren 1970 et kortvarigt besøg; efter sin hjemkomst udtalte hun, at Kraulshavn-familierne virkede »overekspeditionerede«.

hunde. Sælkødet og den skoldhede kaffe indenfor, Ulriks fortællerglæde, mens Anine tørrede og klargjorde mit skindtøj til næste dag.

Minderne vælder frem i de få sekunder, der går, før vi får hilst rigtigt på hinanden. 25 års trofast tjeneste i Den kongelige grønlandske Handel har givet en frirejse med frue til det forjættede Danmark.

Uden at tænke nærmere over det, ryger det ud af min mund: Kommer I og bor hos os? Og selvfølgelig gør de det, ligesom vi så mange gange havde sagt ja til deres invitationer. Havde de ikke i forvejen med en vis ret kunnet regne med det? Havde den tanke overhovedet dengang strejft mig, at vi kom til besvær, og at familien eventuelt kunne have haft andre planer?

Glemt var nu forelæsning, breve og artiklen, som skulle afleveres om få dage, og alt andet. For første gang havde vor familie fået lejlighed til at gøre gengæld, og alle parter – ikke mindst vore børn – nød de dage, hvor vi slappede af fra hverdagen og for første gang legede turister på Sjælland.

Enkelte museer og andre seværdigheder, Zoologisk Have og Dyrehaven var ligesom et besøg på Grønlanderhjemmet

noget, man hurtigt enedes om. Man kører i bilen og peger til højre og venstre: Det er en politistation, en kirke, en urmager, kolonihaver, knallerter, Idrætsparken osv. Til en landskamp mod Sverige er der lige så mange tilskuere, som der er mennesker i hele Grønland.

Det dér er en svømmehal. Hvad er en svømmehal? En svømmehal er et stort hus, der bygges med et meget stort hul i gulvet. Man fylder så vand i hullet, og folk betaler for at komme ind og svømme. – Efter to timer tilbragt på svømmehallens tilskuerbalkon, sammenligner vore gæster sceneriet med en *sassat*, hvor en flok narhvaler er indespærret i en våge i isen.

Drive-in bio viste sig ligeledes at blive en succes. Medbragt kaffe og kage, tobaksrygning tilladt i vognen og rig mulighed for at snakke om alt det besynderlige, der skete oppe på det store lærred. – Det kunne vi også lave derhjemme. Så

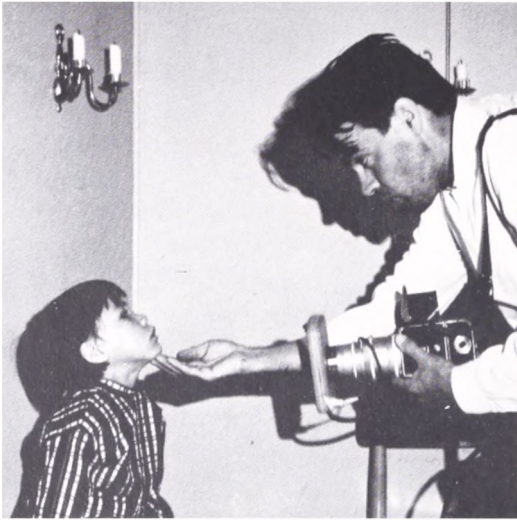

Fig. 3. Undersøgelsessituationer, Augpilagtoq, sommeren 1968. Til venstre: fotoregistrering. Den lille pige behøver ikke at smile til den finske fotograf. Til højre: der tages fingeraftryk.

kunne folk komme kørende på hundeslæder.

En aften sidder vi og opfrisker gamle minder ved et fotoalbum. Adskillige oplysninger bliver skrevet til billeder af steder og personer. Pludselig standser vore gæster imidlertid ved et billede af to små børn i stiveste puds. – Vi kan godt huske, du tog det billede af Peter og Susanne. Deres mor kom med dem uden for vores hus og sagde, at hun aldrig havde haft et billede af sine børn. Hun har vist aldrig set det. Måske glemte du at sende det til dem, da du kom hjem.

Ud for billedet stod som eneste oplysning: neg. A. 109. Var de to rollinger havnet i negativalbummet til evig forglemmelse, eller var de benyttet i en publikation med den anonyme undertitel: To smilende grønlænderbørn? Hvor mange andre havde mon i sin tid godtroende ladet sig opstille som fotomodeller med løfte om at få tilsendt billeder senere?

En gennemgang af tegninger og opmålinger af redskaber og lignende fik ofte gæsterne til at smile. – Du kan nok se, at du mangler en vigtig detalje her, – og hvis du skulle sy en kamik efter det mønster, ville den nok ikke blive så god at gå i osv.

Rettelser foretages straks, dog ikke uden en vis dårlig samvittighed. Vore gæster er kommet herved for at få den store oplevelse, et kortvarigt Danmarksophold selvfølgelig må være, og så sidder vi her og fortsætter med at udspørge dem om deres hjemlige forhold. Som undskyldning benyttes, ikke mindst over for én selv, at begge parter jo må være interesseret i, at alle data bliver så korrekte som muligt. Men alligevel! På den anden side føler tilsyneladende alle, at vi efter en lang dags sight-seeing og snakken Danmark, formår at slappe af og sammen glædes over noget, vi alle kender, og hvorfra vi har utallige fælles oplevelser. – Kan I huske? – Hvordan har de det? – Har han virkelig allerede fanget sin første sæl? – Har hun født igen? osv.

– Du har også tegnet Paulus' briller. De ligner godt. Måske forstod du ham ikke rigtigt dengang med øjenlægen. Jeg husker, hvordan den finske øjenlæge en eftermiddag bad mig hjælpe ved undersøgelsen af en fanger i det lille skolekapel i Augpilagtoq, som befolkningen velvilligt havde stillet til vor rådighed. Vi kontrollerede oplysningerne på kartotekskortet: Poul Mørch, kaldet Paulus, 54 år, gift og far til 6 piger og 5 drenge. Paulus sad uanfægtet i sin blå lærredsanorak, sælskindsbukser og kamikker. En næppe synlig hæven af øjenbrynene bekræftede oplysningernes rigtighed.

De indledende farveprøver skabte lidt uenighed, indtil vi ved fælles hjælp fandt ud af, at gul ikke, som på den øvrige del af Vestkysten, hed *sungaartog*, men *qor-sorpaluttoq*.

Resten af undersøgelsen med det for Paulus og undertegnede indviklede, men spændende apparatur, forløb planmæssigt, indtil øjenspecialisten til slut spurgte, hvordan Paulus rangerede som fanger. Paulus svarede beskedent på spørgsmålet med et: *naluara* – det ved jeg ikke. Jeg kunne imidlertid oplyse, at han ifølge de officielle fangstlister var en yderst produktiv fanger, og at han året før havde fanget 120 sæler, hvilket er bemærkelsesværdigt for en fanger på over 50 år.

Øjnlægen så desorienteret ud og sagde, at Paulus med sit nedsatte syn næppe kunne se en sæl på 30 meters afstand. – Spørg om han bruger briller? Paulus' øjenbryn hævedes bekræftende. – Har du fået dem på sygehuset i Upernavik? – Nej, – Af en omrejsende øjenspecialist?

Fig. 4. Kaspers og Margrethes hus i Kraulshavn er på 33 m². Familien består af far, mor, 8 børn samt to mandlige logerende. Desuden har de ofte flere liggende gæster på besøg.

– Nej, jeg har selv lavet dem. Tre forskellige slags briller, som jeg mest bruger om foråret ved isfangsten.

– Vil du fortælle, hvordan du har lavet brillerne? Den finske øjnlæge lignede ét stort spørgsmålstegn.

– Ja, undertiden bruger jeg et par af træ, næsten ligesom de snebriller, man brugte tidligere. Men nu har jeg også lavet et par „danser-briller“, af afhåret sælskind med grønt ølglas. Min kone har syet dem, og jeg fandt glasskårene, oplyste Paulus. – Med dem kan jeg bare ikke rigtigt se godt nok, når jeg skal til at skyde, og derfor har jeg lavet en brille af en ske.

– Er du sikker på, at du mener en ske, sådan en til at spise suppe med? spørger jeg tvivlende. – Ja, bestemt, svarer Paulus, der med antydningen af et smil tilkendegav, at han inderst inde nød at have bragt os ud af fatning.

Vi bad Paulus mod betaling lave os et par af hver af disse briller til næste dag. Disse er her gengivet; mest bemærkelsesværdig er vel nok skeen med det lille hul i midten. Den holdes fast med en snor som en mellemting mellem en sørøverklap og en monokel, og hullet bevirker, at synsfeltet indsnævres så meget, at Paulus med sit nedsatte syn netop var i stand til at se de på isen liggende sæler, når han havde sneget sig ind på skudhold.

Man må så blot håbe, at den arkæolog, der om 100 eller 1000 år graver Paulus' „ske“ med de tre små huller frem fra hans hustomt, vil have tilstrækkelig fantasi til at kunne bestemme „redskabets funktion“ eller, at vedkommende tilfældigvis er faldet over et antikvarisk eksemplar af Nationalmuseets Arbejdsmark fra 1974.

Sproget vil vel desværre altid lægge hindringer i vejen for en direkte, nær kontakt med de mennesker, vi besøger, alene ud fra den kendsgerning, at det ikke blot er et spørgsmål om at oversætte ord for ord, men i høj grad også om, hvad man lægger i de enkelte ord.

Kvalificerede tolke er sædvanligvis vanskelige at finde frem til, navnlig fordi

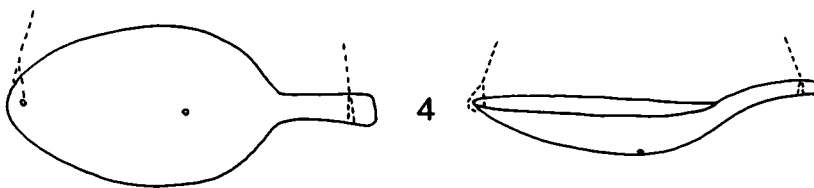
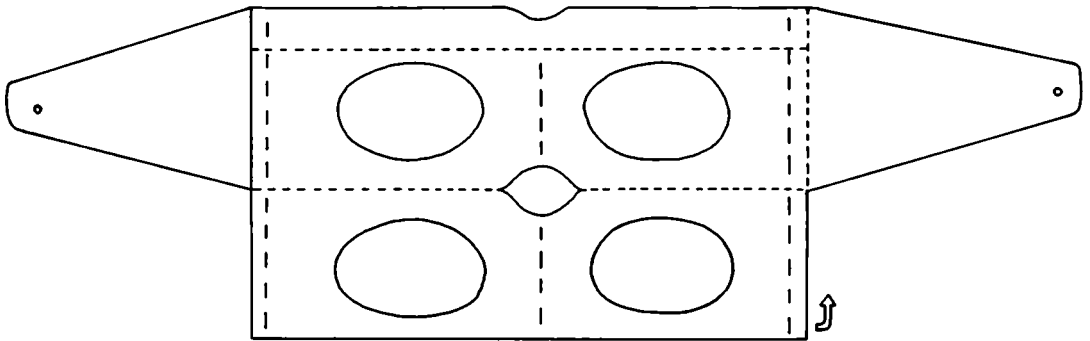
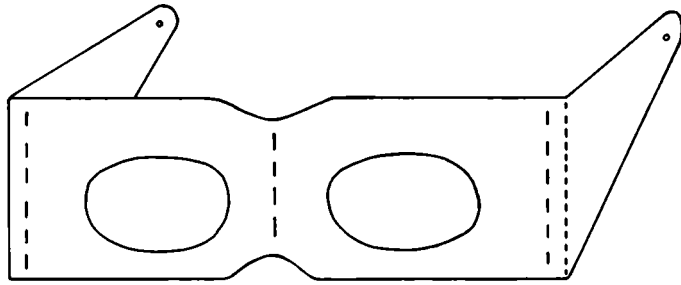
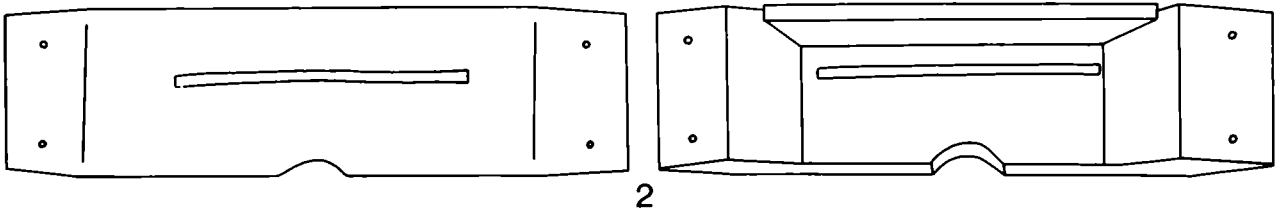
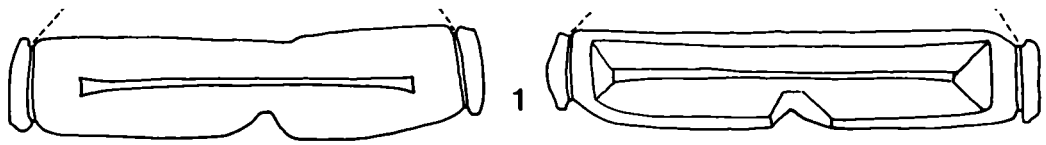

Fig. 5.

1. Traditionel snebrille fra Augpilagtoq.
2. Paulus' snebrille af træ.
3. Paulus' kopi af „danske-solbrillerne“, fremstillet af sælskind med indsatte grønne flaske-skår.
4. Paulus' skydebrille er lavet af en spiseske fra butikken.

Fig. 6. Trods vidt forskellige livsformer kan vi uden større besvær nærme os hinanden og etablere den for undersøgelserne så helt nødvendige kontakt.

de, som findes, i forvejen er engageret på utallige fronter. Men at lege lidt med børnene, spørge en fanger om hans slædehunde eller at beundre en kvindes festdragt kræver kun meget få ord og ofte slet ingen. At vise et forældrepar, at vi kan lide deres børn, og forklare, at vi selv har nogle derhjemme, er let gjort uden et større ordforråd. Og dette er især vigtigt. Ved at fortælle lidt om os selv og om dagliglivet, vi kommer fra, besvarer vi utvivlsomt mange ustillede spørgsmål.

Vi vil ifølge sagens natur søge svar på utallige spørgsmål, som må forekomme disse mennesker selvfølgelig, mens det på den anden side er sjældent, at en grønlander spørger direkte. Ikke desto mindre må det være klart, at vedkom-

mende er langt mere interesseret i at lære noget nyt end at besvare vore undertiden trivielle spørgsmål.

Der er en kløft mellem de folk, vi besøger, og os selv, men denne kløft er langt fra så dyb, at vi ikke uden større besvær kan nærme os hinanden og etablere den kontakt, der er så absolut nødvendig for en undersøgelses heldige resultat.

Det er vor opgave at hjembringe så mange og korrekte oplysninger som muligt, men dette kan vi kun opnå gennem et snævert samarbejde med de mennesker, der besøges.

Churchill – Danmark

Af JØRGEN BARFOD

I anledning af Winston S. Churchills fødselsdag den 30. november har Museet for Danmarks Frihedskamp 1940–45 haft en særudstilling i november-december. 1974 er 100-året for Churchills fødsel.

Winston Churchill blev som Storbritanniens leder under 2. verdenskrig symbolet for kampen mod nazismen, et symbol, der blev grundlagt i 1940–41, da Storbritannien stod alene i denne kamp. Det er ikke mange mennesker, der har fået den gave med få ord at kunne udtrykke, hvad et helt folk eller en verden tænker og føler. Winston Churchill var en af de få, der rammende kunne tolke tidens tanker på en sådan måde, at det både var forståeligt og samtidig indholdsrigt. Han var en kunstner på dette område som på så mange andre. Han var egentlig ikke feltherre, men først og fremmest en statsmand og politiker, der havde syner og visioner. Når han blandede sig i generalernes eller admiralernes planer, var han ikke altid lige heldig, som f.eks. i 1915 ved Gallipolifelttoget. Derimod forstod han at stikke de store linier ud, som ingen anden under 2. verdenskrig.

Churchills kendskab til og forståelse af Danmark og dets problemer har næppe været større end de fleste englænderes, men han forstod som statsmand at vurdere og placere Danmark i det store spil. Som marineminister udtalte han den 3. februar 1940 til nogle skandinaviske presserepræsentanter bl.a.: „Jeg kan ikke bebrejde Danmark noget. De andre (Norge og Sverige) har dog en grav, over hvilken de kan fodre tigreren, men Danmark er så frygtelig nært Tyskland, at det vil være umuligt at bringe hjælp. Jeg ville i hvert fald ikke påtage mig at garantere Danmark. Det gælder for Danmark om at balancere . . . Vi får noget bacon og smør,

og tyskerne får noget . . . det er måske det bedste sådan. Danmark har jo en traktat med Tyskland, men jeg tvivler ikke på, at tyskerne vil oversvømme Danmark den dag, det passer dem.“

Og tyskerne kom som bekendt – for at beskytte os, og da de siden udsendte en såkaldt hvidbog for at retfærdiggøre deres handling skrev dagbladet Politiken den 28. april en ledende artikel, hvori det bl.a. hed: „Man havde ikke regnet med den hurtighed og dristighed, hvormed Tyskland handlede. Et stykke politik slog fejl – men fejlen gik i første omgang ud over to neutrale lande. Hvis den italienske presse har ret i sin bedømmelse af de engelske modoperationer i Norge, og den engelske landgang viser sig at være Gallipoli-eventyret om igen, vil England for anden gang i en stor krig høste den lære, at Winston Churchill er en farlig mand.“

Den farlige mand skulle imidlertid vise sig at være en farlig mand for tyskerne. Han var stædig, og selv om England efter Frankrigs kapitulation stod ene, opildnede han briterne til at holde ud uanset den tyske invasionstrussel. Det var i juli 1940, det tyske vittighedsblad „Kladdera-datsch“ kunne afbilde Churchill grublende ved timeglasset, der er ved at løbe ud, eller i november 1940 efter den tyske Blitz mod London, hvor det tyske blad „Simplicissimus“ lod ham inspicere ruinerne i London. Men den kampånd, som Churchill fik indpodet i hele folket, kom vel klarest til udtryk i hans tale i parlamentet efter hærens redning fra Dunkerque, hvor han bl.a. sagde: „Vi vil blive ved til det sidste. Vi vil kæmpe i Frankrig, vi vil kæmpe på havene, med voksende tiltro og voksende styrke vil vi kæmpe i luften, vi vil forsvare vor ø, hvad det så skal koste, vi vil kæmpe på dens strande, vi vil kæm-

pe på flyvepladserne, vi vil kæmpe i markerne og på gaderne, vi vil kæmpe i bjergene. Aldrig vil vi overgive os . . .”.

England stod alene. Norges handelsflåde var et vigtigt aktiv til hjælp, men Danmark . . . ? Danmark havde ladet sig besætte, og de danske handelsskibe kunne ikke regnes for allierede, hvor gerne de danske søfolk end ønskede det. I et engelsk memorandum hed det, at man ikke så anden mulighed end at betragte dansk-ejede skibe som værende af fjendtlig karakter, teknisk set. Det var en drøj tid for søfolkene.

Churchill og Storbritannien kæmpede med ryggen mod muren, og selv om Hess i sommeren 1941 dalede ned i skødet på Churchill, var det først Hitlers angreb på Sovjetunionen, der skabte nye linier i storpolitikken og krigsførelsen. Churchill bød Sovjetunionen velkommen som allieret uden i øvrigt at skjule sin afsky for kommunismen: „Ingen har været en mere konsekvent modstander af kommunismen, end jeg har været i de sidste 25 år. Jeg vil ikke lade et ord stå usagt, som jeg har udtalt om den. Men alt dette blegner over for det syn, der nu åbenbarer sig . . . Vi

Fig. 1. »Hemmeligt Kabinetsmøde i London«. Kladderadatsch, Tyskland, juli 1940.

har tilbudt Sovjetruslands regering enhver teknisk eller økonomisk bistand, som står i vor magt, og som har udsigt til at være den til hjælp. Vi vil nedkaste bomber over Tyskland om dagen såvel som om natten i stedse stigende omfang . . .”

Fig. 2. »Hess laver Invasion«. Evening Standard, England, maj 1941.

Fig. 3. »Storbritanniens Tonnage-Problem. Hovedsagen er, at den er vandtæt«. Kladderadatsch, Tyskland, efteråret 1941.

Medens den tysk-russiske pagt havde bygget på fortielser og gensidige høflighedsfraser, talte Churchill ærligt uden at skjule noget i bevidstheden om, at både han og Stalin i den fælles kamp var nødt til at samarbejde.

Churchills nye forbundsfælle kunne imidlertid ikke hjælpe på det for Storbritannien så vigtige tonnageproblem, og ikke uden grund kunne »Kladderadatsch« gøre sig lystig over det i efteråret 1941. Derimod voksede den materielle hjælp fra USA, og da Churchill i august 1941 vendte tilbage fra et møde med præsident Roosevelt, kunne han nogle dage senere i BBC holde en opmuntrende tale til det engelske folk, og han lovede her bl.a. de europæiske folks befrielse: »Fortvivl ikke, tapre nordmænd: jert land skal blive renset, ikke alene for erobreren, men også for de smudsige quislinger, som er hans redskaber. Vær sikre på jer selv, tjekker: jeres uafhængighed vil blive genoprettet. Polakker, jeres nations heltemod imod de grusomme undertrykkere, jeres soldaters, sømænds og flyveres mod skal ikke blive glemt, jeres land skal komme til at leve igen og genindtage sin retmæssige plads i det nyorganiserede Europa. Løft jeres hoveder, tapre franskmænd: al Darlans og Lavals ondskab skal ikke stå imellem jer og genoprettelsen af jeres medfødte rettigheder. I seje, uforfærdede hollændere, belgiere og luxembourgere, det pinte, mishandlede og skammelig forstødte jugoslaviske folk, det hæderkronede Grækenland, som nu underkastes den største ydmygelse, at skulle regeres af de italienske spradebasser: Vig ikke en tomme! Hold jeres sjæl ren for berøring med nazisterne; lad dem føle – selv i deres korte stund af brutal triumf – at de er menneskehedens moralske udskud. Hjælpen er på vej, mægtige styrker rustes for jeres skyld. Hav tro. Hav håb. Befrielsen er sikker.« Alle Europas undertrykte folk

blev nævnet og lovet befrielse, – men Danmarks navn manglede.

Til trods for at det danske folk endnu på denne tid sluttede op om den danske regerings politik, var der alligevel også ved at ske noget her. De illegale blade havde set dagens lys, og sabotagen var også ved at sætte sine spor, og for denne gruppe af mennesker så man med håb hen til Churchill som den store statsmand, der kunne blive Danmarks befrier også, Churchills udødelige V-tegn dukkede op, og en gruppe af skoleelever i Ålborg gik aktivt til værks under navnet »Churchill-klubben«. Det var en af de små ting, der endelig kunne medvirke til, at man ude omkring i verden begyndte at ændre mening om det ellers så medgørlige danske folk. »Churchill-klubben«s meriter blev endog anvendt som tegneserie i den allierede presse.

Særudstillingen på Frihedsmuseet er hovedsagelig bygget op over karikaturer og tegninger af Churchill i krigens år. Det er derfor fra de første krigsår tyske tegninger, der dominerer, men efterhånden som de illegale blade bliver flere og tryk-teknikken forbedres, får vi også fra Danmark billeder og tegninger, der nu får en anden tendens end den latterliggørelse, der naturligvis er knyttet til de nazistiske vittighedstegninger. Alligevel var

der endnu et stykke vej tilbage, før Danmark kunne tælles med blandt de nationer, der kæmpede for de allieredes sag. For at nå dette måtte der først ydes meget mere af hjemmefronten, men også danskere uden for det besatte land var med til at ændre omverdenens indstilling til og syn på Danmark.

Den 9. april 1942 kunne danske i England overgive en check på 38.000 pund til indkøb af jagere til premierminister Churchill. Naturligvis takkede Churchill for den storslåede gave og sagde bl.a.: „Derfor tror jeg at kunne sige med stor tillidsfuldhed, at alle de nationer, som for øjeblikket lider under trældommen, kan se frem til og håbe på Europas befrielsesdag“, men det var bemærkelsesværdigt, at han ikke henviste til nogen indsats herfor i det besatte Danmark. Alligevel var Danmark ikke helt glemt. Da 26 allierede magter den 1. januar 1942 under Churchills besøg i Washington undertegnede en fælles erklæring om kampen mod akse-magterne, kunne Danmark ikke være med, men både Churchill og Roosevelt opfordrede den danske ambassadør Kauffmann til at give en selvstændig og uafhængig tilslutningserklæring, hvori det bl.a. hed: „Danske i den frie verden føler sig forpligtet til at yde deres bedste i den fælles kamp for sejr over hitlerismen og slutter

sig derfor til principperne i erklæringen af 1. januar 1942, som om denne erklæring var blevet underskrevet af en fri dansk regering.“

1942 var vel nok det år, hvor det så sortest ud for de allierede. Hitlers fremmarch i Rusland nåede Kaukasus og Stalingrad, og i Afrika stod Rommel inde i Ægypten, medens de handlende i Alexandria begyndte at forberede ny skiltning, når nazisterne kom. Også i Asien nåede Japan sin største ekspansion, og Indien truedes fra øst, medens japanerne samtidig forberedte det sidste spring over på det australske fastland. I denne situation kunne tyske vittighedsblade endnu hovere og afbilde Churchill med en cigar formet som en bombe. Situationen vendte imidlertid ved El Alamein og Stalingrad, og i 1943 var det de allieredes tur til at afbilde Churchill med sin berømte cigar, men denne gang med Hitler sprællende nær gløden, der stadig rykkede nærmere.

Endelig i 1943 var de illegale blade i Danmark vokset i omfang og teknik, således at Churchill gentagne gange kunne afbildes med fotografier fra hans færdene ved fronterne og ved de talrige møder og konferencer. I august 1943 offentliggjorde „De frie Danske“ endog et åbent brev til Churchill. Det hed heri bl.a.: „Det vi ønsker er at henlede Deres opmærksomhed på, at den offentlige mening i Deres land stadig synes tilbøjelig til at betragte danskerne som ikke-allierede. Det er ikke blot en stor fejltagelse, men også en alvorlig uretfærdighed . . . Vi er allierede helt til bunden af vore hjerter, fordi vi i vore sympatier ledes af de samme fundamentale principper og idealer som I . . . Vi viser, at vi er allierede ved vor tiltagende passive og aktive modstand mod voldsmanden . . . Og vi viser, at vi er allierede ved den stigende bølge af sabotagehandlinger, der udføres af dristige folk fra den ene ende af landet til den anden. Der forløber ikke en dag, der går

Fig. 4. Churchill-klubben, hvoraf flere fortsatte sabotageaktiviteten efter medlemmernes fængsling, vakte sensation ude i den frie verden.

Fig. 5. »En stærk cigar til den forhærdede Ryger«. B.Z. am Mittag, Tyskland, 1942.

ikke en nat uden en eller anden form for virksomhed, der ødelægger en eller anden del af den tyske krigsmaskine ... Vi er allierede! Vi handler som allierede! Hvorfor så ikke også kalde os allierede?"

Inden måneden var gået, kom så den afgørende vending den 29. august 1943, og kort efter kunne Churchill udtale: „Denmark is again on the map.“ Nu ændrede vittighedstegningerne karakter. Det var i det hele ikke mere tyskerne, som dominerede, men når Churchill fremtræder på tegningerne, er det i situationer, der henleder tanken på Det tredje Riges snarlige endeligt eller det fascistiske Italiens sammenbrud. Ikke ukendt er Giles' tegning af Churchill som bøddel for Mussolini eller Churchill med Damoklessværdet.

I 1944 vrirler de illegale blade i Danmark med fotografier fra fronterne og fotos af Churchill. I en sådan situation, som kom nu i de sidste krigsår, er karikaturerne af Churchill færre, da det jo oftest er modstanderne, der karikeres, og tyskerne er åbenbart ved at tabe gnisten på dette område. Der kæmpes i Danmark, og endelig den 1. januar 1945 kan Churchill fuldt ud anerkende Danmark ved en hilsen til den danske modstandsbevægelse, en hilsen, der naturligvis offentliggøres i alle de illegale blade. Han skrev bl.a.: „Til jer i den danske modstandsbevægelse under Frihedsrådets modige ledelse siger jeg dette: Vi ved, hvilken pris, I har betalt og betaler, idet I nægter at lade jer friste af nazisternes lokketoner eller lade jer kue af nazisternes trusler. Vi kender en del af det, I har opnået ved at ødelægge den tyske krigsmaskine, som rullede ind over jeres forsvarsløse grænser for næsten fem år siden. Vi beundrer jeres standhaftighed og jeres dygtighed. Jeres modstand er et værdifuldt bidrag både til de allieredes sag og til et frit

Fig. 6. »Her begynder at lugte brændt«. Daily Herald, USA, 1942.

Danmarks fremtidige lykke. Nu da fjenden er nær nederlaget og bliver stadig mere rasende, må vi alle stå fast. Vi må styrke vort greb for at fremskynde afslutningen. Lad os med koldt hovede og modigt hjerte marchere fremad mod sejren, som vil genskabe det danske folks frihed.“

Churchill var politikerens, der også efter krigsafslutningen ønskede at sikre sig en god udgangsposition for det demokrati, han kæmpede for. Han stolede ikke på Stalin og dennes hensigter. Derfor deltog han i kampen i Grækenland imod kommunisterne, og derfor foretog han et kapløb om at nå Danmark først, uanset at russerne næppe deltog i dette kapløb, men hellere ville sikre sig Berlin. Churchill skyndede på Montgomery og hans styrker, for at disse skulle nå Lübeck og hindre en russisk fremtrængning til den danske grænse. Og da dette var nået, gik turen lige så hurtigt efter Churchills per-

Fig. 7. »Hvis jeg bliver taget til Fange, vil jeg i høj grad foretrække regulær Henrettelse i London's Tower fremfor Farcen med en støjende Proces paa Madison Square (i New York).« Ud-drag af Mussolinis dagbog, offentliggjort i den norditalienske presse, 27. august 1944. På kurven under blokken: »spild«.

sonlige ordre til København. Churchill ønskede, at engelske styrker, hvor små de end kunne være, skulle nå den danske hovedstad inden, som rygterne sagde, at russerne landsatte styrker fra luften i Københavns nærhed. Kun med hensyn til Bornholm tøvede han, eller han gav muligvis kontraordre, for en engelsk styrke havde allerede fået afgangsortre med fly til den fjerne ø i Østersøen, da de blev standset, og man overlod besættelsen til russerne.

Churchill kom for danskerne – ikke mindst på grund af den store hjælp, der kom fra England til den danske mod-

standsbevægelse – til at stå som symbolet på kampen mod nazismen, og hans V-tegn og hans cigar sammen med citater fra hans magtfulde taler vil for altid være knyttet også til den danske befrielses-kamp. Derfor blev Churchill også den eneste udlænding, der officielt af det danske frihedsråd har fået overrakt den danske modstandsbevægelses armbind.

Glimt fra arbejdsmarken

En ny Danmarks Oldtid

I sommeren 1974 slog Nationalmuseets 1. afdeling, Danmarks oldtid, dørene op for endnu et afsnit af de nyopstillede samlinger. En suite på i alt 9 rum skildrer nu Danmarkshistorien fra vort lands første bebyggelse og frem til tiden omkring 1000 f. Kr.

Arbejdet har stået på i to år og er endnu kun halvt tilendebragt: de rige fund fra den yngre bronzealder og jernalderen venter stadig på den fornyelse, som er blevet vor ældste forhistorie til del. Men en pause i ombygningsarbejdet har været fornøden. Erfaringer skal nu indhøstes og indføres i planlægningen af nyopstillingen fremover.

Nyopstillingen af samlingerne i Danmarks Oldtid bringer menneskene bag fundene i centrum. Hvad der før hed Maglemose-kultur kaldes nu „Jægere, fiskere og samlere, skovens folk.“

Vandrer man igennem de gamle samlinger, som har stået næsten urørte siden 1935, forstår man, at en fornyelse var påkrævet. Den gamle udstillingsform måtte vige for en ny. Hvor den gamle udstilling virkede ved sin mangfoldighed af udstillingsgenstande, virker nu den nye opstilling ved sin brede skildring af menneskets levevilkår i oldtidens mange årtusinder. Billeder og tekst danner baggrund for de udstillede fund og i den nye ramme kan den besøgende se et billede af vor ældste historie anskueliggjort og fornyet på mange måder. Arkæologi er historieskrivning og historien handler om mennesker. Det har været hovedsynspunktet i den nye udstilling. Derfor viser den ikke blot oldsagstyper men fortæller også om, hvordan oldtidsmenneskene levede, hvordan de gik klædt, hvordan de boede, hvordan de skaffede sig føden og hvordan de omformede landet til det Danmark, vi kender i dag.

»Nationalmuseet er til for enhver«, skrev engang en af dets tidligere direktører. Den linie har museets folk ønsket at videreføre. Derfor har man valgt at lave en udstilling, der i første række taler til den forudsætningsløse. Men også mange andre vil efterhånden få gavn af nyopstillingen, skoleklasser for eksempel, som i nær fremtid vil kunne få et klasserum til rådighed under deres besøg. Interesserede amatører, til hvem man har planlagt studiesamlinger, der kan udbyde kendskabet til den videnskab, som altid må være grundlaget for arkæologernes skildring af Danmarks oldtid. Som udstillingen står nu, er den imidlertid for enhver, som kan undres og se og dermed forstå noget af historien om menneskets levevilkår i oldtidens årtusinder.

J. J.

Keramikinventaret fra Hvejsel-gravpladsen.

Hvejsel-gravpladsen

I 1970 undersøgte et gravanlæg af betydelig dimension i Hvejsel (Hvejsel sogn, Nørvang herred, Vejle amt) på en mark tilhørende gårdejer Karl Kyed, men først nu er det hjembragte materiale blevet færdigbehandlet, således at billeder deraf kan bringes, og en omtale af graven vil være rimelig.

Før gravningen lå på stedet en ret lav, men alligevel tydelig højning i terrænet, der da også i Nationalmuseet var registreret som en overpløjet høj, kun $\frac{1}{2}$ m høj og ca. 12 m i diameter. Ved pløjning hen over højen fremkom i 1970 et større lerkar og ved dettes optagning yderligere tre lerkar. En udgravning blev påbegyndt af konservator L. Novrup, Vejle, og efter kort tid overtaget af Nationalmuseet ved museumsinspektør K. Salewicz og mag. art. Ulla Lund Hansen.

Under højningen viste sig hurtigt et fyldskifte af betydelige dimensioner, over 2 m bredt og knap 4 m langt, orienteret ø-v. Udgravningen foregik ved afgrav-

ninger i vandret plan, dog stod der under hele gravningen en profilbalk på tværs af graven, balken skulle vise sig at give vigtige oplysninger om gravens konstruktion.

Hændelserne på stedet har været følgende: Man har først gravet et meget betragteligt hul ned i undergrundens ler; hullet har målt ca. 2,2 m $\times$ 3,8 m og været ca. 2,2 m dybt; dette hul stod, da det var færdigt, med helt lodrette sider. På bunden af hullet påførte man et lag blåler, og derefter er opført et stort trækammer med sider, bund og låg af træ. Trækammeret har målt 1,45 m i bredden, 2,9 m i længden og mellem 1,0 m og 1,2 m i højden. Dette store trækammer har for smalsiderne nederst været støttet af sten af betydelig størrelse (disse måtte hejses op af graven ved hjælp af en kran fra Falcks redningskorps), foruden dette har kammeret på alle fire sider været omgivet af en kraftig stenpakning i kammerets fulde højde. Under udgravningen vi-

ste det ejendommelige sig, at der praktisk talt ikke var trængt lermateriale fra den omgivende undergrund ind mellem stenene; de kunne simpelt hen tages op, som var de lagt ned for kort tid siden, og da de var fjernet, stod nedgravningen tilbage med de gravede lervægge intakte.

I tidens løb er det store trækammer blevet nedbrudt og i profilen kunne iagttages, hvorledes det først har været trædækket, der har givet efter, hvorved stenene har omlejret sig for endelig at placere sig i en trugformet dyng, der selvfølgelig havde været meget ødelæggende for de genstande, den døde havde fået med sig, idet kammeret ikke var blevet opfyldt af indsvivende jord inden sammenstyrtingen.

Hvad indeholdt så dette kammer, og

Stålmosegård – en gravplads fra ældre germansk jernalder

Der er et mærkeligt misforhold i fundene fra begyndelsen af yngre jernalder. De mange rige depot- eller votivfund antyder en blomstrende periode både hvad handel og kunst angår, hvorimod det skorter på fund, der belyser dagliglivet. Det gælder især for den såkaldte ger-

Stålmosegård. Perlerække, der har hængt mellem nålen (til venstre) og en korsformet fibula. De eneste bevarede skeletdele var tandemaljen, der ses øverst i billedet.

hvor gammelt er det? For det første var der medgivet en større samling lerkar, i alt ni stykker, placeret i kammerets sydlige og vestlige del. I gravens sydvesthjørne lå en jernkniv med træskaft og i den sydlige ende en fibel, meget stærkt forrustet, næsten ukendelig, men røntgenfotografering har afsløret dens form og udsmykning (fibel med bøjlekam og sølvudsmykning). Både lerkar og fibel daterer gravlæggelsen til ældre romersk jernalder (ca. Kr. f. til 200 e. Kr. f.), hvor netop den store opdækning med lerkar var på mode i gravlæggelserne. Samtidig er det en tid, hvor gravskikken veksler fra egn til egn i Danmark, og paralleller til denne storlået byggede grav i Hvejsel træffes da også netop i området omkring Vejle. *U. L. H.*

manske jernalders første halvdel (400–600), og Sjælland hører i den henseende til de svagest repræsenterede landsdele. Bopladser er ukendte og af grave kendtes indtil nu kun en snes stykker. På grund af det ringe antal fund, står derfor mange problemer uløste, blandt andre dateringsproblemerne.

Det må derfor hilses med glæde, at Nationalmuseet endelig har fået lejlighed til at stikke graveskeerne i en gravplads, der synes at kunne bringe dateringsproblemerne nærmere deres løsning. Gravpladsen ligger på Stålmosegårds jorder i Vindinge sogn, Tune herred og har indtil nu næsten fordoblet antallet af denne periodes grave, da der nu herfra kendes 14 skeletgrave med mere eller mindre fyldigt gravgods såsom glasperler, ornamenterede lerkar og såkaldte korsformede fibler af bronze, der foruden at være smykker også havde praktisk funktion ved at holde sammen på tøjet.

Det er endnu for tidligt at drage vidtgående slutninger af fundene, da alt tyder på, at gravpladsen har en videre udstrækning end først antaget. Vi står overfor en større gravplads, der er anlagt på en langstrakt højning, samtidig med at fund af ildsteder og stolpehuller og kera-

Stålmosegård. Oval grav, hvor liget synes at have været indsyet i en pose sammen med et lerkar. Der er intet spor af kiste.

Stålmosegård. Grav med tre lerkar, der har stået uden for det egentlige gravrum, som er markeret af den sorte linje i billedet.

mik andre steder på Stålmosegårds jorder antyder, at en samtidig boplads ikke ligger fjernt fra gravpladsen, som det var at vente.

Gravene er jordfæstegrave, i snit ca. 1 m dybe og kun ca. 1,50 m lange, hvilket antyder at ligene har ligget på siden med bøjede ben. Knoglerester er få på grund af den sandede undergrund. Dog ses det at hovedet som regel har vendt mod syd. Her fandtes gennemgående også lerkarrene, hvorimod perler og andre smykker fandtes i brystregionen, som rimeligt er. Hvor der fandtes stolpehuller i gravenes hjørner, ser det ud som om kisterne er byggede i gravens nedgravning. Kiste-

plankerne har støttet sig til stolperne og er holdt på plads af den efterhånden nedkastede jord. Hverken kistenagler eller -søm er observerede.

Nationalmuseet er forpagter Axel Nielsen, Stålmosegård, megen tak skyldig for hans store og altid beredvillige hjælp.

P. S. I »markbogen« for Vindinge sogn, fra slutningen af det 17. århundrede kaldes stedet: »Døe Manne Høie Aas«. Det kan der være to forklaringer på. Enten har der været en tradition om stedet som gravplads, altså et sagn; eller man er tidligere stødt på skeletrester under markarbejde. Men det er et spørgsmål, der må løses af stednavneforskere.

T. R.

Et middelalderligt pottemagerværksted ved Faurholm

På en af de store marker tilhørende statens forsøgsgård i Faurholm ved Hillerød, stødte man i marts måned 1974 på resterne af et middelalderligt pottemagerværksted. Kun en beundringsværdig snarrådighed fra bulldozerføreren, som gravede ud til en ny markvej, hindrede, at dette vigtige fund gik tabt. Rigsantikvarens Fortidsmindeforvaltning blev tilkaldt, og opgaven med de fortsatte undersøgelser overdraget til Nationalmuseets 2. afdeling.

Ved udgravningen, som strakte sig over en måned fra slutningen af april, blev der afdækket to ovnkomplekser. De 8-

talsformede ovne, der som type betragtet via Hasseriis-ovnen kan føres tilbage til yngre germansk jernalder, lå gravet ca. 1 m ned i jorden. De ovale ovnrums var forede med tykke lervægge og overhvalvede med en kappe af brændt ler opbygget på et fletværk af tynde grene. Mindst fire gange har man efter sammenstyrtninger måttet forny lerkappen i den ene af ovnene, men i øvrigt tyder intet på, at ovnene har været i brug over en længere årrække.

Fundet omfatter indtil videre kun de to ovne, hvori keramikken har været brændt. Hverken søgegrøfter eller borin-

De to sammenstyrte pottemagerovne, som de tegnede sig efter fjernelsen af pløjejorden.

Fejlbrændt kande fra Faurholm. Glasuren er mislykket under brændingen, men de lodrette, mørke striber er en malet dekoration.

ger har vist, hvor man skal søge pottemagerens værksted med tilhørende bygninger. Derimod har fundet af en betydelig mængde fejlbrændte kar kunnet give et indtryk af pottemagerens repertoire. Det har omfattet flere typer af store, glaserede kander, kuglepotter og trebenede gryder. I mangel af daterende løsfund må keramikken ud fra kar- og dekora-tionsformer foreløbig dateres til 1300-årene. Gennem de udtagne prøver til da-tering via den arkæomagnetiske- og ther-moluminescensmetode vil Faurholmpotte-magerens produktion forhåbentlig kunne tidsfæstes mere præcist.

N.-K. L.

Jordfundne tekstiler fra 1700-årene

De senere års grundudgravninger i Kø-benhavns indre by har givet såvel Natio-nalmuseet som Københavns Bymuseum lejlighed til at se en mængde skår af ler-tøj og fajance. For finderne af disse skår har det vel været en umiddelbar tilfreds-stillelse at kunne borttørre jord og snavs og se farver og former dukke frem. Teks-tilrester, der jo næsten alle optræder som gråsorte ubestemmelige klude, er der ikke mange, som har fundet det umagen værd at bukke sig efter.

Det er derfor med stor glæde og in-teresse, at Nationalmuseets 3. afd. i juli 1974 modtog en samling jordfundne teks-tiler, der i det store og hele synes at kunne dateres til perioden 1705-1787. Fund-stedet er Toldbodgade, hvor man i 1973-1974 gravede ud til kælder under et korn-tørringsmagasin for at omdanne dette til hotel.

Museet kan takke finderens Bent Berg-søe for hans forudseenhed: At de sorte, sodede og våde stumper, som gravnin-gerne bragte frem fra fyldlag af forråd-nende skrald, kunne kaste lys over 1700-tallets hverdagsliv.

De rensede stykker fremtræder nu som bånd, tørklæder og strømper i stor mæng-de. Endvidere genkender man forkanter og lommer på veste, handsker og fraklip

ved tilskæring af klædningsstykker, måske udsmidning fra et skrædderværksted. Der er fine prøver på brokade og damask, men også på mere jævne ting i lærreds- og kipperbinding. Mønsterstriking optræder i anselig mængde. Kun silke og uld synes bevaret. Hvad der eventuelt har været af hør og bomuld er gået i opløsning. Tidens farver vil grundige analyser nok kunne give os besked om, men øjet må nøjes med de sorte, brune, gyldne og i enkelte tilfælde også røde nuancer, som tingene nu har.

Brugen kan vi som sagt bestemme for en del stykkers vedkommende, men meget kan vi foreløbig kun gisne om. I to tøjstykker sidder der plomber. Alene hvad de vil kunne afsløre for os, bliver spændende at se.

B. W. K.

En Rococokommode fra snedkermester Ortmanns værksted

Snedkermester Mathias Ortmann er i kraft af sin omfattende produktion, sine for sin tid meget avancerede forretningsmetoder og sin fornemme kobberstukne navne-etikette den mest kendte danske møbelsnedker fra Rococo-tiden. Endnu før han havde gjort mesterstykke (1725) ledede han sin afdøde faders værksted og det er nu dokumenteret, at han allerede i 1724 forfærdigede bl. a. et stort bogskab i to dele og med fire høje engelske glasdøre og et fuglebur til (kron-)prins Christian (VI). Hans tilknytning til hoffet fortsatte til hans død 1757. Blandt hans mest kendte møbeltyper er nøddefinerede kommoder med hvide marmorplader, udkårne forgyldte ornamenten på sarge og ben og forgyldte blyornamenter på hjørnerne. Den kommode, der er gengivet her, bærer ingen etikette, men der er alligevel ikke tvivl om, at den kommer fra Ortmann's værksted. Hele møblets opbygning og konstruktion svarer nøje til kendte signerede eksemplarer.

Kommoden er nedarvet i familien Haxthausen og skænket til Nationalmuseet sammen med to andre møbler fra

Der blev fundet flere hundrede tekstiler fra 1700-årene ved grundudgravninger i Toldbodgade i København. Her vises en stump uldent tøj med isiddende plombe.

samme familie samt en gyngestol fra St. Thomas, hidrørende fra familien Cramer. Giverne er den amerikanske jurist Curtis C. Williams, Jr., Cleveland, Ohio, og dennes søn Curtis C. Williams III. Mr. Williams' nu afdøde hustru var dansk, født Cramer, og hendes moder var født baronesse Haxthausen.

I. M. A.

Ortmann-kommode fra ca. 1750. 78 cm høj.

Det „kinesiske“ lysthus fra Klampenborg, restaureret og genopstillet i parken i Brede.

Det „kinesiske“ lysthus i Brede

I juni 1974 blev Brede Hovedbygning med sine interiører fra 1797 åbnet for publikum. Samtidig kunne det kinesiske lysthus i parken efter en omfattende restaurering præsenteres for de besøgende. Det stammer fra samme periode som hovedbygningen, men har ikke oprindeligt stået i Brede. Lysthuset har sidst haft sin plads i en villahave i Klampenborg, der fra 1947 tilhørte kommandørinde Poula Malte-Bruun. Hun bestemte i sit testamente, at lysthuset skulle tilfalde Natio-

nalmuseet, dersom hendes arvinger var indforstået hermed. Da ejendommen i 1971 gik i arv til direktør, generalkonsul Poul Åkerlund, skænkede denne tepavil-lonen med tilhørende malerier til Nationalmuseet.

I slutningen af 1700-tallet var »kinesiske« lysthuse den store mode i hele Europa. De hørte med som et eksotisk indslag i den romantiske, engelske have. I Danmark blev de også meget yndede, men kun ganske få har overlevet til vore dage. Foruden Nationalmuseets nyerehvervelse kan nævnes det på Liselund på Møn og det velkendte tehus i Frederiks-

Interiør fra det „kinesiske“ lysthus i Brede. Begge fotografier er taget efter opstillingen i 1974.

berg Have, tegnet af arkitekten J. A. Kirkerup 1799.

Den svenske forsker Osvald Sirén har i 1950 fremsat den formodning, at lysthuset i Klampenborg er fremstillet i Kina og bragt her til landet adskilt i mange dele. Else Glahn har imidlertid i 1967 påvist, at nogle af dekorationerne på panelværket og de kinesiske skrifttegn er kopieret efter den engelske arkitekt William Chambers' bog om kinesiske huse, der udkom i London 1757; men hun mener, at tømmeret og malerierne er importeret fra Kina. De nyeste undersøgelser godtgør imidlertid, at hele huset, også de

tilhørende malerier, er europæisk arbejde i kinesisk stil. Beviserne herfor vil blive fremlagt i en kommende publikation om lysthuset i Brede og dets ældre historie.

De to stole af imiteret bambus, der ses på interiørfotografiet, hører ikke til lysthuset. De er for nylig skænket til museet af frk. Sophie Plum. Stolene er udført i begyndelsen af 1800-tallet og stammer fra et landsted uden for Flensborg, der har tilhørt giverens familie.

T. Cl.

Denne moderne kinesiske stensulptur i traditionel udformning erhvervedes af Etnografisk Samling i forbindelse med den kinesiske handelsudstilling i København 1973. Templerne er afløst af fabrikker og kraftværker og pagoderne af højspændingsmaster.

Nyt og gammelt i en kinesisk stensulptur

På en kinesisk handelsudstilling i København i 1973 erhvervede Etnografisk Samling en stensulptur af helt ny dato, som i traditionel kinesisk stil gengiver et bjerglandskab set på baggrund af en blomstrende blommetræsgren.

I sammenligning med ældre skulpturer af samme art er detaljerne imidlertid ændret. Hvor der før var templer, finder vi nu fabrikker og kraftværker, og højspændingsmaster har afløst de tidligere så karakteristiske pagoder. Tanken bag denne ændring fremgår af skulpturens kinesiske titel, som giver udtryk for, at landets socialistiske udvikling trænger ud i selv de fjerneste egne af Kina. Blommeblomsterne er et velkendt motiv i den ældre kinesiske kunst, hvor de symboliserer overgangen mellem vinter og forår, varsler det kommende forår. I nyere kinesisk

kunst refererer dette blomstermotiv imidlertid ofte mere specielt til et digt af Mao Tse-tung, Ode til blommetræets blomst, et digt, der, som det hedder eksemplificerer proletariatets revolutionære ånd.

Denne landskabsskulptur er altså ikke alene et eksempel på, at den traditionelle kunst stadig er levende i Kina, men samtidig et udtryk for den kinesiske grundholdning til kunsten af i dag, nemlig dels kravet om at forene politik og kunst, dels tanken om at overtage og videreføre landets kulturhistoriske arv, men at ændre indhold og formål, således at kunsten kommer til at tjene den brede befolkning og landets revolutionære linie.

Jo. Ju.

„En ubrudt tråd – vævning og broderi i Thailand“

Kernen i denne udstilling var en stab af unge thaikvinder fra Somprasong skolen i Bangkok, der demonstrerede broderi- og væveteknik fra Thailand.

I Etnografisk Samlings særudstillingslokaler var opstillet fem arbejdende væve: en primitiv vandret væv fra *karenerne*, hvor væversken arbejder siddende på gulvet, medens hun holder kædetrådene udspændt ved hjælp af en strop omkring livet. På tre andre væve demonstreredes de traditionelle former for mønstervævning: „brochering“ fra Uthaithani og fra Sukhothai, „upphämta“ fra Lomsak. På den femte væv vises to-skaftsvævning med ikatfarvede garner.

På hjemmevævede stoffer udførtes forskellige former for traditionel broderi- og dekorationsteknik, bl. a. vævestingsbroderi, applikationsarbejde, patchwork og plissering.

Denne udstillingsform faldt åbenbart i publikums smag. Besøgstallet steg fra dag til dag og nåede op på 10.500 i løbet af de 49 dage, udstillingen var åben. At thaikvindernes dygtighed og væremåde var en væsentlig grund til denne succes, er hævet over enhver tvivl. Uanset,

Fra udstillingen „En ubrudt tråd – vævning og broderi i Thailand«. Udstillings- og demonstrationslokalet med de fem væve og broderende thaier.

hvor tæt kredsen af besøgende blev omkring dem, var de stadig lige elskværdige og parate til at besvare spørgsmål fra publikum, og det faktum, at de besøgende her fik lejlighed til at *se ting blive til* i stedet for blot at blive stillet over for det færdige produkt, var givet også medvirkende årsag til det høje besøgstal.

En 'skolestue' var indrettet i umiddelbar tilknytning til udstillingsarealet. Forlæg for alle de væve- og broderiarbejder, der blev vist i udstillingslokalerne, var fremlagt i løbskataloger, og et repræsentativt udsnit af vævninger, broderier, patchwork- og applikationsarbejder var udstillet i åbne montrer og løst ophængt på vægge, så interesserede grupper (skoler, foreninger o. l.) kunne få lejlighed til nærmere at undersøge såvel tingenes retsom vrangside.

Dette undervisningslokale og de udstillede genstande var stillet direkte under de besøgendes beskyttelse (der var ingen museal vagt), og det var glædeligt at konstatere, at ikke en eneste af de udstillede genstande led overlast eller forsvandt.

Etnografisk Samling modtog mange udtryk for glæde over dette supplement til udstillingen fra de besøgende skoler og foreninger.

L. R. P.

Kongestatue fra Baule-folket, Elfenbenskysten

Etnografisk Samling modtog 1973 en overordentlig betydningsfuld gave fra Ny Carlsberg Fonden: En kongestatue fra Baule-folket i Elfenbenskysten, Vestafrika.

Figuren, som er udskåret i mørkt træ, er henved en meter høj. Den forestiller en Baule-konge siddende på sin trone. I højre hånd holder kongen et scepter, medens venstre hånd, således som det ofte er tilfældet for figurer af denne type, fatter om det lange skæg, som er samlet i tre fletninger.

Etnografisk Samlings nyerhvervede kongestatue fra Baule-folket, Elfenbenskyen. Gave fra Ny Carlsbergfondet.

Figuren er formodentlig skabt omkring århundredskiftet, men er kun i ringe grad påvirket af den europæiske smag, som spores i senere perioders Baule-kunst. Den stammer fra Baule-kongens samling af ane-statuer, som tidligere havde en funktion i Baule-rigets officielle religion.

Museets nyerhvervelse overgår imidlertid, hvad angår kvalitet og format, alle hidtil kendte ane-statuer fra Baule og må betragtes som en af de mest fremragende kunstgenstande i museets omfattende samling af afrikansk kunst.

T. L.

Den sønderjyske bulgård

For den, der ved, hvad bul er, kan det synes ejendommeligt, at man på billedet s. 167 især får mursten at se. Det har imidlertid sin forklaring. Hovedparten af dette gårdanlæg, der gennem et par år har været ved at rejse sig i Frilandsmuseet ved Sorgenfri, er bygget i bulkonstruktion, d. v. s. med vægge bestående af

vandrette træplanker, der er lagt i not i siden af stolperne. Det gælder de to udlængger, der ligger bag bygningen på billedet, og det gælder ligeledes den fjerreste ende af den synlige bygning. Hvad der foregår i forgrunden af billedet, er derimod ubestrideligt murerarbejde. Alligevel er det berettiget at tale om en bulgård, for det grundmurede stuehus har engang været et bulhus. Det var først ved en ombygning, der sandsynligvis har fundet sted i 1766, at huset fik de murstensmure, som på fotografiet er ved at blive genskabt på museet.

Dette stuehus har engang ligget på den lille ø Barsø i Lillebælt. Det blev erhvervet af museet i 1947 og nedtaget i 1954. Når denne bygning er valgt til flytning til Frilandsmuseet, hænger det bl. a. sammen med den måde, den er bygget og ombygget på. Her kan det umiddelbart ses, hvordan bulkonstruktionen er afløst af grundmur. Inde i huset vil museums-gæsterne i hvert fald et enkelt sted kunne se en af de gamle bulstolper, der er bevaret bag murværket. Den er med til at fortælle historien om den lange og omskiftelige levetid for en bondebygning, der var gammel allerede, da den blev bygget om for mere end to hundrede år siden. Der er også andre spor af husets udseende før grundmuringen. Nogle malede dekorationer på et par bjælker antyder, hvordan et boligrum i et bulbygget stuehus har kunnet være udsmykket. Disse levn fra en ældre tid vil hist og her være synlige, selv om det hovedsagelig bliver en noget senere tilstand, der vil sætte sit præg på denne bondebolig.

Da Frilandsmuseet overtog stuehuset fra Barsø, eksisterede gårdens udlængger ikke mere. Vi ved dog en hel del om, hvordan gården i sin helhed har set ud. Dette gårdanlæg vil derfor tjene som mønster for, hvordan haveanlæg, gårdsplads og øvrige omgivelser bliver udformet. Udlænggerne bliver også placeret i lighed med, hvad der var tilfældet på denne gård. Den bulbyggede stald i forlængelse af boligen bliver rekonstrueret på grundlag af en ældre opmåling. Som

Stuehuset fra Barsø er her ved at få muret gesims, medens der tækkes over stalden.

Telefoncentralen på udstillingen „Frilandsmuseet og Andelstiden“.

lader er genopført to bulhuse, som museet har haft siden 1912 og 1930. De er kommet fra Vejstrup og Øsby sogne, der ligger ved Sønderjyllands østkyst noget nordligere end Barsø.

Frilandsmuseet og andelstiden

En telefoncentral på Frilandsmuseet! Det lyder chokerende for mange, der kender museumsparken som et sted, hvor idyllisk bindingsværk spejler sig i gadekæret. Er det meningen, man skal kunne ringe fra den ene gård til den anden?

Det telefonmateriel, der på billedet fremtræder som en gammeldags lille landcentral, blev skænket af KTAS og i første omgang stillet op på særudstillingen „Frilandsmuseet og Andelstiden“. Det er tanken, at centralen siden skal installeres i et lille hus i den nye afdeling af Frilandsmuseet, som skal indeholde bygninger fra tiden ca. 1880–1950.

Den nævnte særudstilling fortæller om disse fremtidsplaner. Frilandsmuseet har hidtil behandlet den førindustrielle landbokultur. Det føles imidlertid efterhånden som en stor mangel ved museet, at det ikke beskæftiger sig med forholdene efter landbrugets omlægning i 1880'erne. Denne omlægning blev som bekendt indledning til en periode, der betegner et højdepunkt i dansk landbrugs historie. De lurmærkede varer kom til at spille en rolle på

verdensmarkedet, og andelsbevægelsens idé blev rundt om i udlandet taget op med dansk forbillede. Det er samtidig en tid, der indeholder de umiddelbare forudsætninger for vor tids landbokultur.

På særudstillingen »Frilandsmuseet og Andelstiden« får man indtryk af, hvordan museet har tænkt sig at belyse tiden efter ca. 1880. Nogle interiører giver prøve på, hvad man til sin tid vil få at se, når man går indendørs i de museumshuse, der skal indgå i den nye afdeling. Telefoncentralen er et af disse interiører. Den viser ikke blot et indslag af moderne teknik i andelstidens landsby, men symboliserer også den betydningsfulde ændring af samfundet, som de nemmere kommunikationer indebar. Et andet interiør på udstillingen er et køkken, og der er også opstillet en såkaldt fin stue.

Ved rundgangen på udstillingen ender man ved en stor model, der viser, hvordan den nye afdeling af Frilandsmuseet kan komme til at se ud. Tanken er, at andelstidens landsby på museet skal være en samlet bebyggelse, hvori tidens mest karakteristiske bygninger skal indgå. En gård, et statshusmandshus og en landarbejderbolig repræsenterer de bygninger, der er direkte knyttet til landbruget. Men her skal også være andelsmejeri, smede- og maskinværksted, bageri, brugsforening, skole og forsamlingshus.

P. M.

Bidragydere til »Nationalmuseets Arbejdsmark 1974«

Svend E. Albrethsen, antikvar ved Rigsantikvarens Fortidsmindeforvaltning.

Ole Alkærsig, ledende konservator ved Nationalmuseets Farvekonserveringsanstalt.

Jørgen H. Barfod, lektor, leder af Museet for Danmarks Frihedskamp 1940–1945.

Tove Clemmensen, dr. phil., museumsinspektør ved Nationalmuseets 3. afdeling (Dansk Folkemuseum).

Søren Dietz, mag. art., museumsinspektør ved Nationalmuseets Antiksamling.

Robert Egevang, cand. mag., museumsinspektør ved Nationalmuseets 2. afdeling (Dansk Middelalder).

Niels Elswing, fotograf ved Nationalmuseet.

Keld Hansen, stud. mag., Nationalmuseets Etnografiske Samling.

Ulla Haastrup, mag. art., redaktør ved Danmarks Kirker.

Jørgen Steen Jensen, cand. art., museumsinspektør ved Den kongelige Mønt- og Medaillesamling.

Knud J. Krogh, arkitekt, museumsinspektør ved Nationalmuseets 2. afdeling (Dansk Middelalder).

Helge Larsen, dr. scient, overinspektør ved Nationalmuseets Etnografiske Samling.

Lennart Larsen, fotograf ved Nationalmuseet.

Otto Mørkholm, dr. phil., overinspektør ved Den kongelige Mønt- og Medaillesamling.

Erik Brinch Petersen, mag. art., lektor ved Københavns Universitets forhistorisk-arkæologiske Institut.

Ole Schmidt, konservator ved Nationalmuseets Konserveringsanstalt for recente sager.

Marianne Zenius, mag. art., programsekretær ved Danmarks Radio.

Bidragydere til „Glimt fra arbejdsmarken“

B. W. K.: Bodil Wieth-Knudsen, stud. mag., Nationalmuseets 3. afdeling (Dansk Folkemuseum).

I. M. A.: Inge Mejer Antonsen, mag. art., museumsinspektør ved Nationalmuseets 3. afdeling (Dansk Folkemuseum).

J. J.: Jørgen Jensen, mag. art., museumsinspektør ved Nationalmuseets 1. afdeling (Danmarks Oldtid).

Jo. Ju.: Joan Justesen, stud. mag., Nationalmuseets Etnografiske Samling.

L. R. P.: Lise Rishøj Pedersen, mag. scient., museumsinspektør ved Nationalmuseets Etnografiske Samling.

N.-K. L.: Niels-Knud Liebgott, cand. art., museumsinspektør ved Nationalmuseets 2. afdeling (Dansk Middelalder).

P. M.: Peter Michelsen, cand. mag., overinspektør ved Frilandsmuseet.

T. Cl.: Tove Clemmensen, dr. phil., museumsinspektør ved Nationalmuseets 3. afdeling (Dansk Folkemuseum).

T. L.: Torben Lundbæk, mag. scient., museumsinspektør ved Nationalmuseets Etnografiske Samling.

T. R.: Thorkild Ramskou, mag. art., museumsinspektør ved Nationalmuseets 1. afdeling (Danmarks Oldtid).

U. L. H.: Ulla Lund Hansen, mag. art., adjunkt ved Københavns Universitets forhistorisk-arkæologiske Institut

